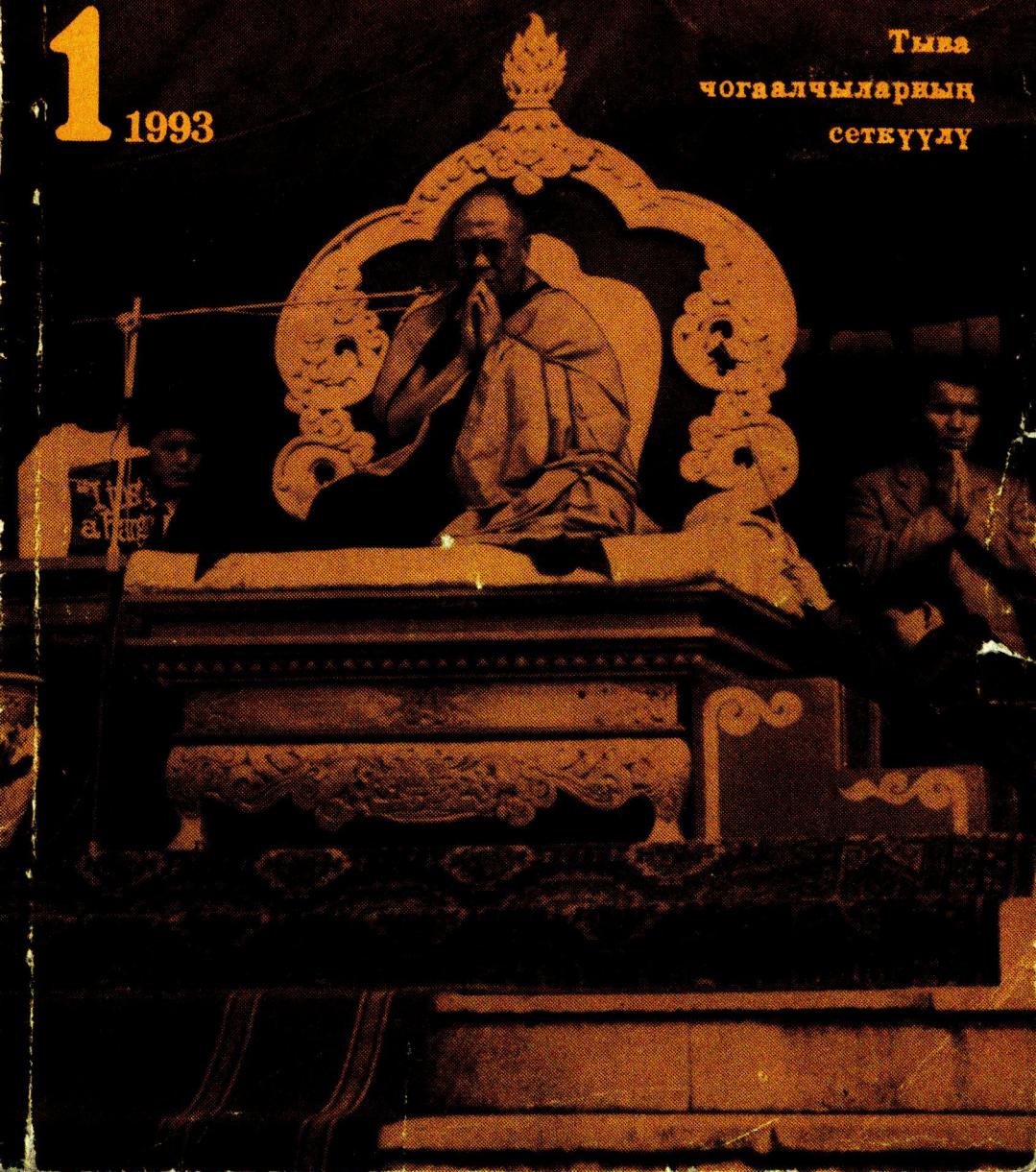

ISSN 0235-0488

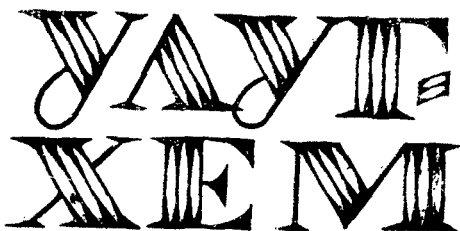
УЛУГ-ХЕМ

1
1993

Тыва
чогаалчыларның
сетвүүлү

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧОГААЛЧЫЛАР
ЭВИЛЕЛИ

Чечен
Чогаал
Болгаш
Эвителил-
Эполитиктиг
Сеткүүл

СЕТКҮҮЛДҮҢ БО ДУГААРЫНДА

XIV ДАЛАЙ-ЛАМА ТЫВАДА

*В. Кара-Сал. Ыдыктыг улуг Башкы, чырыткылыг
Далай-Лама дугайында сөс.*

XIV Далай-Лама. Тибеттиң Богда **шажынымы**
номналы.

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

М. Өлчей-оол. К. Черлиг-оол. Н. Ооржак.

А. Үержаа. Н. Куулар. М. Осур-оол.

А. Бегзин-оол. Ч. Мандыынчы. В. Дюндуп.

С. Бюрбе. А. Хоюгбан.

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

М. Дюонгар. Чалбак-Мыйыс. Каракта чаштар.

Т. Карыма. Уржуктар.

Ч. Чочагар. Сандан ыяштың беш будуктары.

О. Белек-оол. Сылдыс.

ЧАА АТТАР

Сылдыс Доңгак. Артем Күжүгет.

САЙЗАНАК

В. Ондар. Ч. Кара-Күске. К. Экер-оол.

Ч. Монгуш. С. Шаалы. О. Дадар-оол.

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫНДАН

Ю. Аранчын. Шнитспирлиг базым.

ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ 50 ЧЫЛ ОЮ

Эртем-практиктиг конференция
Байырлыг хурал

ЭКИ АЙДА
БЕР УДАА
БЕР

1 (5/83)

1993

Январь —
Февраль

ТЫВАНЫҢ
НОМ
БҮНДҮРЕР
ЧӨРИ

●
НЫЗЫЛ

Көл редактор
Ч. Ч. Куулар

К. К. Кудажы,
тоожулал болган
публицистика
килдизиниң
редактору.

Ю. Ш. Кюнзегеш,
шүлүк болган
литература
критиказынын
килдизиниң
редактору.

М. Ч. Чооду,
чурук
каасталга
редактору.

Чогаалдарның
машинага
ийи интервал
парлаан
бирги хоолгазын
хүлээп алып.

Редакция чөвүлели
Е. В. Аштуфьев
А. А. Даржай
М. М. Дуюнгар
Ч. Ч. Куулар
А. У. Күжүгөт
Э. Б. Самдан
А. Х.-О. Ховалыг

Сеткүүлге
келген чогаалдарны
рецензиялапас,
дедир эгитпес.
Авторларның бодалы
редакцияның туружу-
биле дүжүрү
албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда
«Улуг-Хем» сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан

Сеткүүлдүң үндөзилекчизи: *Тыва Республиканың Министрлер
Чөвүлели, Парлаалга болгаш информация министерствозу,
Тываның Чогаалчылар эвилели*

Үндүрүкчүзү: *Тываның ном үндүрер чери*

У 4702580600—05
133 (01)—93

47.2.58.3
БКК 84—4—5 Тув.

© «Улуг-Хем» сеткүүл, 1993.

Владимир КАРА-САЛ

ЫДЫКТЫГ УЛУГ БАШКЫ, ЧЫРЫТКЫЛЫГ ДАЛАЙ-ЛАМА ДУГАЙЫНДА СӨС

Бо одуругларны Ыдыктыг Далай-Ламаның ат салып, бижиттинип гурганы кылагар ак демир-үжүү-биле бижип ор мен. Сентябрь 19—22 хүннеринде чоннуң хей-аьды көдүрлүп, сүлдези бедип, ишти-хөңнү арыг берген. Чүвениң кедиңин бодап, мону чонумга тураскаатпышаан, Ыдыктың Далай-Ламаны ол хүннерде силер бүгү кайы хире өөрүшкү-маңчайлыг хүлээп алганыңарны база катап сактып ор мен.

Ийе, бистиң чуртталгавыстың алыс ындында кара чаңгыс айтырыг — чуртталганың сорулгазы болур. Чырыткылыг Башкының номнап турарын ёзугаар алырга, ол аас-кежиктиг болуру-дур.

Шынап-ла чон чолдуг, кижичүткүлдүг. Өскээр чугаалаарга хем келдейбес, чон чолдайбас. Эрткен төөгүнүң аспактыг, чиндиргей чылдарында сүзүк-чүдүлгезин кыстырып чораан болгаш буянның сеткил-хөөнү хоозурап бар чыткан тыва чонга Ыдык Башкы угаан-сарыыл, эп-чөптү күзөп, хүн дег чырык сеткилин авыралдап, бистиң оран-чуртувус, түмөн чонувус дээш тейлеп, сагыш-сеткиливис арыдың турда, бистер, бүгү албатылар, демниг туттунчупкаш, сеткил-сагыш талазы-биле эде-хере тургустунуп, аас-кежик, чырык амыдырал дээш төлептиг бараан болур үевис келбээн деппе. Ону чажыргаш чоор, чуртталгада ыйык болгаш үндүрүк-кириик черлер бажын ашкан. Бо бүгүнү дескилеп, орталандырада дөжү, маска, чоғумчалыг иштики чаагай сеткил, карак-кызыл ажыл-иш, кара дерниң дамдызы херек. Чүнү канчаарын мерген чон билир турбужеге, база катап катаптаан дээш мени өршээп көрүңер.

Ынчалзажок кижилерниң сузун, сүзүүн хөмүрерти базып, куду тыртып чоруур: төлеп чок, оор-сук кылыр, кижилерни бастып-дорамчылаар, каржы-халалыг, адааргаачал хөөннер, оон кедерезе бистиг чүве кылаңнадып, аарыыр эьттиң човалаңын уттуптар үүлгедикчи саваажок кижилерниң бары хомуданчыг. Оларның ужун эпчоксунуп, халаажырап, шала багай чорувушту чажыргаш чоор. Аргалыг-ла болза багай

чүве кылбайн, артын харанып, мурнун угаазылап, угаан-сарыылды сайзырадып, хорек-чүректи бүзүрел-биле долдуруп алырын кым күзевес боор. Ол дээрге октаргайга чырык Ыдыктыг Улуг Далай-Ламаның сеткили-дир деп ынчаар билдим. Моон соңгаар ону ылап сагывас болза кижидеп бедик аттың үнези кудулай бербес эвеспе? Болгаап-ла көрүңер! Ыдыктыг Башкы Далай-Ламаның дугайында көрүп-билип алганымны тогладып, чидирбес дээш, бо чүүлду кончуг далаш бижип ор мен.

1992 чылдың сентябрь 19-та эртенгиниң 9 шак ажа дүжүп чорда Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Лама азы Тензин Гьятцо найысылал Кызылга моорлап келген. «ЖК-40» деп ужар-хеме доктаагаш, чадазын салып бадырыптарга олап оргумчу, донгук, шандый кептиг, берзенген оң холун бистиң Президентивисче сунуп алган, солагай холун Бурятияның хүрээзиниң Камбы-Ламазынче шиглей айтып алган Чырыткылыг Улуг Кижиге Тыва черниң хөрсүнүн төөгүдө бир-ле дугаар басканы ол. Оон-моон чоң әндерлип, хуурактар, журналистер Улуг Башкыны долгандыр үглөп келген. Тускай көрүп каан, амыр-менди солчулгалыг сеткил илергейлээшкинериниң соонда хамык чүве нарыдап будалыр часкан. Канчангаш-ла көрүптер дээримге, бир хуурак оол Башкының улуг эргээн аспактапкан, ыглаан-сыктаан тур. А ескези орукка доора чыдыпкаш тейлеп эгеледи. Ол-ла ынчап, чадап турувуста иштики-даштыкы журналистер от-көзүн кызаңнадып, аппараттарын шаккылаткан бо «халдап» келдилер. Байдал дүшкүүрөп, чоң ол-бо талазындан ыйып кээрге, кара күш ажыглап, арай деп-ле бурунгаар булганып ор бис. Бистиң Президентивистиң ак «Волгазынга» ужа-тура чедип келиривиске, иткилежишкени ам шуут баскылажышыкынче шилчээн. Тендирээш Башкының билээндөй барып туттунупкаш, човай берген «Прошу прощения!» деп орустай каанган болдум. Шак ол минутадан эгелээш, эртен-даарта кандыг хевирлиг канчаар ажылдаарын бодап алдывыс.

База катап так туттунчуп, демнежип алгаш орук-чирикти аштап, Ыдыктыг Башкы Далай-Ламаны түр өргээзинге менди-чаагай үдеп чедрип кагдывыс.

Баштайгы шак ынчаар эрте берген. Улуг Башкының чырык өвур-хевири баштан ыравайн, а харысалга улам дыңзып келген. Нийитизи-биле алырга быжыг корум-чурум дээш мүн-не шын хөделип турган улус болдуvus. Ооң-биле чергелештир кичээп көргү дег өоредиглиг чүве чүлдизе, бергелер думчукка тулуп келгенде, айткыныкын бээр кижилер дыка элбек апаар болду. «Ындыг-дыр че, мону мынчаптаалыңар» дээрге ынашпас, таваар, оожургап, өскээр кылаштар өштер тургулаан. Оон эртсе херек черинге шиитпирлиг хөделбес, ында-мында көскүлөңнеп маңашкан, довурак буруладып чоруп турар кижилер база бар. Бир-бир угаазылап көөрге мооң мурнунда телевидение дамчыштыр бир-ле чүве көрүп алган хевирлиг, угаан-сарыыл чокка ушта чүткүп, корреспондентилер мурнунга, эң ылаңгыя кино тырттырып чоруур дээргилер талазын-

де маңнажыр, шуут-ла «артистий» бээрлер тургулады. Ону мен бактап канчаар мен, ындыг база болгулаар чорду. Ынчалзажок атпаңнааш, анаа улус дүвүредир кижилерниң халалының дугайын Президент-даа, Дээли Советниң Даргазы-даа чугаалап турду. Ыдыктыг Башкыны камгалат чоруур ийи-үш хире, ыт-шимээн чок бүдүү, ыяк хөдөлир тибет өңүктөргө мен алааргап турдум.

Найысылат Кызыл хоорайның төп шөлүндө кижиге бажы кизирт, аяк бажы орту диге хөөрөм чок. Далай дег чалгып турар түмөн чоннуң ортузу-биле Ыдыктыг Башкы бичии чаш ажы-төлдү чаптап, аарыг, бергик-межел кижилерни кээргенишаан, аяар мөргүл номнап, кежилдир кылаштааш, дүжүлгезинге барып саадапты. Оон ыңай чүү болганын телевидение дамчыштыр көргөн, номчаан, дыннаан болганыңарда ону матап тайылбырлаан ажыгы чок деп санадым.

Ооң кадында, онзалап демдегеп каар болуушкун — Республиканың чаа тугун, бистерниң чок дээн мөгелеривистиң холдарын дамчыштыр ыдыктап бергени, Ол түк — эпиг-чөптүг чорук, сарыг шажын, тайбык, мөңгө амыдыралдың өлчөйлүг демдээ болур. Ындыг-ла болзунам! Эрте-бурун шагдан бээр балдыр сыкпаан ажыл-ишчи, ачы-хавыяалыг, акыл-дуңма тыва чонум! Ажыгы-биле чугаалаарга, эки ажыл-херээвис, чединиш-киннеривис, ажы-төлүвүс, эгээртинмес бойдус-байлаавыс, тудуг-суур, мал-маган дээш черле чүнү чок дээрил. Ол дээш чоргаарланыр боордан башка кончуг бис деп хөрөк соктап хөөрөсөй, анаа бөдүүн чурттап чөр бис. Улуг Башкыны үдөп чоруурга, кандыг-даа язы-сөөктүг, өске чүдүлгелиг хамаатылар чаңгыс сеткилдиг: эп-чөп, найырал дээш шулту кадыгейлен турар чүве болду ийин. Ожаап көрүңер даан, ында база ужур бар. Тываның тугу, сүлдөсү, жей-аьды, ыдыгы, сөглөп каан бодалынар дээш бистер бүгү четтирдивис, Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Лама!

Бистерге, шагдаа ажылдакчыларыңа, баштайгы хүн дыка-ла наркы эрткен. Башкыны көрүп, ооң изин базар, айыс аар дээн кижилер-биле үңмөрлөйүп турар аразында та чеже бөрттөр, шляпалар, галетуктар чидип, өөк-маак үзүлгөн чүве ыйнаан. Кижилерниң өндүр-чаагай сеткилини, аас-кежиктиг амыдыралче чүткүлүнүң илергейлээшкени ол хире күштүг-дүр деп билдим. Ооң-биле кады Ыдыктыг Башкының эът мага-бодун, бажын кайы хамаанчок суйбай бээр кижилер база тургулаан. Хажымызындан көөргө дыка эпчөк. «Оларның холдары сөөлүндө кааптыр ирилээш апаар боор» дижиң, чүвениң ужур-чөвүн билир кижилер чугаалажып турдулар.

Дараазында хүн — онзагай хүн. Мындаагылар-биле чолукшур дээн албатылар эртсигиниң дөрт шактан эгелеп чыгып келгеш, демги төп шөлүвүстү долдур олурупканнар. Далай-Лама дээш ак сүт дег чыгып сеткил эмин эртип, аяктың эринин ажар хире апаарга бистиң Президент-биле Башкының эскээртен моорлап кээр оруун дугуржуп алдывыс. Мын бо эдилге, эскертинмейн барган уг-шиг дээш бистерни буруудадып, чеме-левейн көрүңер, эргим чонум.

База катап демдегелеп каар чүве чүл дээрге — ол хүн чүдүлгелиг мөргүлдү чыылганнар угаан-бодал, хөрек-чүрээнге ханызы-биле сирип алганын бадыткавышаан, шагдаа ажылдакчылары «Эки чүвениң төнчүзү кончуг» деп, чоннуң мерген суртаалын утпайн турдулар. Чүдүлге мөргүл соонда иткилежиң, үскүлежиң чорааш Башкыны машинага олуртупкаш, хая көөр безин чай чок куштаткаш, опу түр өргээзиниң чанынга апардывыс. «Хаа, кончуг-ла эки болду. Моон сонгаар хамык чүве ажырба» деп Ыдыктыг Башкының ынчан чугаалаан сестери ооң дараазында оруктарынга бадыткаттына берген.

Чырыткылыг Ыдык Башкы эртенинде дыка сергек оттуп келген деп тибет өңүктөр чугаалады. Шынап-ла, ол Чырыткылыг Кижин хөй чөл көргөндө могапканы арлып, эрес-хөлдүг шырай кирип, хей-аъды көдүрлүп, өске тыныштыг апаарын чер болганга эскерип чордум. Кижилерниң чаагай чоруу дээш бодаддың өндүр, дээди чадазын чедип алган, шынап-ла ёзулуг «Дириг Бурган» ындыг боору чөп.

Хиндинде хир чок аяс күскү эртен ол аэропорт баар оруктун ол талазында чаа ак өггө чөдө берди. Колдуунда Бай-Тайга чурттуг бөлүк чон шупту дискек кырында олурупкан тейлеп эгеледи. Башкы олар-биле чолукшуп, буянынг хүлээлгезин күүседип кааш, өгже кирди. Келир үедө Тываның улуг хүрээзи турар ол черни ыдыктап, чула кыпсып кагды. «Сөглээн сөс, керткен ыяш». Ам ооң тудуун дүргөн эгелээш, доозары — арын-нуур-биле холбашкан берге хүлээлге деп ынчаар бодадым.

Ыдыктыг Далай-Лама чоруун уламчылап, аэродромга Иштаны хөректер ямызының вертоледунга, үледип чоруур он ажыг дээргилер болгаш эштер-биле чөдө берди. Ол ам кирер эжиктиң оң талазында олутка саадагты. Мен Башкының чанында бадырар сандайга олуруп алдым.

Ыдыктыг Далай-Лама солагай билээнде үш каът кылдыр суп алганы, кара-хүрөң эрегезин ужулгап, оң холунга тудуп, эде олуруп чоруй, мөргүл номнап эгеледи. Ол үедө Башкыны көөрге канчаар-даа аажок өндүр-чаагай апаар, бодунуң бодаалынга азыпкаш ырап, долгандыр турар чүүлдерни уттупкан хевирлиг, өртемчейден өске делегейже шилчип, арыкшырайы канчаар-даа аажок херелденип турар ышкаш сагындырар. Чанынга орган кижини база ол байдалга алзы бээрин эскерип кагдым. Вертолет бедий бергенде бээрлеп келгеш, одунган чүве-биле дөмөй баштай оң, оон солагай талаларынче көргүлээш, чанында кижилер-биле чугаалажып, алыс ындындан кээп турар сорунзалыг арыг-чаагай каткызын каттырар болду. Ол каткы бир онзагай дыңналып. Кезек эргилдир көрүп чоруй чанында рацияны, бензин доскаарының азын суйбай туткаш судур номчуп каарга, вертолет база ыдыктаттыңган деп амьрап олурдум.

Саадавайн-даа Хайыракан суурнуң дужунда шөлгө хонуп алгаш, машиналарлыг шаанда көдээ Советтиң күүскому турган бажыңда дугаңга чөдө бээревиске, чон кудумчуда калбарты олурупкан болду. Ыдыктыг Башкы дугандан үнгөш, мөргүл кылыр апаарга мегафон чоокшулады.

рвыска, ак чаа ажылдап турган чүвөң ажылдавас болду. Өскени сунду-
вус, база-ла шыйт.

Анаа баргаш Башкының бир өөрөөн чүвези мерген, чедишкен угаан-
ынн чырык эртине судурун тып көргөни болур. Ону ажып көрүп, тудуп
суйбап пат-ла болду.

Ыдыктыг Башкы сөс ап, байыр чедирбишаан, мөргүл номнаарга улус
алды часкады. «Адым часкавас, тейлээр чүве дийин» деп эрткен, барган
таптаашкын үезин чемелеп артып калдым.

Өруувус уламчылап, сүрлүг бедик Хайыраканның эдээнде оваага челе
бердивис. Ында муң ажыг хире чон чыылган болду. Ыдыктыг Далай-Ла-
ма түмен чон бүгүдөгө бараан болуп, черни, дээрни, чонну, кол-ла чүве
Хайыракан даан ыдыктап турар аразында, агаар чүдөрөп, сооп келген.
Адар-Төш талазын туман бүргөп, дуй тырттынып алды. «Вертолет-даа
ушпайн баарыйна» дээш пат-ла турдум. «Кудай багы арлы бээр, кижж
багы арылбас» дээн ышкаш, Башкы кафеге дүшштеп алгаш үнүп кээрге
дымырааш чабс сидиредип эрте берген, ёзулуг хүнөп келди. Улуг-Хем-
ниң соктай каан чинге тараазын ол дендии сонуургап, ап-даа алды.

Вертолет эрги 'Чаа-Хөл дужунга ужуп чорда, Ыдыктыг Башкы чаа
далай дугайын элээн сонуургап айтыргылады. Бодап көөрге, ол бойдуштук
деңзигүүрун үрөп албаан эвес силер ыйнаан дээн ышкаш элдеп көрдү.
Чугаа шоолуг хөнүвейн барган. Чүү деп чүү дээр, мында бойдус-даа,
чамдык кижилерниң алыскак-чискек сеткилиниң-даа дугайында айты-
рыглар бары шуптуга билдингир.

Чадаанаже чоокшулаанымыс тудум хүн улам изидип, сарыг
лыттарлыг — адам чурту эргим хемим кыры-биле ушкаш, Улуг Хүрээ
турган алаакка барып хонуптувус. Вертолеттан үнө халааш, Башкының
шенөөн тудуп дүжүрүп тургаш, ооң чүвени өттүр көөр карактарында
өөрүшкүнү ылап-ла эскерип кагдым.

Дорт баскаш, олурган чон мурнунга холдарын тейлей тудуп алган
чеде берди. Хенертен Башкы хөлзөп, улус аразынга турган каразымаар
плацтыг аныяк кижжиге айыткаш, бээр чоокшулап көр деп имнеди. Дем-
ли сол кайгап калган хевирлиг туруп кээрге: «Ол чүвөң бээр беривит!»
дээр аразында, элээн кылын судур көстүп келди. Башкы ону ашкылап,
чүгүртү көргүлээш, «Менээ мону хензиг када ачыладып көр, сон дораян
эгидип бээр мен» дээш, алгаш чорупту. Элдеп чүве, канчап ону билит
каапкан дээр силер. Ооң мурнунда бир хүн чазак бажыңының артында
тип каан өггө киргеш, доп-дораан хөлзөп, дөрже баскаш, көрбейн-даа
апгара артынче холун суккаш, оортан песте чуруп каан бурган уштуг
еккилгеш, «Бо дээрге От бурганы-дыр» дээш ханага азып каанын көргөн
кижи-дир мен. Элдепейлини, ында база ужур, чүве-ле бар.

Өггө чалаарга, ынаар далашпайн, орган чоннуң мурну-биле эрткеш,
шаанда үрөп каапкан хүрээниң арткан үш ханаларының ортузунга барып
донтаады. Улустуң чугаазы-биле алырга, ол хүрээни тибет төлөвилел

ёзугаар кыдаттар туткан джир. Ындазында ооң дүвүрөксеп турарыс аажок. Бистиң улузувус хевис эккеп четтикпейн турда-ла, боттарының олбук-сыртыын салгаш олуруптулар. Чырыткылыг Далай-Лама бодунуң хууда чемоданындан бурган уштуп алгаш, ном номнап, мөргүл кылып, элээн саадады. Ол-ла бүгү ёзулалды боду кылып, ёскелери деткип турганын ёскердим.

Оран-Таңдым, оът-ыяжым, чер-делегейм-не оршээзинем! Кандыг кончуг, кадыг-дошкун, кээргел чок турган төре, үелер боор. Кижиг, чоң бастырындан эрткеш, кем чок анаа-ла турган культураның тураскаалы Улуг Хүрээни бастып-парлап, өрттедип хуюктап каан—хинчек-бала кылганы ол-ла ыйнаан. Ол дээш ам кым харыысалга чүктээр чүвөл, ынчаж?

Чок, төөгүнү, чоңнуң ыдыын кым-даа кулданып шыдавас! Базындырып чораан кээргенчиг Улуг-Хүрээниң арткаан мөңгө-быжыг ханаларынга, олбук ышкаш «Бажың-Алаан» девискээринге Ыдыктыг, Улуг Башкы Далай-Ламаның хүн дег чырык сеткили саарыгланып, биеэги шинчиже кире берген турарын кым күзевес боор. Сарыг дыттыг Чадаана хемни «Далай-Лама» хеми деп адаар-даа болза ында сезинчиг чүвө чок деп бодаар мен. Эмин эрттир «хувискаалчы» чоруктуң эдээ-ле өрттенир ыйнаан.

Үстүнде саналды бадыткап турар бир онзагай болушкун — бек кожууннарның бежен ажыг муң хире хоор чоңу «Чадаана» деп бижип каан, курайлап турар, ачылыг делгем ховуга чыылганы. «Стадионга бе, шөлге бе?» деп шилилге үезинде, бо одуругларны шорбажылап орап кижиг база киришкен дээрзин номчукчуга чугаалап каар бодаан ийик мен.

Ыдыктыг Башкы Далай-Ламаның вертоледу ховуда чыылган чоңуң кыры-биле бир дескиндир ушкаш, оон ам Дүжүлге чанынга хонуп алган. Байыр-наадым эгелээн. Кижиниң сеткил-сагыжы чырыш дээр, шак ол чүдүлге үезинде, ынча көвей чоңнуң чүректери чаңгыс аай соп, кал-бартыр олурупкаш, ылым-чылым тейлеп алганыңарны кажан-даа утпас боор мен. Ол дээштиң силер бүгүдөгө — Хемчик чоңунга мөгөөрин чөп-шээрөп көрүңер. Быжыг корум-чурум дээш кызып-кылайып чоруур шагдаа ажилдакчылары ынчан харын дыштанган боор деп бодаар-дыр мен. Амы-бот дугайты чугаалаарга, Ыдыктыг Башкының өөөредиг, үзел-бодалын аңаа баргаш ботка, башка элээн ханы сирип алганымны бадыткаар-дыр мен.

Тываның чаа тугуи Чадаанага база катап ыдыктааш, улустуң шыгжамыр бурганнарын диргизип, аарыг хоочулугларже ээй көрүп, адак соонда келдилиг бичин оолдуң бажын суйбап, тарбыдавышаан, тибет эмчилерден чорудуптар мен джжик чоп. Ажырбас, оглум, эттине бээр сен, ону чоңуң сеңээ чалбарып дилеп берген... «Ёскелерниң човалацын, ажыг-шүжүүн үлежип билир болзувусса, ыңдыг бергелер бодувуска таваржы бергенде коргуп, девидевейн, шийтпирлиг ажып эртип, тирилээ-

гивиске улуг күштү бээр, чүл дизе өскелер база ындыг хинчекти көрүп чоруур деп чүвени билир болгай бис» деп, Ыдыктыг Далай-Ламанын өөредин кажан-даа уттуп болбас ужурлуг.

Мен бодаарымга, Улуг Башкы Чадаанага ужуражылга дээш дыка өөрүп, сеткили ханган хевирлиг. Хүрээ-хиит тударынга дузаламчы кылдыр акша-төгерик (доллар) берип, эм-таңны үлежип алыңар дээш, барбар-барбазы-биле сунуп турбажыкпе. Ол дээш чүгө өөрүвес деп бис, энередиг эргим чогуум!

Чырыткылыг Улуг Башкы Далай-Лама сеткили өөрээнде каттырар кижичорду. Чадаанага ол ужуражылга соонда маажым сеткип, караның шилин безин эде тутпайн, оң талакы эрни бырлаңайнып, ханы бодаалыга алзыпкан, номун номнап чорда, черниң ыраан билбейн, бир көөрүвүске найысылалда чедин келген болдувус.

Ыдыктыг Далай-Лама каяа-даа чорааш, төлеп чок багай аажы-чаң-нардан, кара бодаалдардан канчап адырлып алырын айтып берип, богда шажынның өөредин башка кири угаадып бээр кижичорду.

Бак чүведен үнериниң аргаларын Ганжурнуң 100 томнарында, улуг номналдың 200 ажыг тайылбырларында айтып каан дээр болду.

Оң аразында эң-не кол чүве — ол номналды амыдыралга хүн бүрү шынчыгы сагып, ону удуртулга болдурары. Богда шажынның номналышын чурум болгаш шын билишкин деп ийи кезектен тургустунар дээрзин билип алдым. Шын чурум дээрге кем чок болуру, кымга-даа жора чедирбези, а шын билишкин — бүгү чүүлдерниң бот-боттарының аразында харылзаалыын медереп көөрү болур.

Бир эвес бо ханы уткалыг чагыларны тываларның ёзу-чурумунче, сларның аянычче шилчидер ужурлуг чүве болза: «Улугну улуг дээр, бичени биче дээр», «Чыткан хой тургуспас», «Күске думчуундан хан агыспас», «Чүстүг сиген сый баспас», «Хат чок болза сиген бажы шимевес» дээн чижектиг үлегер домактарынга үннежип турар.

Башкының чагыг суртаалын ёзугаар кижиниң хууда аас-кежин азы аас-кежик чогу база-ла мээ-медерелден хамааржыр. Кара бодаалдардан аас-кежиң чок чорук, човалаң үнер деп ол ынчаар угаадып турду. А бир эвес кижичор ак сагыштыг болза эки чоруур.

Ылаң ханы билишкин дээрге долгандыр болуп турар хамык болууш-хуннарның бот-боттарының аразында тудуш харылзаалыын билип алыры. Чылдагаан — иштики болгаш даштыкы болур деп, Ыдыктыг Башкы сургавышаан, оларның эң колу — иштики чылдагаан болур деп аңгылап чугаалаар болду. Хамык чүвени үүлгеткен кылыглардан үндезилеп, экини кылгаш, багай-согай чүүлдерден ойталаар болза эки деп «Дириг бурган» өөредип, чагып турду чоп.

Эргим номчукчу! Бо таварылгада шокарлап, чүгүртү номчувайн, а харын шуут шээжилеп билип алгаш хүн бүрүдеги амыдыралга бадьт-хаар, өөредиглиг чүүлдер бо-дур:

Мага-боттуң үш багай үүлгедиглери: өлүрүүшкүн, оорлаашкын, сазмын-садар чорук. **Чугааның дөрт багай кылыгылары:** мөге, чааланган сөс, каржы сөс, чулчуруушкун; **угааның үш багай кылыгылары:** адааргал, өжөгөрөөн бир чүүлдү кылыры, шын эвес көрүүшкүн (бар чүвени чок, чок чүвени бар кылдыр даап бодаары).

Бо он үүлгедиглерни кылбайн, он буянның чаңга кирер болза эки. Багай чүүлдерже чүгле кызы угаан албадаар, ынчангаш угаанны сагылгачурумга өөредери чугула. Ёзулуг дайын бистин бодувустуң иштивисте чоруур.

Үш багай бодал: бир-ле чүведен чарылбастап, ози хамаарылгалык боору, көөр хөөн чок чорук, ол ийиден үнгөн — чүнү-даа билбези.

Даштыкы үүлгедиглер дээрге эртем-техниканың сайзыралы. Ынчалза-даа аас-кежикке кол чүүл — буянның чорук болгаш өскөлөргө экинчи күээри.

Мону түңней көөр болза: каржы-халалык чорук бар болза, энү эвээжедир, адааргалды чавырылдырар, дузааргак хөөннү бодунга оттурарын кызыдар болгаш хүн бүрү чагыгыларын ылап сагыыры дээни ол чүгле ынчан сагыш-сеткил арыглаашкынын чедип ап болур бис.

...Ийе, үделгениң хүнүн база кысказы-биле чугаалаар бодадым. Эртевинде чүү боор, Ыдыктыг Башкы бижип, тырттырып, чырыдып чоруур журналистер-биле ужуражылга кылган. Ол дугайын олар боттары айыскап, төөгүп бээр ужурлуг. Оон аңгыда «Буддизм» деп журналдың болгаш «Будда делегей» альманахтың редакторунуң бирги оралакчызы хүндүлүг В. Бараев Улуг Башкының Тывага чоруп турганын делгеренгей бижир бооп аазаан.

Кандыг-даа кижиниң сеткилин хөлүш кылыр чүве — үделге. Үдээр дооста Далай-Ламаны үдээри дыка харысалгалык болгаш оң кадындү сагышсыранчыг-даа. Түр өргээ чанынга чыылган карачал-бөдүүн чоннуң ишти-хөңүн хөлзедип, ыдыктап каан Улуг Башкының сеткил-сагыжы окургап, хөглүг байдалдыг айттаныр черинге чедип келген. Үдөп келген кижилер-биле байырлажып, эзеңги тевер кыры тургаш, мээң холумну база дыңзыг тутту. Бир черге Улуг Башкы каттырбышаан, шериг ёзу-биле ёзуларга харыылап ёзуладым-даа. Дыка ыткыр каттырып кады. Эд аразында Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак биле Дээди Советтин Даргазы К. А. Бичелдейге, оң соонда меңээ узун ак төргү кадактарны белек кылдыр моюн ажылдыр салып берди. Дөрткү кадакты күрүнө секретары В. С. Очур-оолга тывысты. Бичии болганда оон чанынга Кызылда орус чоннуң хүрээзиниң кадагалакчызы Алексей-Ада (азы таныжым болгаш ханы хүндүлээрим Алексей Васильевич) бо чедип келди. Ийи аңгы чүдүлгелерниң ийи кижилери дыка үр байырлашты. Ыдыктыг Башкы демгизиниң чөкпүр кара-сарыг салын ийи холлап тудуп алгаш, катап-катап суйбай туткулады. Ол чөкпөк сөгөл салы база ыдыктаттыгган.

Бистиң төрөөн Тывавыска буян кылып аалдап келгендер, үре-түң-еслиг аян-чоруунар, сары шажын бодап чажып каан көжеңер дээш улуу-биле четгирдивис XIV Бдыктыг, Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама! Силерниң мурнуңарга хүн мөңгези-биле херелденип, сооңарга аас-кежик кажан-кезээде мандып турар болзунам!

Он дөрткү ДАЛАЙ-ЛАМА

ТИБЕТТИҢ БОГДА ШАЖЫНЫНЫҢ НОМНАЛЫ

ЭГЕ СӨС

Тибетте Богда шажын номналының бо баштайгы билгилери чүдүлгеге чаа бардалган эгелээн кижилерге таарыштыр сижиттинген. Ооң бирги чыргы болза, «Мээң чуртум болгаш мээң чонум» деп номунуну, «Тибетте Богда шажын номналының тайылбыры» деп касыры газының эде ажылдаан хевиди болур. Ийиги кезээнде Камгалдың ужур-утказын, үүлгедиглерниң алызындан чогужуп таарышканын, оларның ажыктыг түңнелдерин, Үш Практиканы болгаш Бодхичиттаны тайылбырлап турар.

Тайылының болгаш аас-кежиктиң орун билээн бүгү кижилер ону тып алзыннар.

Богда бурганның ламазы Төрөн Гьяцо
(Он дөрткү Далай-Лама)

АМГЫ ВО НАЗЫДА ШАЖЫНГА БАРААЛГААРЫНЫҢ ЧУГУЛАЗЫ

Шажын-чүдүлгениң ажык-дүжүүн ажыглай бээривистиң чылдагааны болза, бай-шыырак депшилге кандыг-даа бедик турза, ол депшилге анаа боду-ла биске чаагай аас-кежикти чогумчалыг хандырып шыдавас. Херек кырында кижилер эт-хөрөңги талазы-биле баяан тудум, бистиң амыдыралывыска үргүлчү коргар болгаш дүүрээр чорук улам-на көвүдээр алаар. Эргем-билгигниң чаа адырларынга чедишкиннерниң ачызында бис эрте-бурунгу чамдык улустарның дээди камга-

Талдың үнген дөзү деп санап чорааны Айга четкен бис. Ай-ның болгаш өске-даа планеталарның курлавырларын кижилерниң чаагай чоруунга ажыглап болбайн аан, ынчалза-даа алызы барып ындыг чедишкиннер бистиң делегейивистен дашкаар чаа дайзыннарны биске тып эккээр чадавас. Ынчангаш ындыг аргалар кижилерге эң чаагай болгаш быжыг аас-кежикти кажан-даа сөңнөп шыдавас. Ол аргалар сагыш-сеткилди кыры-биле чүгле эреңгей хандырып болур, ынчангаш оларның хараазында чамдыкта угаан-сарыылдың элээн таалалы тывылза-даа, ол үр болбас. Өске талазында, кижилер аас-кежикти сагыш-сеткилдиң ханызындан дилеп тургаш, амыдыралда бергелерни чиик ажып эртип турар дээрзи бүгүдеге билдингир. Ол дээрге шажын-чүдүлгеге бараалгаанынын болгаш медреселди өскерттип ажылдаанының түңнели-дир.

Оон туржук, амгы назы чуртталгазынга кижиниң таалал-чыргалы шажынга бараалгалындан хамаарыштыр тыптып келир. Улуг-даа, бичии-даа таалал азы човулаң чүгле даштыкы, эреңгей чылдагааннардан тыптып келбес; оларга иштики чылдагааннар база турар ужурлуг. Ол чылдагааннар дээрге, медреселдиң күштери-дир, азы авыралдыг чаагай болгаш бачыттыг бужар үүлгедиглерни кылып болур ам-даа илереваан аргалар-дыр. Ол күштер таамчыргай байдалга доктаап туруп болур; олар даштыкы чылдагааннарнын уржуундан илереп үнүп келир, шак ынчан кижиге тааланчыг-даа, аарышкылыг-даа бооп болур. Медреселдиң ындыг күштери чок болза, чежемейниң-даа даштыкы чылдагааннар турда, тааланчыг азы аарышкылыг чоруктар тыптып-даа, чидип-даа шыдавас. Ындыг күштер мурнунда үүлгеттинген керектерниң уржуундан тыптыр.

Ынчангаш ындыг уржуктарның кеми човулаңның кандыг-даа хевиринге тывылза, ол эгезинде угаан-бодалдың чурум чогуундан бузуттук үүлгедигни кылыпканындан болу бээр болгаш оон «чыгдынган» болур. Үүлгедигниң күжү угаанда сиңген болгаш оон соонда, кажан чогуур чылдагааннар бар апарганда, човулаң эгелээр. Ындыг хевир-биле бүгү таалалдар болгаш бүгү човулаңнар алызында угаандан үнген болур.

Ындыг болганда шажынга бараалгавайн угаанны чурум-чудап шыдавас апаар, а угаан чурум чок болганындан бузуттук үүлгедиглер «чыгдынар» апаар. Бодунуң ээлчээнде ол үүлгедиглер медреселдиң агымынга күштерни мөөңнөп кээр, оларның салдарының теви-биле човулаңның үрези бодарап үнер.

КЕЛИР НАЗЫ ЧУРТТАЛГАЗЫНГА ШАЖЫНГА БАРААЛГААРЫНЫҢ ЧУГУЛАЗЫ

Амытаннар чүгле угаан-сарыылдыг болуп турар амыдыралдың ындыг хевирлери база бар, ынчалза-даа тынныг амытаннарның хөй кезии мага-боттуг база болуп турар. Мага-ботта-даа, медеделде-даа чүгле боттарының чылдагааннары база бар: чижээлээрге, *седен төрүттүнер* таварылгада мага-боттуң дорт чылдагааны болза, адазының үрези болгаш иезиниң ханы болур.¹ Ша-ла ындыг хевирлиг, медедел база ооң бодунга төрөлдөш чылдагаанныг. Бо назы чуртталгазында медеделдиң агымының эгези болза, адазының үрези биле иезиниң ханының каттыжып турар төвүнчө ооң «кирип турар» үезинде медедел болур, ол эге медедел болза сөөлүндө барып болбаазырап келир медеделге төрөлдөш болур. Угаан-сарыылдыг амытанга ооң мурнунда турган медеделдиң агымы ыяавыла турар ужурлуг — чүгө дээрге даштыкы байдалдар медедел бооп шыдавас, а медедел база даштыкы байдалдар болбас. Ол угаан-сарыылдыг амытанның медеделиниң агымы чайлаш чок бар болза, ынчан ол (чаа түрүжө), «киргижө» чедир-даа өске чүүл болуп шыдавас. Ооң-биле мурнунда амыдыралдың турганын көргүзүп болур.

Бир-тээ медедел чаңгыс агым болганда, бир эвес ындыг угаанны арттырып турар бүгү таарымчалыг байдалдар бар болза, бистиң хүннеривисте чамдык улуг-даа кижилер азы уруглар-даа боттарының баштай канчаар төрүттүнгенин сактып турар таварылгалар бар. Эрткен үелерниң дугайын бижээн бадыткалдардан алгаш көөрге, боттарының канчаар төрүттүнгенин билир чижектер хөй болуп турар.

Үндезин биле түңнел чаңгыс чүүлдер эвес-даа бол, олар аразында кезик-чамдык-даа харылзаалыг болур ужурлуг. Чижээлээрге, бир-тээ мага-бот өйдүктүрүп билир, хевирлиг болгаш өңнүг болганда, ооң дорт үндезини база-ла ындыг шынарларлыг болур ужурлуг; медеделдиң хевирли болгаш өске-даа шынарлары чок болганда, ооң дорт үндезини база ындыг шынарларлыг болуп шыдавас. Ындыг хевирлиг, чаагай амданныг үнүштерден чаагай амданныг каттар үнер. Ынчангаш кижиниң эът мага-бодунга дорт хамааржыр чүве болганда ада-иезиниң үрези болгаш ханы оларның төлүнүң медеделиниң дорт уланчызы болур арга чок. Чүгө дээрге, медедел болза бүдүмөл чүве эвес-ле болгай. Мону болгаш өске-даа

¹ Тибеттерниң бодап турары-биле алырга, адазының үрези биле иезини ханы каттышканда төл боттаныр.— *Очулдурукчунуң тайылбыры.*

байдалдарны барымдаалааш, амыдырал мурнуку-даа, сонгу-даа назыда бар деп, бүзүрелдиг түңнелди үндүрүп болур. А бир-тээ мурнуку-даа, сонгу-даа назыда амыдырал бар болганда, амыдыралдың мындыг үзүктөл чок агымынга чүглө шажынга бараалгаары ажык-дузалыг дээрзи мырыңай толаргай-дыр. Ынчангаш шажынга чүдүп бараалгаары эргежок чугула болурунуң ужуру ол-дур.

БОГДА ШАЖЫН НОМНАЛЫ — ДЕЛЕГЕЙНИН ХӨЙ ШАЖЫННАРЫНЫҢ БИРЭЭЗИ: ООҢ БАШКЫЗЫ

Бо делегейде янзы-бүрү аарыгларны эмнээр хөй чүдүлгө эмнер бар, ол ышкаш бүгү дириг амытаннарның — кижилерниң болгаш өскелерниң-даа аас-кежик чедип алырынга бараан болуп турар шажын-чүдүлгезиниң хөй-хөй хевирлери бар. Оларның кайызы-даа чүдүүрүнүң аргалары-биле, ону илередириниң хевирлери-биле бот-боттарындан ылгалып турар. Ынчалза-даа олар шупту чүдүлгелиг кижилерниң мага-бодун, дыл-домаан, угаан бодалын сайзырадып, база мурнуңда чаагай сорулгаларны салып алганы-биле чаңгыс аай деп бодаар мен. Ол бүгү хевирлер мегелээр болгаш бак сөс эдер аас-дылдың бачыттыг үүлгедиглерин, база ол ышкаш, оош болгаш өлүрүкчү чорук кылыр күчүлелдин хоралыг үүлгедиглерин кылып болбас дугайында номналының талазы-биле бир баг болуп турарлар.

Чеже-даа хомуданчыг бол, янзы-бүрү шажыннарның талалакчыларының аразынга демиселдин, бот-боттарын көөр хөөн чок чоруктарның чижектерин төөгү билирин чугаалаар апар. Бо бүгү эрткен үеге артып калган, кажан-даа катаалтавас болза, кончуг-ла эки болур ийик. Янзы-бүрү шажыннарның талалакчылары бот-боттарының аразында чаңгыс эп-сеткилдиг бооп шыдаары черле чигзиниг чок.

Ниитизи-биле кижилер бөгүн чүдүлгелиг, чүдүлгө чок деп ийи чарлып турар; ынчангаш бүгү чүдүлгелиг кижилер боттарының амы-хууда четпес үзелдерин ап октапкаш, каттыжары чугула. Ынчалза-даа (чүдүлгө чок кижилерни) көөр хөөн чок тургаш, ынчаар каттыжып шыдавас. Бистин эптиг-чөптүг найыралывыс чүглө чүдүлгелиг кижилерге бараан болур эвес, харын чүдүлгө чок кижилерниң түр болгаш менге аас-кежик чедип алырынга дуза кадары бистин эн-не чаагай эчис сорулгавыс болур ужурулуг. Ол чорук чүдүлгө чок кижилерниң чүвениң алыс ужурун билбезин, эң ылаңгыя чүнү хүлээп алырыл, чүнү хүлээп албазыл деп чүвени ылгап көөр.

арлазы чок байдалын чайладыр чепсек бооп болур. Бо бүгү оларның дээди аас-кежикти шиңгээдип алырының оруунга дөмөк болур ийик. Ол сорулганы чедип алыры дээш бүгү шажыннарның каттыжарынга чалбарып, ол дээш тейлеп чоруур кижжи мен. Эрткен үеде кылдынган номнар база очулгалар богда шажын номналынга чугаа чок чаагай бараан болуп шыдааннар, ынчалза-даа оларның хөйү Оруктуң чүгле ниити тайылбыры болган. Ол байдалды эдер дээш *Тибет эртем ажылдарының болгаш архивтерниң ном саңы* деп аттыг культураның албан черин үндөзилээн. Бодунуң ажыл-херээнин өске бүгү хевирлериниң аразында ол организация чамдык өззагай тибет үндөзин ажылдарны англи дылче очулдулар сорулганы бодунга алган. Ындыг сорулга-биле тибет болгаш даштыкы эртемденнерниң очулга кылыр бөлүктөрүн тускайлап тургускулаан. Бодап алган очулгаларны бүгү тускай өөстөрниң аас-сөс кырында чаңчылдарын болгаш херек кырында ужур-утказын бүрүнү-биле барымдаалап кылып турар.

Янзы-бүрү чүдүлгө адырларының өмөөржикичилери эпчелтү чедир алыр дизе, олар бот-боттарын таныыр, билчир аргалыг турар ужурлуг. Ылап-ла бо сорулга-биле мен Тибеттиң богда шажын номналының баштайгы билиглерин допчулап бижидим.

Бистин Башкывыс Шакьямуни Богда — бо үе-чаданын муң-муң Богдаларының бирээзи-дир. Ол Богдалар эгезинде Богда бурган турбааннар, ол шагда олар, бистер ышкаш, анаа-ла ындыг дириг амытаннар турганнар. Олар дараазында хевир-биле Богдалар апарганнар.

Бир эвес мага-бот биле угаан-медерелди аразында кайызы тергиидээрил деп дыңнап көөр чүве болза, медерел эң чугула болур-дур, чүгө дээрге мага-бот болгаш дыл-чугаа аңаа, медерелге, чагырткан болуп турар. Чижээлээрге, эмин эрткен күзөл ышкаш, ындыг чүүлдер *бачыттыг-бужар* болур, ынчалза-даа олар медерелдиң алыс шынарын баксырадып шыдавас чүгө дээрге медерелдиң алыс шынары арыг болгаш чүү-даа канчалза чүдөртөвөс. Бачыттыг бужар чүүлдер болза медерелдиң ырак кыдыында чылдагааннар болур, ынчангаш ол бачыттыг бужар чүүлдер ышкаш, ындыг бүгү дудууларны арыглап тура, өске бүгү таварылга болган хир-чамнарны делүзу-биле чайладып ап болур. Ылап арыглаттынган ол байдал болза, Богда бурганның алыс бүдүжү болур; ынчангаш богда шажынныглар эге баштай-ла кандыг-бир арыг-чаагай Богда бурган турган деп санавайн турар.

Богда бурганнар кезээ шагда амыдыралдың эргилдөзінде азыл-тенип тояап чоруур амылыг амытаннарның чаагай чо-

руунче чүткүп турарлар. Олар мага-боттарының, аас-сөзүнүн болгаш угаан-бодалының эжен-эндерик илерээшкиннеринин дайлымы-биле дириг амытаннарга кызыгаар чок чаагай үүлелерни шак, минута санында хайырлап чаяп турарлар. Чижээлээрге, хөй-хөй муң чылдарда уламчылаан амгы бо үе-чадада олар Богда бурганның муң-муң удаа катап Төрүттүнген Мага-бодунуң дээди чергези (нирманакая) болуп турар. ындыг бурган бүрүзү бодунуң чаа Номналын бодарадыр.

Өске бурганнарның хөй кезинде ындыг тантра-номналдар шуут чок турда, ындыг судур-номнарның бары-биле Шакьямуни Богданың Өөрединде судур болгаш тантра (аргаларын) холбаштырган номналдың бары-биле өске Богда бурганнарның өөредиглеринден ылгалып турар.

Богда Шакьямуни *Чырыткылыг номналды* хөй-хөй үе-чадалар мурнунда-ла херек кырында чедип алган, ынчалза-ла даштындан хайгаарап көөрге, ооң амыдыралында он ийг көл болушкуннарны ылгап үндүрүп болур: ооң *Өөрүшкүчү Арыг Черинден (Тушита)* бодарааны, ооң боттанганы, төрүттүнгени, өөренгени, уран чүүлдерни шиңгээдип алганы, кадай-хөгээдиниң чалча-хөделдери-биле хөглеп-чыргааны, бодаралдың Ыдыктыг ыяжының адаанга чаагай кежиктерден ойталааны, ону хүлээп албааны, боданганы, өш-өжээни тилээни, Богда бурган апарганы, *Номналдың дугую эргилдиргени болгаш Нирванага чегкени*.

Богда бурган бо делегейге амыдыралдың эргилдезинде азып-тенип тояап чоруур амытаннарның салым-чолу дээш чаларап келген. Хуулгаазын *Бодаралдың* үш хуулгаазын хевиринден — мага-бот, дыл-домак болгаш угаан-бодал — эң колу болза, дыл-домактың хуулгаазын бодаралы болур, ынчангаш ол Номналдың (азы суртаалдын) дугуюн эргилдирер дээш чаларап келген.

Шакьямуни башкы хаан өг-бүлеге төрүттүнген болгаш амыдыралдың баштайгы үезинде тайжы бооп чурттап чорзак. Амыдыралдың эргилдезинде өөрүшкүлерниң шуптузунда човулаң шынары база сиңниккен деп чүвени ол медегер билип кааш, өргээге чурттаарындан ойталаан болгаш кадыг-бергеге амыдырап эгелээн. Адак соонда ол Бодх-Гайга тургаш, бүрүн бодаралды чедип алырының оруун айыткан, ооң соонда Номналдың дугуюнун сураглыг үш эргилдезин ээлчештир кылган.

Бирги үе-чадада Богда Варанаси хоорайга Номналдың дугуюн бир эргилдирген, ынчан *Дөрт буянын алыс шын дугайында* эртемни бодап үндүрген; ол ону хамыктың мурнунда *дыннакчыларның (шравактарның)* шажынчы чаңчылы-

ның талалакчыларына ынанып кылган. Ортаақы үе-чадада Гридхракутага ол Номналдың дугуюн ийиги удаа эргилдирген, ынчан бүгү болуушкуннарның *боду тускай амыдыраар* чуртталгазы куруг болурунуң дугайында эртемни бодап үндүргөн; ол ону колдуунда улуг угаанның шыырак өөренип турар кижилерге, махаянаның шажынчы чаңчылының талалакчыларына таарыштыр кылган. Сөөлгү үе-чадада Вайшалиге ол номналдың дугуюн үш дугаар катап эргилдирген, ол ынчан алыс шын-даа, алыс шын эвес-даа бар болуушкуннарны ылгап кызыгаарлаарының дугайында эртемни үндезилээн; ол ону колдуунда ортумак болгаш куду угаан-сарыылдыг, махаянаның шажынчы чаңчылының талалакчыларына таарыштыр кылган. Ол ышкаш Богда башкы Ваджрадхара түрүлүг бодарап келген болгаш тантра номналын үндезилээн.

Бистиң үевисте Кангьюр¹ деп ат-биле делгеренгей билдингир апарган тибет дылче очулдуртунган хөй судурлар дээрге, олар өске чүү-даа эвес, Богда бурганның номналы болур-дур. Ыдыктыг Бурганның номналына хамааржыр судурлар ол Номналдың үш кезээниң шуптузу болур, олар өөренир эртемнер аайы-биле тургустунган: корум-чурум кезээ (*виная*)—этикага (*шила*); номналдар кезээ (*сутранта*)—хынамчалдыг оожургалга угаазылап бодаарына (*самадхи*); база билиглер кезээ (абхидхарма)—шылгараан мерген угаанга (*праджня*) бараалгаттынган. Тантра номналы тантраның дөрт чергезин тургузар. Тантраның айыттынган ол дөрт чергезин «номналдар кезээнге» кирип болур.

ТИБЕТКЕ БОГДА ШАЖЫН НОМНАЛЫНЫҢ НЕПТЕРЭЭНИ

Богда шажын номналының Тибетке нептерээриниң ырак мурунда аңаа Шаншунгыдан келген бон шажын колдап турган; бон шажынның башкылары болгаш талалакчылары бистиң хүннеривисте-даа бар. Баштайгы үеде ол улуг дыка нептередейн турган боор. Ынчалза-даа сөөлзүредир, богда шажын номналы Индиядан нептереп келгеш, Тибетке калбаа-биле тарай берген үеде бон шажынның үзелдери, оожургалга угаазылаар бодаалдары болгаш ёзулалдары улам калбарган болгаш ханылаан.

¹ Ол бистиң литературавыста Ганджур деп моолчураан ат-биле нептерээн. Тывалап Канчыыр дээр.— *Очулдурукчунуң тайылбыры.*

Богда бурган номналы эң баштай Тибетке Лхатовори Ньенцен хаанның үезинде чедип келген. Ооң соонда ол чоортү күштөлгөн болгаш Шантаракшита база Камлашила дээн ыш-каш, хөй-хөй алдаржаан индий эртемденнер, Падмасамбхава ышкаш, ындыг улуг йогиннер судурларны, тантра номнары, тайылбырларны очулдуруп, нептередип турганнар. Ландарма чагырып турган үеде богда шажын номналы барык он-он чылдар дургузунда истеп-сүрүүшкүнгө таварышкан болгаш ооң соонда Тибеттиң чөөн болгаш барыын можуларынга катап нептерең эгелээн. Ол болза Тибетке богда шажын номналының нептерээриниң чаа үе-чадазының эгези болган. Ринчен Санпо ышкаш, ындыг хөй-хөй тибет эртемденнер көскү индий пандиттерге¹ болгаш йогиннерге ужуражып, дыңнаарының, боданырының болгаш оожургалга угаазылап бодаарының аргазы-биле Тиилээрниң Номналын шиңгээдип алганнар база олар оон ыңай уламчылааннар. Ооң-биле чергелештир индий эртемденнер — Атиша болгаш өскелер-даа — Тибетке чедип келгеш, аңаа судурларны, тантра номнарын, тайылбырларны очулдуруп-даа, нептередип-даа турганнар. Оок ачызында хөй-хөй тибеттер ол Номналды угаап билип, боттары хөй санныг тайылбырларны тибет дылга бижип эгелээннер, — ынчан элээн үе эрткенде алдарлыг индий болгаш непал эртемденнерниң Тибетче келири дыка кызырылган.

Ындыг хевирлиг, Тибетке нептерээн богда шажын номналы арыг индий номнал болур-дур. Тибет ламалар ону өскертпээннер, өске кандыг-даа шажын-биле холбавааннар. Шак ынчаар тибет тайылбырларга номналды кысказы-биле тодараткан соонда безин Богданың бодунуң-даа азы кандыг-бир өске индий башкының-даа чугаазын кол үндезин кылдыр ол хевээр ажыглааш, ону кайыын алганын айтып каар апарган, ынчангаш өөредиг-сургаал бүрүзүн чүгле аңаа үндезилеп бадыткаар ужурлуг болу берген.

Богда-даа, богда эвес-даа шажын философиязының талазы-биле ындыг дөргүлүг маргылдааларны мен амгы индий эртемденнер-биле кылгаш онза тодаргай бадыткалды алган мен: номналдың чамдык дүрүмнери угаап, билип алырынга берге, ындыг таварылгаларда безин хөй чүс чылдар мурнунда кылган тибет очулгаларда ол номналдың утказы долuzu-биле билдингир дээрзин индий эртемденнер демдеглээннер. Оон түржук — санскрит дылга билип алыры арай нарын чамдык ажылдарның ол-бо кезектерин тибет дылда очулгалардан

¹ Пандит — санскриттеп — эртемден дээн сөс.

билип алыры чийк дээрзин чамдык индий шинчээчилер дем-деглээннер. Ону барымдаалааш, тибет богда шажын номна-лының индий богда шажын номналындан чер-чурт, шаг-үе азы даштыкы байдалдар ужурундан үнген улуг эвес ылгал-дарынче кичээнгей салгаш, ону «ламаизм» деп адап, ону кандыг-бир өскертинген, чаартынган богда шажын номналы деп көрүп турар кижилерни улуг чазыг кылган деп санаар мен. База ол ышкаш, хинаянаның болгаш махаянаның өөр-диглериниң үзел-бодалдарының, оожургалга угаазылап бо-данырының болгаш бараалгаарының аргаларын бөгүн туюлунга чедир шинчилээрин күзеп турар кижилер, мээниң-биле алыр-га, үр үе-чаданың дургузунда оларга ханы тайылбырларны берип келген тибет судурларны номчууру эргежок чугула. Мен база чазып турарым чадавас, ынчалза-даа борта хому-даар хире кижилер турбас боор деп идегээр мен.

Бир үеде Индияга Наланданың болгаш Викрамашиланың эртемденнериниң тайылбырларының хевирлери колдуунда дүгжүп турза-даа, оларны адаары болгаш сургаалының арга-ларының талазы-биле элээн ылгалып турган. Шаңк ындыг бодалдыг Тибетке база индий эртемденнерниң болгаш оларнын шавыларының тус-тус черлерниң, үелерниң база өске-даа чүүлдерниң аттары-биле холбашкан янзы-бүрү аттарлыг шажын угланышкыннары тыптып турган. Олардан эң бил-дингири бо — олар дээрге Ньинма, Кагью, Сахья болгаш Ге-дук дээр угланышкыннар-дыр. Олар алыс үндезининден чаңгыс аай болуп турар, ынчалза-даа номнал-сургаалының аргалары элээн ылгалдыг. Ооң кадында олар шупту Тиилээр-ниң Номналының судурларын болгаш тантра номнарын кат-тыштырып турар бурган номналын непередип турар.

ДХАРМА ДЕП СӨСТҮҢ УЖУР-УТКАЗЫ

Дхарма деп сөс санскрит дылга «тудуп турар чүүлдү» ынча дээр. Бар-ла бүгү чүүлдер — олар дээрге дхармалар, бо-луушкуннар болур-дур, ынчангаш олар бодунга таарышкан бүдүжүн азы шынарын кадагалап тудуп азы бодунга сиңир шиңгээдип алган турарлар. Шажын база ындыг — ол дээрге соң кижилерни оожуктур тудуп, оларны хилинчек-човулан-дан камгалап турары-биле база дхарма болур-дур. Дхарма деп сөс мында бо сөөлгү утка-биле билдинип турар. Бөдүүнү-биле чоокшуладыр чугаалаарга, мага-боттуң, дыл-домактын азы угаан-бодалдың кандыг-даа дээди үүлгедии болза дхарма кылдыр билдинер, чүге дээрге ындыг үүлгедигниң ачызында кижилер бүгү-ле ажыг-човуландан камгаланып алыр азы чайлат-

тына бээр. Ындыг үүлгедиглерге бараалгаары — ол дээрге дхармага бараалгаары болур. Бир-тээ маңаа дхарма дугайында айтырыгта тодаргай доктаар арга чок болганда, чүгле богда шажын дхармазын бөдүүн, билдингир дылга кысказы-биле тайылбырлаар болган-дыр ийин.

ДӨРТ ЧААГАЙ АЛЫС ШЫННАР

Ыдыктыг бурган мынча дээн: «*Бо — алыс шын човулаң-нар-дыр, бо — алыс шын үндезиннер-дир, бо — алыс шын белдирлер-дир, бо — алыс шын оруктар-дыр.* Човулаңнарны — билип алыр, оларның үнүп турар үндезиннерин — чайладыр, човулаңнарның белдирлерин — тудуштурар, (хосталгаже) оруктарны эртер херек. Човулаңнарны билип алыр херек — ынчан билип алыр ужурлуг човулаңнар артпас. Човулаңнарның үнүп турар үндезиннерин чайладыр херек — ынчан чайладыр ужурлуг үндезиннер турбас. Човулаңнарның белдирлерин тудуштурар херек — ынчан тудуштурарын боттандыраар ужурлуг белдирлер турбас. Оруктарны эртер херек — ынчан эртер ужурлуг оруктар артпас».

Оларның алыс бүдүжүн, эргежок чугула үүлгедиглерин база оларның түңнелдери-биле катай алыр болза, Дөрт чаагай алыс шыннар мындыг болур-дур. Оларны тайылбырлаарда, бис колдуунда Богданың философчу угланыышкыннарының дээдизи болур Прасангика-Мадхьямика хевириниң тодарадылга тайылбырларын барымдаалаар апаар-дыр бис.

Алыс шын човулаңнар — ол дээрге *хайлыг караңгы үүлгедиглерден* болгаш *бужар-бачыттан* истелип үнгөш, *амыдыралдың эргилдези* деп билиишкинге бактаап кирер болушкуннар-дыр. Алыс шын үндезиннер — ол дээрге алыс шын човулаңнарны болдуруп турар чылдагааннар-дыр. Алыс шын белдирлер — ол дээрге човулаңнарның болгаш алыс шын үндезиннерниң узуткаттынар болгаш чиде бээр байдалы-дыр. Алыс шын оруктар — ол дээрге алыс шын белдирлерни чедип алырының онзагай аргалары-дыр.

Ынчангаш алыс шын човулаңнар болза алыс шын үндезиннерден тыптыр, үндезиннер херек кырында човулаңнарның мурнунда-ла тыптып келир. Ол ышкаш, алыс шын белдирлер болза алыс шын оруктарны эртериниң аргазы-биле тутчуп боттанып турарлар; ынчангаш херек кырында оруктар болза, белдирлерниң мурнунда чоруп турарлар. Ынчалза-даа Ыдыктыг бурган ол Дөрт чаагай алыс шыннарга өөредирде, ол чурумну дедир кылдыр эскерткен, ол чорук онза чугула. Чүге дизе човулаңны баштай кижги билип алыр

болгай, ооң соонда ооң чылдагааннарын шинчилээр; ынчангаш Богда човулаңнарның үндезиннерин човулаңнарның болтгарын тодарткан соонда тайылбырлаан. Човулаңнарны үзүткээр аргага бүзүрей бергенде, оларны чок кылыр күзөл база тыштып кээр. Моон-на (белдирлерже) оруктарны эртер күзөл бар апаар; ынчангаш Богда бурган алыс шын белдирлерин тодарткан соонда алыс шын оруктарны тайылбырлаан.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ЭРГИЛДЕЗИ БОЛГАШ ДИРИГ АМЫТАННАР

Мындыг айтырыг туруп кээп болур: «Бир-тээ амыдыралдыг эргилдези болгаш ооң ажыг хилинчектери дээрге-ле, алыс шын човулаңнар болган төлээде, ооң чогуум боду кандыг аяктылыг болур чүвөл?»

Амыдыралдың эргилдези үш чүүлге чарлыр: күзелдерниң делегейи, хевирлерниң делегейи болгаш хевири дүрзүленмээннерниң делегейи. Күзелдерниң делегейинде дириг амытаннар беш күзөнчиг чүүлдерниң: хевирлерниң, үннерниң, чыттарниң, амданнарның болгаш өйдүктүрер чүүлдерниң таалалынга алзып чыргаар. Хевирлерниң делегейи ийи кезектен тургустунар эң адаккы кезекке амытаннар даштыкы таалалды өскөрбөстөр, ынчалза-даа иштики таалалды билип турарлар. Эң дээди кезекте амытаннар таалаар медреселден шуут хоорук болуп турар болгаш оларга таалал кандыг-даа хамаан чок. Хевири дүрзүленмээннерниң делегейинде бүгү хевирлер, үннер, чыттар, амданнар болгаш өйдүктүрер чүүлдер, а база ол ынчакш таалалды хандыраар сеткилдин беш чүүлдери шуут чок, мында чүгле медресел колдаан болур, ында амытаннар чүгле кымга-даа, кандыг-даа хамаан чок медреселдиг, хандыр болган болгаш өскээр чардыкпас билдилиг болуп турар.

Амылыг амытаннарның амыдыралдың эргилдезинде шимчеп чоруп турар алды хевирлери бар: бурганнар, чартык бурганнар, кижилер, аш бириттер, адыгуузун амытаннар болгаш эрлик оранында хилинчектеттиргенер¹. Бурганнарга

¹ Моол хүрээниң дээди ламазы «мерген кегээн» деп алдар-хавыязыз: алгаш Лубсандамбийжалцанниң «Маанайның сургаалдары» деп шүлүүнде бе номналга хамаарышкан мындыг тайылбыр бар: «Улуг авыралдыг бодисадпа Арьяабал болза, алды улуг өргөмчейниң амытаннарының човулаң гачыдып арыдар дээш, маанайның алды үжүүн — «ум ма ни бад ми хум» — деп бүдөөп хайырлаан. Бо үжүктү Арьяабал бурганның чүрек тармазы деп адаар. Оларга болза «Ие болган алды чүүл хамык амытаннарга: дээр, асури, кижги, адыгуузун, мирит, тамының амытаннары хамаарыштыр».

хевирлер болгаш хевири дүрзүлөттүнмээннер оранында ажы-таннар хамааржыр. Чартык бурганнар бурганнарга дөмей, ынчалза-даа олар өжээтен болгаш каржы. Кижилер болза, дөрт «диптерниц» болгаш ол дөргүлүг черлерниц чурттагындары-дыр. Аш бириттер — аштап, суксап хилинчектеттирген амытаннарның хөй янзы хевирлери. Адыгуузун амытаннар — олар дээрге далайда болгаш чер кырында чурттап чорур амылыг чүвелер ол болур. Эрлик оранында хилинчектеттиргеннер — олар дээрге мурнунда боттарының эки, бак үүлгедиглериниң аайы-биле янзы-бүрү өңнерлиг болгаш хевирлерлиг амытаннар болур.¹

Амыдыралдың эргилдези деп домактың алыс уткаын алыр болза, ол дээрге, хайлыг караңгы болушкуннарга болгаш бужар-бачыттыг чүүлдерни өзугаар болуп турар, ызынның-даа хыналдазынга чагыртпас болушкун-дур. Ооң алыс бүдүжүнүң шынары — ажыг хилинчек болур; ол амгы бо назыда човулаңнарның үндезини болбушаан, соңгу назыда човулаңнарның тыптырын белеткеп турар. Шыңгызы-биле чуугаалаарга, амыдыралдың эргилдези — ол дээрге хайлыг караңгы үүлгедиглерниц болгаш бужар-бачыттың түңнелинде тывылган угаан-бодал, мага-бот талазы-биле *чүдөртээн чүдө-берниц бириккени-дир*. Бо үш хевирде амыдыралдың эргилдезинге киришпес хире чүү-даа чок болганда, бүгү амытаннарның угаан-бодал, мага-бот талазы-биле биригин каттышканы амыдыралдың эргилдези ол болур апаар-дыр.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ЭРГИЛДЕЗИНИҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

Амыдыралдың эргилдезиниң үндезиннери каады болурул? Човулаңнарның үнген дөстери ийи: хайлыг караңгы үүлгедиглер болгаш бужар-бачыт. Бужар-бачыт медежел-

---

¹ «Улуг-Хем» сеткүүлде парлаан «Маанайның алды үжүүнүң уткаын тайылбырлап номнаар киирилде» деп шүлүктен бурганнар — дээр-теңгерде саадап олурар, чартык бурганнар — дээр-теңгерден бурганнар-биле адан-нашкаш дүжүр сывыртаткан күчүлүг диирен, четкер, шулбус (асури) амытаннар болур, олар асури оранында турар, а мирит (моолдай — бирд) — үргүлчү аштап, суксап чоруур, тотпас, ханмас маңгыстар бирд оранында турар; тамы (тывалап — эрлик² ораны болгу дег), ында амгы назыда нүгүл-бачыт үүлгеткеш, соңгу назыда хинчектенип турар амытаннар бар кылдыр билдинер. Көр.: «Улуг-Хем», № 3, 1992 ч. ар. 160—166. Ол шүлүктери «Энэрэн нигүүлсэк бурхны сургаал» деп номдан алуудурган./ Улаан-Баатор, 1991 ч., ар. 15—23. Курбустунуң 33 «Ындыктыг ак теңгерлериниң» болгаш Эрлик хаан оранының дугайын көр.: М. В. Монгуш, «Ламаизм в Туве», Кызыл, 1992, ар. 59—65.

диге, даштыкы чылдагааннары кылдыр тодараттынар болгаш олар алды кол медегерлерниң (карак, кулак, думчук, дылмага-бот болгаш угаан оларның) чаңгызы-даа болбас. Ынчалза-даа медегердин бужартадыр күштериниң кайы-бирээки хөдөли бээрге, кол (угаанның) медегери ооң салдарынга алзы бээр болгаш ооң бужар-бачыды кайнаар углаар болдур, ынаар углай бээр, ындыг янзы-биле багай үүлгедиглерни «чыып» эгелээр.

Эңме-тикчок янзы-бүрү бужар-бачыттар бар болуп турар. Ынчалза-даа оларның эң кол-колдары бо — (бодун тогдунар) күзел, өш-өжээн, хоолургак чоргаарал, меге үзелдеп болгаш өскелер-даа. Боларның эң колдары болза, бодун тогдунар күзел болгаш өш-өжээн болур. Өш-өжээргел бодунга таарымча чок кандыг-бир чүүл таваржы бээрге, эге баштайла бодунга болчуксаан бодун тогдунар күзелден тыпты бээр. Ооң соонда бодун тогдунар чоруктан хоолургак чоргаарал идереп кээрге кижин бодун өскелерден дээр мен деп санай бээр. Бис бир-ле чүвени билбейн барганывыста, ол чүве шуут чок-тур деп, меге бодалга алзы бээревис деп — ылап-ла ындыг хевирлиг чүве-дир ийин.

Бодун өрү көрүп тогдунар чорук болгаш өске-даа ындыг дөргүлүг болушкуннар канчап ындыг кедергей улуг күш-биле тыптып келирил? Олар уйгу-дүште безин чүгле «мен мен» дээринден ыяк халбактаныштар, мелегей угаанның эгезинде билдиртпейн чораан күжүнден тыптыр. Чүгле «мен» дээр ол меге үзел болза бар чүүлдерниң алыс ужур-дөзүнүң дугайында билиг чогуңдан төрүттүнер. Бүгү чүүлдерниң боду чурттаар амыдыралы чок, куруг хоозун дээрзи тодаргай билдинмес чүве болганда олар кымга, чүге-даа хамаарышпас ышкаш сагындырар; моон-на чүгле «мен» дээр хоолургак чоргааралдың ужур-утказы улуг-дур деп бодал тыптып үнөр. Ынчангаш болушкуннар болза чүге-даа хамаарышпас ылап-ла боттуг чүүлдер-дир дээр үзел болза өске бүгү бужар-бачыттың эге дөзү болур мугулай ёраның бужар-бачыды болур апаар-дыр.

ҮҮЛГЕДИГЛЕР

Алыс шынарындан ап көөрге, үүлгедиглер ийин янзы болур: өш-өжээргел болгаш ооң күүселдези. Өш-өжээргел болза күш-биле болгаш аас-биле кылыр үүлгедиглерниң мурнунга турар болгаш үүлгедигже иттиктирер медегердин чылдак кагар чүүлү болур. Күүселде — ол дээрге өш-өжээргелди

боттандырып турар үеде болур күш-биле азы аас-биле кылыр үүлгедиг-дир.

Үүлгедиглерниң алыс уржуктарын алгаш көөргө, үш хевирниң үүлгедиглери бар бооп турар: алдар-хавыяа бээр, алдар-хавыяа бербес болгаш *чайгылбас чорук* бээр. Алдар-хавыяа бээр үүлгедиглер аас-кежиктиг хуулгаазын түңнелдиг болур: кижилер, чартык бурганнар болгаш бурганнар түрүзү бооп соңгу назыда хуулуп төрүттүнөр. Алдар-хавыяа бербес үүлгедиглер багай хуулгаазын түңнелдиг болур: адыгуузун амытаннар, аш бириттер болгаш эрлик оранында хилинчек-теттиргеннер түрүзү бооп соңгу назыда хуулуп төрүттүнөр. *Чайгылбас чорук* бээр үүлгедиглер болза үстүкү ораннарже, азы хевирлер болгаш хевири дүрзүленмээннер делегейлеринче чоокшуладыр.

Бүгү үүлгедиглерни күш, сос болгаш угаан үүлгедиглери деп кезектерге аңгылап болур, уржук түңнелдерин канчаар хынап болурул дээрзиниң талазы-биле ол үүлгедиглерни: үш хевирге ылгаар: үүлгедиглерниң амгы бо назыда «чыгдынган» уржук түңнелдерин амгы бо-ла назыда, соңгу назыда, азы ооң дараазында катап төрүттүнген санында шылтап болур.

Шүлүктөр, шүлүгмөлдөр

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

КОЖАЛАРЫМ ЭКИ ЧОН-ДУР...

Бергедээн-не шаг-дыр ам бо!
Мелегейни мени көрөм:
Бичии кижим бопуу чок деп,
Билбейн калган ышкажым чул.

Чайын болза, кызыл-бут-даа
Салып тургай эртик але?
Кылын харлыг, кыржың сооктуг
Кыжын чүнү кедирерил?

Магазинде база чок-тур.
Бар-даа дижик, өртээ — душ-дүл!
Багым сурап, халактанып,
Бажым шанчып медээжок мен.

Ой та, мээң ол чугаам дыңнаан,
Ой та, черле экииргээннер:
Кожаларым бопуктар-ла
Колдуктапкан келгиледи.

Чыткан тебе аксындыва
Каңмыыл кирген диген ышкаш,
Чылыг болгаш төдү өй-тап,
Кандыг кончуг таарышкан чоор!

Чамдыктар дег: үе-шагның
Чадаргайын сылдагланмаан,
Холун сунуп чедип келир
Кожаларым эки чон-дур...

Ынчалва-даа шак бо үе
Ырым багын оштай берген.
Кижилерниң аразындам
Хирелиглер көстүп келген.

Чогун-барын алчып-бержин,
Аралажып чурттап чораан
Чонундан-даа бертсинер чок,
Ажырымчы чорук дендээн.

Канчап хөйнү үүжелээрин,
Канчаар тайзып алырынче
Карак-кулак чокка чүткүп,
Харамдыккан... Бурган өршээ!

Аңгы кижиги човулаңын
Арта баскаш, дүшке какпас.
Аптар, чиптер чүве дээнде —
Адазын-даа садыпкы дег...

Улус-чонун түрегдеди
Улам хандыр соруп чорааш,
Тодуп алган чийжең чемде
Дорбаал болур шынар кайдал.

Чипкен чаактар — куурарар,
Чиртипкен дөң — саглая бээр...
Ооң ханы утказынче
Оваарып көөр эвес бис бе?

СЕТКИЛ-ХӨӨНГЕ ШААЖЫЛАЛ

Кижизиг мөзү-шынарлыг, хөглүг-иш-
так аажы чаңныг аныяк оол Алек-
сандр Монгушевич Зотов шериг хүлээл-
гезин кончуг эки эрттиргеш, оран-чур-
тунга менди-чаагай ажылдап, чурттап
тура, амгы тайбың үеде, дерзин, өөде-
жок өлүрүкчүлерниң холундан барган.

Чамбы дипке чаңгыс удаа
Чаяатынар кижиги тыны —
Алдын-мөңгүн, алмазка-даа
Амалатпас, дээди кежик.

Ак-көк Дээрге, чырык Хүнге,
Авазы дег, эргим Черге
Кажанда-даа эрикпээ дег,
Харамдыгып чурттап чоруур...

Амыдырал каазын тынып,
Аас-кежиин амзап четпээн
Хөөкүй кижиге кем чок черге
Хөөржүттүнген. Чүү деп чүвөл?!

Кижиге дирткен мөзүзүндөн
Хирлиги-биле ойда дүшкөн,
Ийи буттуг араатанны
Ижиктирген кымның чаглаал?

Сактыышкындар арттырып кааш,
Чалыгы назын өлүртүп каан.
Ада-ие, бүлезинде
Ажыг-шүжүг бажын ашкан.

Чырык хүн-даа караңгылай
Чылча дүжүп, бузулган дег.
Көк дээр безин хөлбеш кылдыр
Хөмө базып келген ышкаш.

Өлүрүкчү хензиге када
«Тирикчи» бооп үнген-даа бол,
Өжөөтөнчиге ады өлгөн,
Дирриг шулбус болуп арткан.

Кавайлыындан өскөн сууру.
Ак-көк чараш Тыва туржук,
Камчаткада солдат оолдуң
Арттырып каан истери хөй...

Ынчалза-даа сеткил-хөөнгө
«Өлүм» деп сөс — шаажылал дег!
Ынак сууру, чалбак чону
Өскүссүрөп калган-даа дег!

Сактырга-ла дем чаа маңаа
Чазык чаагай олурган дег.
Өпөязын аадып чайгап,
Өпейлээни дыңналган дег...

Айыыл-халап баш удур
Тодарап кээп турары кай,
Амы-тының чиңге жылын
Доза туруп аарывыс кай!

ААРТЫКТАЖЫ БЕРДИВИС БЕ?

(Пародия)

«...Акшып орап чаңгыс ботту
Ам кээп кым-даа тоовас ышкаш:
Чаңгыс тыртым таакпыны,
Чаңгыс дашка араганы
Чартыкташтыр ижип, тыртып
Кады хөглеп чораан өөрүм
Хая көрнү берген-даа дег...»

Экер-оол Кечил-оол

(«Чүрээм-биле сүмележип»)

Анай кара чажывыстан
Алышкы дег доруккан бис,
Аравыска чаңгыс кыс-даа
Адааннажып былаашпаан бис.

Чаңгыс чиңге орун тыпкаш,
Чартыкташтыр хойгажыпкаш,
Чамдыктар дег — артыктажып
Чалчыжып-даа чорбадывыс.

Кара-кара баштарывыс
Көгөрерти чайгаар оңуп,
Калчанайты хуулгуже,
Хөй-ле чылдар чурттадывыс:

Ам кээп дөгүп, кырып келгеш,
Аартыктажы бердивис бе?
Болган, болбаан чүвөлөргө
Моондакталып, муңчулба даан.

Кадай-кыстар чаңын чаңнап,
Каразынчып чорааш чоор бис.
Назынывыс арткан кезини
Найыралга төдөөл, Экер!

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

САКПАК АДААН САРГЫДЫШ КЭЭР

Шүлүкчү эжим Монгуш Доржунун
50 харлаанынга

Молдурганың саксагайы
Моолдуг-Хемде дагжавышаан,
Монгуш Доржу поэмазы
Бодалымда чурттавышаан:
Сакпак адаан

саргыда бээр одуруглар
Чалы салгал бүрүзүңге
Чаа хевээр,

уяңгылыг дыңналбышаан.
Монгуш Доржу

бодалыңны ээлей берзе,
Болбаан хей деп бодавайн кер.
Мочурганың частыр өйү —
буяныг час

Бора хектиң
чаялгазы келгени ол-дур.

Кавыскылыг Өвүр черден
Халдып үнген чалы үең сактып кээр сен.
Хамык ырның үнген дөзү
Халаптыг-ла Монгуш оглун бодай бээр сен.
Кижиги кижиги —

хирезинде,
Хилиң, торгу
чаазында.

Ынчалза-даа күжүр Монгуш
Быры-хөөңгө кавайлыындан өпейледип,
Дадаазын дег тыны кылдыр
Даңгаар аңаа

сүзүглелин тудуштурган.
Бажың-балгат оочуру
Барык үжен чылдар болган.
Күжүр Монгуш

амдыгаа дээр

Күзүрүмнүг
гостиницалар
кезивишаан...

Чүнүң ужун ынча дыка
Шүлүкчүвүс ыялаткан,
Чүзүн-баазын — өндүр, уян
Шүлүглелдин үнези кай?!
Сагыш-сеткил хайыразы
Саазында чогаалдарны
сеткип билбейн,
Үүлениң кадын деңге
ооң-биле
Үлешпейн,
үрүлежип бактап-бактап,
Чежеге дээр актыг нүүрнү
Чеме-халаа онаап кээр бис?!

Өвүр черде өөн кагган
Өңнүүмнү мен баштактанып:
«Өске кадай ордузунга
Өшпес одуң кышып көр» дээш,
Сөөлүндө арным кызып,
Сөглээр чүве тыппайн чордум.

Он чыл ажыр боттаң хевээр,
Ол ам-даа бажыңы чок,
Чүгле шүлүк, чүгле чогаал
Сүзүглели болу берген.

Гонорарын оолдарынга
Хол деңге үлештирип,
Хонаттап-ла
түревишаан..
Сакпак адаан саргыдып кээр
Салымы элдеп күжүр эжим
Чогаалчы деп
ыдык атка төлөптиг бооп,
Чоргааралды үнү читкен
эдилеп чор.
Човаг нүүрнү
бистерден ол манавышаан...¹

¹ Парлалга бажыңыңга 1989 чылдың ноябрь 20-де шүлүкчүнүн 50 харлаан хүнүңге тураскааткан байырлыг кезжээге хөй-ниити мурнунга бэ шүлүктү номчаан мен, мурнунда чоғум каяа-даа парлаттынмаан.

Н и к о л а й О О Р Ж А К

ДЭЭРБЕ

Тенек шаамда ойнап өскөн
Дээрбелиг хемчигежим,
Эрийнде тал кургап калган,
Эреминиң балыы төнгөн.

Кызыл-тастан далган тыртар
Кырганнарым кызыл-дуستاан.
Терге, шанак чиде берген,
Дээрбениң орну арткан.

Дезиг аъттар хавырып кээп,
Дээрбе суундан суггарып аар,
Дээр өңнүг Бора мунган
Дембилдейлээр ачам ам чок.

Дээрбектиг сарыг сыдым
Дерги чайбас апарган-дыр.
Депшилгениң аргамчызы —
Демир-дузак көвүдээн-дир.

Он-на бештиң айдыңында
Ойнап хөглээр чалыылар чок,
Орай болчаг кокпазынче
Оолдар, кыстар барбастаан-дыр.

Оорлаашкын, үптээшкиннер,
Оон эрткеш, наркоманнар,
Аткылажыр, бижектежир...
Амгы шагда бачыт-ла хөй.

Эрги дээрбе чоогу черден
Чыдыг чашпан чыып чораан.
Элээди чаш төлдү көргөш,
Чырыым өшкөн, хөңнүм калган.

Дээрбелиг хемчигешке
«Дээрбечилеп» чоруур шаамда
Далганнарлыг шоодайларны
Таңныылдап-даа хонуп чордум.

Кырган кижээ даянгыыш бооп,
Кызыл-тазын эгиннежиң,
Одагланган ашактарның
Одун-көзүн үрүп чордум.

Үнген-кирген көвей чоннуң
Үвүн-савын чажырбаан мен.
Кызыл чаактыг кызыңарны
Кыйыгдыва сөөртпөөн мен.

Чалыы шаамның дээрбези
Чараш кыска душтуруп каан,
Арбай тараа аразындан
Аас-кежиим ужуктаан мен.

Ажай-буурул сыннар ажып,
Арбуз, капуста чизимзе-даа,
Соок баарым чылдып чораан
Соктаан тараам утпас чордум.

Аыш-чем чегей амгы өйде
Дээрбем-не дүшке кирер —
Акшый берген назынымда
Тенек аарыыр дивээн мен бе?

ХЕРЭЭЖЕНГЕ ХАРЫ

«Кандыг чурттап чору сен» деп,
Хары черден чагаан алгаш,
Кадыгландыр бодал келгеш,
Харыы бижип орарым бо.

Эрте берген чуртталганың
Эки-багын сөөртүп алган,
Эрте туруп, орай удуп,
Эки чурттал чору-ла мен.

Өртек өскөн шак бо шагда
Өре-ширээ дүже-дүже,
Эзиртир суг өйлей ижип,
Эки чурттал чору-ла мен.

Хлеб, чигир оочурлааш,
Хире-хире кылыктанып,

Эрги хевим селип кедип,
Эки чурттап чору-ла мен.

Эктим баскан аар үүле
Ээжектерим сугландырып,
Эдим-ханым шүглү берген
Эки чурттап чору-ла мен.

Эдерээн ажы-төлге
Аас-кежик тыпчып бээр дээш,
Амы-тынга кыжандырып,
Эки чурттап чору-ла мен.

Эрги таньш херээженнер
Эки-багым сурай бээрге,
Эрбениг сөс сөглөвейн
Эки чурттап чору-ла мен.

Тынныг черни мөңгө каггаш,
Дываажаңче чоруй барган
Эжим-өөрүм сакты-сакты
Эки чурттап чору-ла мен.

Сүлде, меңгим бедик болгаш
Шүлүк, ырга сүзүүм шидип,
Эрэн-шокар өртемчейге
Эки чурттап чоруурум ол.

ПРЕЛЮДИЯ

Кундагалар куруглаарга
Кудашкылар чана берди.
Куда болган хүнүвүстүң
Хуулгаазын дүнү дүштү.

Чоон кара чаштарыңны
Соңгада ай эргелетти.
Ынакшылдың башкы дүнү
Ыржым-биле кады келди.

Хевир сының, шырайыңны
Хеп чок көргөш, таалап ор мен.
Бүлүртүң дең эстип төнгөш,
Бүлдеш кынгаш, өжүп калды.

Орун ээлээн ала дииспей
Оожум туруп чоруй барды.
Өпей ырже орук изээр
Өлчейлиг дүн келди, сарыым.

ЭСКЕРГЕН МЕН

Шагның мынчаар бойлай бээрин
Шаанда-ла эскерген мен.
Шыдавыже алгырган мен,
Шынга мени кым-даа албаан.

Үстүү черлер кызагдаарга
Үнүм, боскум дунуп калган.
Арага дээр ажыг сугну
Амзаптар-даа апарган мен.

Баар базар оруувуска
Бачыт доткар эндерилгеш,
ЛТII дээр черлердиве
Эштерим-даа чоруп турган.

Хамааты деп чаагай ат
Хажызынга чыдып калган —
Аныяк чаш чүректерни
Аза-огу керегеди каан...

Тоткан эник ээзинче
Ээре берген дивес силер.
Доңгун сеткил шыгжап чораан
Доозавыста буруу-ла бар.

Төөрөп чораан чылдарывыс
Төөгүге артып калзын.
Төре баштаар чаяакчыдан
Төрүп берип көрөм, Бурган.

1992 ч. октябрь

Антон УЕРЖАА

САЛЫМГА ЙӨРЭЭЛ

Амыдырал азыг-бизи кыйывыткан
Сеткил балыы чечектелип чазылгай аан,
Амыр билбес муңчулуумнуң арылары
Чемгир хинчээм айдыс чулуун чыггайлар аан.

Салым дижир чалгааранчыг дескинигде
Чаа чүү деп, эзеп орар көрүкчү-дүр:
«Ижер-чинрден, аажок солун көрүштен!» деп,
Рим черге турбаанда-ла негеп келчик.

Матадорнуң хылыш-бижээ дамдыктапкан,
Бачыдаксап, тынын хараан ала буга —
Аарышкыдан, човулаңдан хан-на кучук.
Алгый берген караавыс аа солун магат.

Ынчалза-даа хинчек күзээн оңгаашкыным —
Ынай-даа бол, пекпес-ханмас човулаңым,
Адырарган оруктарның чыдазынче
Айыылзынмайын шурап чоруур өжеш чаңым.

Кашпал куду октавыткан серенги мен,
Караңгыны меңнедиптер харыым чок бол,
Сонуургал чок өртемчейге оода-ла
Човуур-чаңгым чаа боорун күзээр-дир мен.

Ынаныштан, идегелден туттунупкаш,
Ызырныпкаш катап база туруп келдим.
Аарышкым чоостарын хүлээп алгаш,
Амыдырал талыгырже эдертипти.

Чазыг-бачыт — эндег-кеми бажын ашкан
Сагыш-хөңнүм салаазының изи артар,
Чектеткен бол, салымымны йөрээп чорууйн...
Сеткил балыы чечектелип, чазылгай аан...

СОҢГАДА ЧЫРЫК

Идегелим — сенче катап чоруп ор мен.
Ийлээн чырык соңгаң өттүр сарыналды:
Чүс-чүс херел согуннары чүрээм шиштеп,
Чүгле, чүгле чаңгызы-ла кээргеп туру.

Эриншерим эрбешнерин чигирленкен
Эгел хоозун сөстөрүмгө эрикпес бол,
Сайгылгаанда хамнап ушкан үзүттерниң
Салым — самы өрттенип тур, ожаадың бе?

Дүмбей дүннүң дүп чок, халаг дүжүндүвө
Дүлнү бергеш, одунмас деп бодаан бис бе?
Изиг кускааң чежемейниң дыңзыг-даа бол.
Ийлээн чырык соңгаң өттүр куьдуп артар.

Чүс-чүс сөстөр — оңуп калган меге-даа бол.
Чүгле, чүгле чаңгызы-ла — шыным чүвө.
Соңгаң өттүр ийлеп-кудаан чырыктыва
Чоруп ор мен...

База катап...

өршээ, сарыым...

ДУС КАРАА

Дустуң караа муңгарааштың хөлүш кынды.
Душпазывыс билип кааштың өскээр көрдүм.

Чаңгыс эртен чөнүп калган өлө туман
Шагжөк, бүшкүк
шаар өрү үнүп бар чор.

Хоюг үнүң, хостуг каткың сүнезини
Хорумнардан ужугуп кээп хөлзедипти.

Дустуң караа чежемейниң чемелезе,
Туман өттүр сунган холдар кайып тутчур.

Чараш адың чаңгызындан сырбаш кыннып,
Сагыш саарзык хая көрнүп чоруур боор мен...

Сени бодаан сеткилимниң одаан орта
Сернин эртен чыннып аар дээш чадап калдым.

Дуруг кырлаан муңгак туман улуг тынды.
Дустуң караа ажыг чаптан бүлдөш кынды...

ЧАСТЫН КЭЭП-ТИР

Менээ-сербээ, бажым аарып оттун келдим.
Мени каггаш, кезээ шагда чораан болдуң.
Аяк ишти, чедир ишпээн араганың
Ажыы чидип, чылбаярып, сугзуп каап-тыр.

Ишти-хөднүм ажыг сарыын доюлдуруп,
Ийлей берген когурумнуң ыглаарын аар...
Чечээн манап чөгөл төнгөн розавыс,
Сеткилдерде балыг ышкаш, частын кээп-тир.

Николлай КУУЛАР

КАДЫН

Кады чоруур эживис боол чаяаттынар
Кадыннарның кайыын кээрин кым-на билир.
Каңгывайның оптуг каржы кадыны суг
Кара чылан дунчүзүндан соястаан боор.

Өскүс-оолдуң Алдын-Чаагай даңгыназы,
Өвүр чарык Албанчының Алдын-кызы...
Өршээл кылдыр бачыт-хайдыг эрлер бисче
Өрүкүлөр бадырышкан элчилер-дир.

Черге эртер назынымда даянгыыш боол,
Чедип келгеш, баарым чылдып, чүрээм суйбаан
Ажы-төлүм иези боор кадайымның
Ачы-чолун четтирип-ле чоруур-дур мен.

Авазы чок, ачазы чок өскүс боду
Лалывыстың ээзи-дир, иевис-тир.
Дээрде Бурган авыралын алыр дигеш,
Тейлээримге, чорудуп берген кадын ол-дур.

ДҮНЕКИ ШҮЛҮК

Орай шакта уйгу хааннаан өртемчейге
Одуг-сергек. бүгү боду — Кулак, Карак,
Элдеп Чажыг ужуп эртер ховар өйнү
Эрттирбес дээш кызып манаан кижиг орап.

Ыдык Сүлде мага-боттуң дарлалындан
Ыстап-шылаан сеткилдерни боштап салыр
Ындыг өйде күзээн сагыш кестүш кынныр,
Ыры-шүлүк төрүттүнер шагы-даа ол.

Дүнекиниң салгынчыгы эстеңнээн бе,
Дүлгээзиниң каткы-чугаа куттулган бе,
Кудай-дээрден Буян сөзү бодараан бе...
Хувулгаазын Чажыт бисче чашталы бээр.

Угаан-мээге чыгып чораан көвей сөстөр
Уяранчыг аялгага өпейлеткеш,
Элдеп Чажыт төдүп төнмөс аттарының
Эрткен дүне дыңналганын демдегелеп каар.

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ КҮЗЕЛИ

Шүлүкчүнүң күзели
Салымнарны душтуруп,
Чүректерниң чыргазын
Чайладыптар ачылыг.

Шүлүкчүнүң күзели —
Чүгнүң, эъттиң тудужу;
Черни, Дээрни кайгаткан
Сеткил, Бодал эптежи.

Шүлүкчүнүң күзели
Чүс, муң чылдар өрезин
Ынай өйде төлөп бээр
Ынакшылдың элбээ-дир.

Шүлүкчүнүң күзели
Шүүлген мен дээр хортанны
Сөзү-биле томаартыр
Чөптүг шынның күжү-дүр.

Шүлүкчүнүң күзели
Чүге ындыг байлак деп?
Бурган Боду йөрээп каан
Буян-кежик үнү бе?

Азып-тензээн кижилер
Арыг каасты утпазын,
Эрээн харның овуру
Эгииреде артсын дээш,
Чаякчывыс элчизи
Чажывыткан сөстөрни
Чыып ап шыдаан шүлүкчү
Сырынналдыр ырлаан бе?

БЕШТЭЭН ОДУРУГЛАР

* * *

Частың орай дүшкени дээш
Базымчадан бүгү боду ондап-остаан,
Балыгларын хирлиг пөссүг харга ораан,
Дөмей бистен хая көрнүп, чемелевээн
Бойдусту-ла чектеп чоруур кончуувусту.

* * *

Элезинниң агымы
Далайны-даа кургадыр-дыр.
Үе-шагның үер-куму
Черивисти бүдүнгө хөөп,
Дириг тынын үспезинем, өршээ!

* * *

Баштайгы чаъс дымыра-ла.
Бажыңымче мени үдеп, кежиң өргү.
Часка болгаш чаъска чедир
Ам бир чылды ажып алган хөңнүм база
Сеңээ улай куттулзун-на.

Монгуш ОСУР-ООЛ

ТЫВАНЫ КЫМ ЭЭЛЭЭРИЛ?

«Биндыг чурт дээн», «мындыг чурт дээн»
Бинда-мында нүгүл-хоптар
Күжүр Тывам сени бактап,
Күзүрүм дег эстеп турду.

М. Доржу
«Тываны нүгүлдээннерге»

1

Көк-ле дээр бо, хөөрөтпедим,
Көрүп өскөн төөгүм-дүр.
Карак-ла бо, хажытпадым,
Кадарчылап өзүп келдим.

Кырым сынар, шыны херек,
Кымыскайк өенде дег,
Имилеме көвей малдыг
Иштик черге көжүп чордум.

Кадыр даглар эдектерин,
Калбак хову одарларын
Каас чараш өшкү, хоюм
Хараган дег чаптып оьттаар.

Булуң, шынаа сыңмас кылдыр
Буга, шары бустап турар,
Алаак, шыкта айылашкан
Ала-була чылгы долган.

Чалым даглар часкамында
Сарлык, чуңма холуй оьттаан,
Эрес силиг иви малы
Эзим-арга ээлеп чоруур.

Хову дургаар көжүп шимчээн
Хоор-сарыг тевелерин
Кежээлерде көөрүңге,
Керттик даглар сагындырар...

Кайгамчыктыг бай Тывам
 Каас омаан көрүп өстүм.
 Ам... хову ээнзирээн,
 Араан-шораан арматура...

Караңгыда карак дешпе,
 Хүндүс-даа бол бетон озаң
 Күзел-соруум сы базып,
 Хая-даш дег, оруум дуглаан.

Бок-ла, бок!.. Бок-ла, бок!..
 Бо-даа чииртим кода-суурну!
 Демир бисти тудуп чиген,
 Делегейни самын бүргээн.

Анайны ам чарашсынар
 Кижиде чок, чиирин бодаар.
 Арагазыг шулбус-диирең
 Кижидиве мези арнып,

Араатан дег шурап олар
 Коргунчуг-ла үе-дир бо.
 Кокайны ам кижиде көрбөс,
 Арны чоктар кокайзаан-дыр.

Тываны орус тудуп чээн деп
 Дыка-ла үр шамнап тур бис.
 Чартыгы харын шын-даа дирик,
 Чамдызын бис бодувус-ла
 Амырга-Моос болуп алгаш,
 Араганы ажы-төлге
 Сартык кылып,

үгүлүүттү

Чаяап төрөөш,

самыын хүлүн

Бодувус-ла доюлдуруп,
 Сүзүк кирбээн төлүвүстү
 Боостаалап олар-дыр бис...
 Чүдээвисти,
 аа өршээ!...

Хайлыг чүве —
кара таакпы,
Хамчык аарыг —
ак-халыын
Чуттуң чудун өөскүдүп,
Чуртувуска айыыл болду.
Тываны кым ээлээрил? —
Дыка чиктиг айтырыг бо.
Тейин кырлаан демократ,
Дедир дешпээн үймээнчи бе?!

Оорнуң чолун орук кылып,
Оглу, кызы-биле кады
Малын төдүп,
магачын бооп,
Бажы-биле кылаштаа дег,
Дээрбечи
чырык хүндүс
Малың оорлааш чүдүрө бээр.
Дендесе ол бижээн дөгөп,
Майтап тургаш тынга чедер.

Булун, шынаа сыңмас кылдыр
Бустап турар чүвүс арткан?
Өскүс-чавыс уруг-дарыг,
Өөрүңкү чок, ыы-сыывыс...

Тываны кым ээлээрил?!
Дыка чиктиг айтырыг бо.
Орус-деңгис,
моол «акал»
Олче холун сунуп кордаан.

«Бинда-мында нүгүл-хонтар
Күжүр Тывам сени бактап,
Күзүрүмге борап турда»,
Ырма сынчыг чованчыг-дыр.

Арагадан адырлып ап,
Аныяктар ажыл кылза,
Ээлери база катап
Эглип келди дижи бээрлер.

Имилеме көвей малдыг
Ишчи Тыва оттуп келир.
Кордакчылар ала-чайгаар
Холу кошкап салдына бээр.

Ээн калыр оран-дыр деп
Дээргилер шуугашпазын.
Эзеңгилер кыңгырады
Девиржидип тураалыңар.

Чүгле кижиге
ажыл-биле
Төрээн черин камгалап боор.
Чүглүг эзир чоргаары дег,
Төрөлзээнге күжүн немээр.

Тываны кым ээлээрил?—
Дыка ханы айтырыг бо.
Ээн калыр оран-дыр деп
Элдеп чугаа
багай оштуг...

А л е к с е й Б Е Г З И Н - О О Л

* * *

Тодуг чорда ыт-даа болза өөрүүр ыйнаан,
Долганчыктап, чылбыңайнып келир ийик.
Хире-хире кирижелир — ыглаксанчыг,
Кижиге хөңнү кудараанда, дүмбей дүн-не.

Кудум-сузум диирең-биле бакташканда,
Хунук-сарык шугул апаар хүннеримде,
Шагжаң хөрээм — балазы чок эрги согааш,
Чарык деспи, самдар чучак сагындырар.

Өртемчейде өлүм-чидим, бузут бойлаан,
Өскерликчи, хоозун чорук долган дег боор.
Холун сунуп, эктин сөлеп чедип келир
Хоор чонум буян-кежии чөлеңгиижим.

«Хупуразын, чаңгыс мени чоктаар бе?» деп,
Хугбай бодал, муңчулугну ажып эртим.
Өлүм биле амыдырал кожа чоруур
Өртемчейниң үүлези аар-ла-дыр.

* * *

Тайып ушпаан, даянгыжың бажын сыкпаан,
Дашка буспаан, кайгал кыска бүдүү душпаан,
«Үүлем-дир» деп, чарбыттынар бачыдың чок
Үлегерлиг чурттап келген эр-ле-дир сен.

Чазыг кылып, балдырладып чораан болгаш
Чазыыл чок мээң сакпай, тенек сеткилим бе?
Сактырымга көшкөн аалдың коданы дег,
Чалгааранчыг, кударанчыын але, өңүк.

«Хүннүг черде тынныг чор мен, өршээзин!» деп,
Күзүрүмнээн бора-хөкпеш чолун бодал,
Төнмес-батпас бораанныг чаъс ужун манап,
Дөшпөр-Дорууң мунуп алгаш, калгын чор даан.

Ушпайн, турбайн, хопка кирбейн чорбаан эвес,
Уруг менде коргар, сестир сеткил чүү боор,
Ие черим үүлези болгай аан дээш,
Изиг көзүн, соок дожун хойлап чорууйн.

* * *

Чалчып келдиң, эки-багым арттырбадың.
Сагыжыңы «кузуп» бердиң, дыңнап келдим.
«Эзириктиң дылында» деп чугаавыс бар.
Эпчок чаңнап, дүүн мени хомудаттың.

«Кара дашка харылыг чоор» дижир болгай,
Хайлыг үрен, элээр келген болуруң кай!
Эрген-даарта канчап билир, кжиң алгаш,
Эжиң соктап, хомудалым коптарбай мен.

* * *

Бачым өйнүң тааланчыг кежиин бодал,
Бачыттыг дүн эрттиргештиң чарылдывыс.
Сагыш-сеткил хемдип каапкан куруг сөөк дег,
Чалбыраажы өшкөн от дег кыннып келди.

«Амыдырал чаңгыс катап келир болгай.
Алырын ап, бээрин бээл» деп алаактырбаал,
Ынакшыл чок, сонуургал чок — бачым оштаан
Ындыг дүннү эрттиргенниң ажыы чүү боор.

«Самдарарган» сагыш-сеткил човалаңын
«Салым-дыр» деп чарбыттынмаал, «душтук» урут,
Бачым оштаан балалыг дүн үүлези
База катап бисти шылгап келбес болзун.

Ойга-чикке болчаг кылып, душчуп чораан
Опаң-чипең чараш кыстар уттундурган.
Соок күзү дүшкен ышкаш, чүрекейим
Согары-даа даамчырап, оожургады.

Кенен шаамда чаагымче часкай каапкан,
Хедер уруг сагыжымдан уттундурбаан.
Чоргаар кыска шондурупкан сеткилимниң
Сорбузу-ла ам-даа саргып чораан ышкаш,
«Бачым ойнүң кежини бодап чурттава» деп,
База катап сагындырып келгензиг-дир.

БУЖАРТААН АТ

Хачыланган аъттың кулаа дам-дум көстүр
Карангы дүн херик байның сувай безин,
Хүлбүс мойнаа хола сыдым шыдаар болза,
Күжүр бодум салбас мен дээр кайгал эрлер
Эзеңгиге чывар дозун халдын турган
Эрткен-дүшкен оруктары бүдүп калган.

«Багай» кадай саар инээн үптөп алгаш,
Машинага чүдүрүпкеш арлы хонар
Кончуг «кайгал» шыдай мен деп мактангылаар
Хоолургак чүвелер-ле тыптып келген.
Арган дөтпө ээгизин олча бодааш,
Амы-тынга чедер чыгыы чоруп турар
Эки аъттың саарынга кымчы какпас
Эрниң эри — кайгал деп ат бужартаан-дыр.

КИЖИ БАГЫ БОЛБАС БИС БЕ?

«Аржаан суглар, арыг хемнер шулурашкан,
Арга, сында аңы-меңи козурашкан,
Хөлчүң карама карактарын сагындырган
Хөлдөрүндө балык, күндүс мойтулашкан,
Байлак Тывам ээзи болган төлү мен» деп,
Байыргаар-даа, хөңнүм чазаар аргам бар бе?

Диңмиредир адыш часкап, чарлаанывыс
Тиелелгелер түңнелин чоп эскербес бис:
Чеже шыдаар, дүп чок эвес, мактаарывыс
Чедер, Дус-Хөл — хөлдөрүвүс суу катты.
Тооруктуг, аңныг-меңниг долгай таңдым,
Тожувустуң санаттынмас кежи кайыл?

Элбек тараа, ситен, одар шиилээн черлер
Элезинниг ховуларже хуулуп бар чор.
Ыштыг, чыттыг, шиилээн дааштыг хоорай, суурлар
Ыржым чараш бойдузувус саза басты.
Сая-биле санап чораан малывысты
Сайзыраңгай колхоз, совхоз канчапканыл?

«Байлак Тывам ээзи болган төлү мен» деп,
Байыргаарын бөгүн черле дидинмес мен.
Төрээн черин ыдык бодан, бедик сагын,
Төтчеглекчи мириттерден камгалавайн,
Төрөл чонга, салгалдарга хүндүлетпес,
Төре бугу, кижиг багы болбас бис бе!?

ЧЕДИИ АЛГАН ЧҮВЕМ-НЕ ОЛ

Дезиг аътты чадаг тудуп алыры дег,
Чаңгыс хүннүң аас-кежиин сүрүп чордум.
Тенек чорааш, чуртталгамның чеже кезиин
Чарыпканым, садыпканым билбээн-дир мен.

«Эр хей-дир сен, чуур-ла!» дишкеш, чамдык улус
Эртенинде какпалап каан болур чорду.
Эзеримден, ынчалза-даа, аңдарылбаан,
Эжим-өөрүм аразында челзип ор мен.

Шаанда ачам: «Оорга-мойнум аарып тур» дээш,
Шагар-оътка шактырып ап турар чүве...
Эки хуннер сенде дөмей көвей болган
Эглип келбес эрткен үем, байырлажыыл.

Өөредилген, сургаалың дээш четтирген мен,
Өөрүшкүнү, когаралды база көрдүм.
Шүлүк бижиір аар чүьктү даандырган сен,
Шүүдеп чорааш, чедип алган чүвем-не ол.

* * *

Ыржым дүне чедишкең Ай,
Ырак дээрде түмөн сылдыс,
Чеже салгал кижилерн
Черден өрү силердике көрүп келген.

Мен-даа база бүрлү бээр мен,
Мээс черде эрги хөөрден
Мөңгө удаан оглуңарже
Мөңгүн сыры херелдерден чажар силер.

Соовустан өске салгал,
Соок, изиг хуннер солчур.
Өөрүшкү, кударал-даа
Өлчей кежин өске черже көже бербес.

Айым саарлып, сылдыстарым көрүп чорда,
Амыдырал Черивиске мөңгө турар.

ЧЫРЫК БОЛЗУН

Эде-хере тургустунгаш,
Эчис четкен чүвевис чок,
Амыдырал аагы бисти
Ай-кый чокка чазарлап тур.

Берге үе белдиринге
Белен ажык манаваан бол,
Кышкы дүне уйгум чидип,
Кылаштап-ла турар чүмүл?

Кудумчуда чаа хар чаап каан,
«Куйт» дээр, шимчээр чүве-даа чок.
Ыржым арыг бо-ла бойдус
Ынчаалдыр-ла турар ышкаш.

Соңгам ашкаш, кезек тур мен.
Соок агаар дывыржыды.
Аккыр хадың будуктары
Аяар шимчеп, мендилешти.

Кайгамчык бо ыржым өйже
Караам шимгеш, сымырандым:
— Аяс дээрим хүннеп турзун,
Амыдырал чырык болзун!

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ, ОГЛУҢ ӨРШЭЭ

Төрөөн черим, оглуң өршээ!
Арның чаарткан шалып ишке киришпедим.
Төнмес сүрүүң ажаап малдаан
Аныяктар аразыңга адым кирбээн.

Аксым кежиин, чуртталгамны
Ажы-төлүң аразыңдан дилеведим,
Ажыл-иштиң өөрүшкүзүн
Ак-Довурак тудуунга кээп, таныш, билдим.

Ынчалзajok, күчү-күжүм
Чүгле сенден эгезин ап, дазылдаган.
Ырлап чоруур өткүт унүм
Чүректерже кокпа оруун сенден тыпкан.

Төрөөн черим, бөгүн чугле,
Аалчың болуп, ында-хаая чедер-дир мен.
Төлеттимээн өрелерим
Авам биле сеңээ кажан эгидер мен?

Б и ч е - о о л Д О К У М Е Н Т

КЫРГАННАР ЧУГААЛЫ

Хөлегедө ийи кырган
Хөөрежин олурганнар.
Кайызы-даа сезен ашкан,
Хары чажыт — уешкилер.

Ирейлерниң бирээзи ора:
— Ийи өңнүк чөнүүр туржук,
Тозан харны ажыр баскаш,
Тоолга кирер боор бис — дээн.

— Ыыттава! Көчүг шулбус!
Ындыы ол-дур. Аксыңны шып.
Өлүм хааны дыңнап каапса,
Өршээл бербес — аппаар болгай.

— Ам сон корткан хөрээң-даа чок.
Эрткен үе удаажырааш,
Эрлик-Хаанның даңзызында
Аттарывые балалган боор.

1991

С а а я Б Ю Р Б Е

КУДАРАЛ ЫРЫ

Э л е г и я

Алдын-сарыг чайның хүнү шонуп келди,
Авам хөөрүн барып көөр дээш чеде бердим.
Кавайдыымдан естүргенин катап сактып,
Караам чажы булдеңедир бады келди.

Ишти-хөңнүм уяраанын часкарган дег,
Ийи бора шиижектер ырлажып ор.
«Ажы-төлүн азырап каан күжүр ие
Амгы шагны көргөн болза» дишкензиг-даа.

Меңгилерден аккан сугнуң даажын дыңнап,
Меңээ чагаан авам сөзүн ам кээп билип,
Хумагалыг, чүрээм долдур шыгжай тудуп,
Кударалдың аялгазын ырлап ор мен.

ЧАГЫГ

Элгия

Дерзии, дошкун өлүм кээрге
Дезе берип шыдавас мен.
Каш сөстен шыя тырткаш,
Караам шимер үем келир.

Кызылымга ажаар дизе
Кым-даа чүгле удурланмас.
Эргим, ынак хоорайымга
Эргеленип чыткай-ла мен.

Төрээн черим — Мөңгүн-Тайгаа
Төрелдерим аннаар болза,
Кедээр шөлден чуртум «көрүп»,
Херлип-көстүп чыткай-ла мен.

Эргим төлүм! Муңгаравайн,
Эртем-билиг чедип алгаш,
Арат-чонга бараан болуп,
Ачаңарны салгаар силер.

Эки эштиң чагыг сөзүн
Эртине дег хүлээр силер.
— Күзеп чораан бодалыңны
Күүсеттивис! — дижир силер.

Ыглашпаңар, төрелдерим,
Ырым-шүлүүм артып калыр.
«Чогум ады өлбээн-дир» деп
Чоргаарланып чоруур силер.

БОДУМ

Саян далайның дүвүнчө кире берген
бичини төрөөн чуртумнун чамдык чер-
леринге тураскааттым.

Үрбүн суурну
                                үндүр чурттааш,
Чаа-Хөл суурну
                                чандыр чурттаан,
Кара-Талды
                                каай чурттааш,
Аккыржакты
                                ара чурттаан.
Шагаан-Арыын
                                сактын чоруур,
Кедээр-Сугну
                                кээргеп чоруур.
Көк-Чыраа дээш
                                хөөрөп орар,
Дүңгүрлүг дээш
                                дүүрөп орар.
Чучаам чолдак кулугур мен,
Доңуп хонар болдум-на бе.
Чуртум кагган хөөкүй мен
Түрөп чоруур болдум-на бе?..
Бай-Булуңга
                                барадавас,
Булак жемге
                                бузуттавас.
Сүмө даандан
                                сүзүк албас,
Аржаан суундан
                                айдыс албас.
Куйлуг-Хемге
                                кулуйтпастаан,
Ортаа-Хемни
                                одуртпастаан.
Эйлиг-Хемни
                                эргивестээн,
Алаганы
                                аргывастаан.

Чеңим чолдак кулугур мен,
Доңуп хонар болдум-на бе!..
Сеткил куюм кулугур мен
Дорайтаар-ла болдум-на бе.

Аңгырлыгны
айтырбастаан,
Чуңмалыгны
суравастаан.
Сыын сүрүп
сырышнанмас,
Элик сүрүп
эрэеленмес.
Чалгыны чок
сааскан дег,
Уязы чок
ужар куш дег
Дажып чыдар
далайдыва
Хөөкүй бодум
көрүп тур мен.

Терең сугну канчап кежер
Терек-биле салдап келер.
Терек хөөкүй коржок болза
Демир хемээ олулар бе?..

Демир хеме, демир хеме,
Тенек бажым чиген боор сен.
Дээр дег сугда ыдык-даа чок,
Дески-ле озаң кызып келдиң.

М и х а и л Д У Ю Н Г А Р

ЧАЛБАК-МЫЙЫС

Сарлык малдың чаңы черле элдептиг. Бир доктаап оьт-таан черинге хонук-хонуу-биле туруп бээрлер. Барааны чевүргей кара-кара болу берген, чаңгыс хөнзиг девискээр иштинден үш-дөрт хонук дургузунда шимчевестеп каарлар. Ынчаар турумчуп алган черинден үндүр сывыларыңга-даа хоржок — бир көөрүңге, оозунда катап чедип келген болур. А кажан олар оон шуужуп чоруптар деп барганда, бажын дозуп хей шүүдээр сен. Хөрөктерин киргирт-киргирт кылдыр эткилей каапкаш, бызаа-молдургазын эдертипкен соонда, хая-лашка чүглө дуоюлары шаккылаар. Чедер, доктаар дээн черинге чедип доктааваанда — сьт безин ызыраын сагынмас.

Дээр шаары бедип үнген илчирбеленчек көк-көк даглар-дын бир оьттуг деспээнге хүнзээн өөр-өөр сарлыктар, кежээ чөкшүлөп ора, хепертен ишкээр хемче углай шуужупкан-нар. Маңаа олар хем өрү тайга бажындан каккан дүнеки чывар-соокту шыдай-шыдай, дөрт-даа хире хопганнар. Салгып-хат тазартыр хадып каапкан деспектиң өлең сигейинден сарлыктар адырылбайн барганнар. Оозун куруглаткаш, ам чывар-сырын бажы келбээлекте бадыпканнары ол.

Чалбак-Мыйыс өөрүнүң соондан чылар-чылбас чүве дег аяар базып орган. Ырактан ону көөрге, ыйгылактың чөкпүр үнген улуг, огбагар кара-хараганы-ла! Ужу-бажы-даа орта билдинмес, дүктегер-ле кара чүве турар. Ынчанмайн канчаар. еектериниң болгаш мойнунуң суук, селбер дүктери черде дөжелир чыгыы өскөн болганда. Бажының дыдырашсымаар терең дүгү хаваан, чаактарын куду баткаш, карактарын, ку-лактарын безин талтыг көөр арга чок кылдыр шыпкылап алган. Мокулчак моюннуг, моңзугур бажында ооң чараш, чаагай, харын-даа сүртенчиг көстүп чоргаарланыр-ла чүве-

зи — ийи талазынче кара туразында чалбарып чоруткан, ийи баштары ерү көрүндүр эглип келген чоон мыйыстары. Чалбак-Мыйыс оларынга кедергей менээргенир. Ынчанга ол белең-селең чүведен көртпас мен дээр хооннуг, ыңай-бээр кешкен өөрүндөн бо-ла астыгыл чыдып каар. Кара чааскаан ээн черге үш-дөрт-даа хонгулаар. Сарлыктар чедер чердеге чедип, элээн турумчуй бергенде, күзөсө элейтип кээр, күзөсө бажы-биле баар. Кедерезе тайга кезип тояап оыттап чоруп бээр. Ынчан Чалбак-Мыйыс ээзин хөлчөк түрөдир. Осзу улчу-мал бугазын дилеп, оранны одуртур. Тайга-таскылдын чик-чогазын, арга-шырыжын арттырбас. Тып алганда, кыйла-ныры-ла кедергей. Чүгө дээрге, Чалбак-Мыйыс белең шимчөөр эвес. Хооннуг-хоон чок ышкаш, аяар басып орап чүвени. Чер кезип чилчии үзүлгөн кижиге ооң ындызы хораданчы бол-байн канчаар. Шыжыккан ээзи чыпшыр хап келгеш, хокпа-зынче кымчылаарга-даа, Чалбак-Мыйыс тоор эвес. Чүглө сөлбөгөр бажын моңзуш кылып каар.

«Кулугурнуң адыр мыйызын одура кесип кааптар эвей-икпе, туразы улуг шулбус боор бо!» Ээзиниң хорадан кыжы-ныр-ла сестери ол. Бир катап чаңгыс-ла: «Моңзугур чүвени соп чилтейн, адырам» деп хыйланган чери база бар. Күскээр-кыжың тояай бээрге, хорадааны ол хире болган. Ынчалга-даа ээзи ону сокпас дээрзин Чалбак-Мыйыс кончуг эки билир. «Мени чыттыр шаап алыр болза, мооң сарлыктарының өзүн мандыыры ара соксаай. Кодаңда менден өске бугазы бар эвес. Чоок-кавыда сарлыктыг кижилер база омаа-хоң. Мен маңаа ам-даа херек болдур мен ийин» кылдыр бодап, ол ынчан артында чораан ээзинче карактарының ужу-биле хыйыртай көрүп каан.

Хемче шуушкан сарлыктарының чүглө карартыр сүрө басып кирген оруу артып калган. Чалбак-Мыйыс өөрүнүң соондан кезек сөөртүнүп чорааш, бир чоога иштиниң өлөңни-ге хептелип турупкан. Черле ынчаш, ол сон ыңай чоруур бодаваан. Аар-салам, ээлбес-шимчевес бодунга дөш куду өөрүңге чедип хокпаңнаары бергедей берген. Сарлыктар ыра-вас, хемниң чайыңдылаан суун кижип алгаш, ыжык арга иштиниң оыдунга чаңгыс эвес хонук диктаарлар дээрзин Чал-бак-Мыйыс пат билир. А ол боду бо чоога иштиниң оыдунга сылдап хонуп алыр.

Имир дүжүп, кышкы дээрниң башкы сылдыстары бир кыпкан, бир өшкөн ышкаш, ында-мында чивендиржи берген-нер. Чалбак-Мыйыс оыттаарын соксадын, чоога ажыктыр кошкак каккан сырын удур хокпазын дөгөй турупкан, кег-

женип эгелээн. Хажкызында чөкпүр будуктарлыг хам дыттың хар барык дүшпээн чыгыы дөзүи ол дем-не көрүп алган. Оон кургаг, чымчак күдүрээзиниң кырынга бичин болганг чыдыптар. Оон ыңай ол хемде чедип дүнней берген өөрүн база сагынган. Ынчалза-даа олар дээш улуг дыка сагыш човаваан. Сарлыктарның аңаа коргуп сестир чүвези чок. Хем иштинде бөрү-кокай шеглит. Кыштагларда аалдарның ыт-кужунуң ээргизи оларны ынаар белеп чагдатпас.

Чалбак-Мыйыс хам дыдынче базыпкан. Ынчалза-даа оон думчуунга чытталыш дээн черзиг, черликсиг чыт ону доктаадыпкан. Ол бажын көдүрүп келгеш, думчуун чыдыргай туткан. Үзүк-телик каккан сырын аңаа орта чүбө билдиртөөн. Ындыг болзажок үн салып медээлээнзиг кыпсынчыг улуушкун Чалбак-Мыйыстың кулактарынга кедергей тода дыңналган. Хары улуушкуннар база саадавайн, мырай оон ынак эвесе улааннар.

Бөрүлерниң бодунче чоокшулап, арты-мурнундан келедирген көл чыдарын Чалбак-Мыйыс билип каанкан. Кээр болза көлзгинер дээпзиг, ол бажын артында чаарганган иштинчиг силчипкен. Чооганың бир талакы баткан будунуң кырындан эжеш-эжеш көк-кызыл сттар кестүгүлей каапкаш. Чыда конганнар. Бөрүлерниң чоога иштинче бадылканнары ол.

Чырык черге артар амы-тын дээш өлүмнүг сегиржип алышкышның келгенин Чалбак-Мыйыс билгеш, чоога өрү хүндүс көргени часкам хаяже далаш базыпкан. Ынчалза-даа оозунга чедер-четпес чорда, бөрүлер ак-мак чок бо келгеннер. Чалбак-Мыйыс хая көрүндүр эргиле кааптарга, кокайларның кылкан аш карактары мырай мурнунда кысаңнашканнар. Бөрүлер изиг ханныг олчазын хепталааныг, бот-боттары аразында харыңайндыр ырланчып, бирээзи кайы-бирээзиниң сиртинден азы боскундан ара-соора алгылап чаарганчып турганнар. Караңгы-даа болза, хар агынга Чалбак-Мыйыстың карактары ону кончуг тода эскерген.

Бүзээлеп келген алды-чеди хире бөрүлерниң аразындан үпчу бодун селбегер кылын дүк шыва алган, хөклексимээр-даа болза, улуг чаагай дурт-сышныг кокай-ла хөлчөк кедереп турар болган. Өөрүнүң чаңгыс хартаачызы ол хевирлиг. Чалбак-Мыйыстың ол-бо талаларындан халдагылай каггылап, оон кырынче карак-кулак чок шураптар дээш, хензиг-ле эп бодап турар байдалдыг. Өскелери аңаа бодаарга шала оваарымчалыг-даа болза, демгизиниң аайы-биле база мырай бо келги-леп, куруг агаар пактаан диштери Чалбак-Мыйыстың бир артында, бир кыдыында шаккылашканнар. Ынчалза-даа

ол бөрүлөргө соондан алдыртпазын бодап, коргунчуг шиш мыйыстарын оларже сүртенчиг аннып, бурунгаар база каап турган.

Чалбак-Мыйыс шимчеш деп чаарганган саында-ла аткаар чылып, хензиг-ле четпейн барган хаязынга хокпазын шанчыптарын бодалындан ыратпаан. Ынчан кокайларның артындан кээр оруу дуглалыр. Ынчалза-даа бөрүлөр Чалбак-Мыйыстың ындыг кажар бодалын эки билирлер. Хаяже ону чоокшулатпас дээш, олар халдап чааргаарын мырай кедереди бергеннер. Бир кырганзымаар кокай харын ооң өжүн ээлиң-деп пактап безин четтигипкен. Чөнүк араатанның диштери харын-даа дынмайн барганнар. Бөрүнү бодунче ол хире эскет чок чоокшуладыпканынга серт кыннып корга хона берген Чалбак-Мыйыс олче шурап чыдар аразында, демги бир хартаачы кокай ооң боскунда бо келген. Девидээн аайы-биле ол бажын кыдыынче кончуг дүрген шеле тудупкан. Сактырга арта оозу аарташ деп, мыйыстарының бирээзи килдирт кылдыр кадалган ышкаш болган. Бөрүзү чооганың ыржымын үрей алгыра каапкан. Чалбак-Мыйыс ону ажыглап ийи-үш базым аткаарлапкаш, ужазының артында кадыг хаяда лээй бергенин эндевээн. Шаштырыпкан кокайы белин сөөртүп бичии ырадыр соястап чоруй, калбаш чыдыпкан. Ооң быктындан төгүлген хан хар кырынче илези кончуг карарып кестү берген. Бөрү бир удаа бажын кошкак көдүрүп, балыг черин чылгаар бодааш, аксын аңаа чедирип шыдавайн барган. Ынчалза-даа өске кокайлар эжиниң чанынга ийи-чаңгыстап келгеш, төгүлген ханны чыдыыргап чоруй, балыг аксын чылгай тыртып каар болганнар. Эң сөөлүндө кырган бөрү өлгөн коккаарактың чанынга олуруп алгаш, дүнеки кылагар соок дээрже мойнун сунуп улугулаан. Ооң үнүнүң өскүссүргей уяранчыы кончуг дыңналган. Муңгаралын чазыктыр улуп-улуп алгаш, ол Чалбак-Мыйысче херешкен бөрүнүң аразынга катап турупкан.

Дээрде сылдыстар шагда-ла долу четчележип, дүн ортузу чоога иштинге дүжүп келген. Айның чырыы дам агарган ышкаш, чоок-кавыда хая-даш, оңгул-чиңгил, куду чыдып калган чаңгыс хам дыт хөлчөк тода кестүп турган. Чалбак-Мыйыс артында муңгаш хаязынга ооргаланып, мурнунда бөрүлөрже үзе кезенгеш турупкан. Оларның хензиг-даа бажымындан, шимчээшкининден карак салбастаан. Ол хамаанчок кезе кайгаан карактарыңны чаңгыс-ла шийинтер болзуңза — бодуң шоруң, алысканың ол. Бөрүлөр ону кончуг эки ажыглап билирлер. Карак чивеш аразында шурашкан

соонда, боостaa-мойнуңче кадалы-ла бээрлер. Бойдустан дүрүмү ыңдыг: кым серемчилелдиг, кым кажар болдур — чүгле ол тиилеп үнөр, чүгле ол дириг артар.

Эжин өлүртүп алгаш бөрүлөр арай сести хона берген хевирлиг, эгезинде дег карак-кулак чок халдаарын шегледипкенер. Чамдыктары харын канчалза эки чоор адырам дээнзиг, Чалбак-Мыйысче анаа-ла удур кайгааш орупканнар. Артан ийи-үш хирези эътче кирип шоглаза-даа, аастарын шаарартыр ырланып, чаарганып турганнар. Ынчалза-даа Чалбак-Мыйыс чүгле көжүгүксей берген даваннарын ындахаая олуй-солуй баскылап каап, карактарын черле дырбаш кылбаан. Ооң мыйыстары бөрү бүрүзүнге бодунче аннынган ышкаш сагындырып, оларның кайы-бирээзиниң мурнай дидимениптер харыы чок апарган. Черде шөйлү берген чыткан өлүг эжиниң тын чок мага-боду мыйыстарның кайы хире айыылдыын кокайларга кичээндирипкен.

Чалбак-Мыйыстың карактарының көөрү баксыраксап кел чыткан. Соок удур хере көргөн карактары шагда-ла ажааннар. Эгезинде олардан сызылган чаштар борбак-борбак дамдылап бадып турганнар. Чалбак-Мыйыс кезе кайгай-кайгай кээрге, олар шырыңмаландыр доңуп, карактарны бүлүрертип эгелээннер. Мурнунда херешкен бөрүлөр дошталган карактар өттүр куу-каа, шөйбек-шайбак ышкаш көстүр апарган. Бажының ишти безин сооган ышкаш ажыңайнып, ийи карааның агартыр доңуп бар чыдарын Чалбак-Мыйыс билип турган. Ынчал турза-турза, баарында кокайлар ам шуут көзүлбестей бергеннер.

Чалбак-Мыйыс согурарып калганын бөрүлөргө эскертпес дээш, бажын чоргаар силгип, чаарганырын соксатпаан. Баксырай бергенини билдиртир болзуңза, коккаарактарның дидими хайнып, аглап-ла келгеннери ол. Карактары доңуп согурарган сарлык бугазының шиң мыйыстары-даа ыңчан коргунчуг эвес.

Дүннү кылайтыр улуг шимчээшкин чок чаңгыс черге туруп келген Чалбак-Мыйыстың мага-боду шыырныгып келген. Ынчалза-даа дээрде сылдыстарның чидип, даң адып оарын ол бөрүлерниң катап дүвүрөп доюлган шимээнинден эскерип турган. Чер кыры агартыр чырываан шаанда, кокайлар аксында кирип келген олчазындан белен салдынмас дээрзи билдингир. Ынчангаш бугаже олар девидеп далашкан хевирлиг дагын халдап, оон-моон ара-соора алгылап эгелээннер. Чалбак-Мыйыс бөрүлөрни өдө чүткүп үнгөш, чооганы куду маңнаптарын бодап турган. Карактарының көрбөзи

ажырбас. Чоогада карартыр изетинип калган мал оруун ол эндевес. Согур-даа болза, чыт хап чоруй баар. Ынчалза-даа бөрүлөр базым санында чыырлып, хар-хыр дишкен ырланышкыны Чалбак-Мыйыстың кулактарының мырай чанында дыңналып турган. Читкезинден ап чыткан бир кокай харындаа мыйыстарга тавайыс шелдиргеш, хензиг черден ажыrbайн барган. Оозу арта хыйланганзыг алгы-кышкызын төгө каапкан. Бөрүлөр ол орта сести хонуп, аткаар дап берген дег болганнар. Чалбак-Мыйыс ону ажыглап ушта халааш, чооганы куду шурапкан. Даваннары ону мал оруунче чайгаарла эдертип киیره берген. Кокайлар олчазын салып алганындан угаан-куду үнген чүве ышкаш, харыңайнчып-мырыңайнчып бергилээн диштериниң аарышкылыын тоор хамаанчок, Чалбак-Мыйыс харын белиңнээн аайы-биле дам бурунгаар чүткүй каапкан. Ынчалза-даа ооң халыжы оожумнап, аарташ дээн. Так ызыргылап алган черинден салдынмас дээш, бөрүлөрниң үш-дөрт хирези оон сөөртүнүп чорааннар. Ийи талакы быгынарарынче чаа диштер база кадалгылай бергеннер.

Оруунда чиктелчек оңгарны кежир араатаннарны Чалбак-Мыйыс сөөртүп келгеш, аарышкылыг болгаш аар чүзкке шыдашпайн тура дүшкен. Кокайларны боскунга-ла дээртпезин бодап, ол ийи талазынче бажын дужа-келбиче шеле каап турган. Бөрүлөр ону ужур соп алыр дээш, бар-ла шаа-биле аткаар чүткүп жербектенгеннер. Ынчалза-даа ооң даг-иргек дег, улуг чагаай мага-боду оларга ындыг белен чыдып бээр хире эвес болган. Орта шыжыгып харамдыккан бөрүлөр Чалбак-Мыйыстың эьдин диригге-ле чире-чара соккулап турганнар. Бир бөрү ооң балдырының кежин карыш дурту хире соя тыртыпкан ышкаш болган. Ынчан Чалбак-Мыйыс бодунуң эьт-кежин чара-чире бөрүлөр аксындан ушта аарак серт кылдыр чайлай халааш, дедир баштанып келген. Харда төгүлген ханы ооң думчуунга чылыг, чигзиг чытталган. Салдына каапкан араатаннар оон чалданып, бичии хоора маңнажыпканнар. Катап бүзээлеп келген кокайларның аайынче Чалбак-Мыйыс тырыкыландыр эргилип, чүве көрбес карактарын дөмей оларның уунче хыйыртаан кевирилиг туруп алган. Хан амданынга чилбизи хайынган араатаннар бодундан салдынып өлбөс дээрзин ол билип турган. Өлүр-даа болза, олар-биле сөөлүнге чедир тутчуп тургаш өлүр мен деп, Чалбак-Мыйыс иштинде кылыы хөрлээлеп боданган.

Чалбак-Мыйыстың бүткүр боду сириңейнип эгелээн. Бөрүлөрниң үзе-чаза тырткылап каапкан черлеринден төгүлгөн

ханның балдырларын куду харже шарыладыр акканын ол билип турган. Кежи союлчак балыгларже сырн үерге, ажыш кыннып соолаңнаары чүден артык аарышкылыг эолган. Сактырга, ээзиниң хокпалдайынга им-демдек базарда тудун турганы шөйбек демириниң кызыл от баштары-даа оя чирттип турганзыг.

Адып келген даңның чыры, ынаар хем куду ээрген ыттарың туруглаткан үшнери-даа бөрүлерни сезиндирбээн. Ээн болгаш ажыт чоога иштинге олар Чалбак-Мыйыстың тынын үзүп, ханныг дойлаашкып кылырын бодап турганнар. Ынчангаш коккаарактар карак-кулак чок халдап кирипкөн-нер. Оларның азыг-диштери демги-ле балыг-бышкын черлеринче дагын кадалгылай бергеннер. Во удаада Чалбак-Мыйыс аарзынып, белиңнеп чүткүвээн-даа. Харын ооң баскан давандааа суларап, аар мага-боду калбаш кыннып чыдыштарының кырында келген. Аңаа өнемчип хыы ханган араатаннар ам мырыңай сарлыктың эъттерин борбак-борбаа-биле чире соп ажырып эгелээннер.

Ынчалза-даа бөрүлерниң хенертен салдына каапканнарып Чалбак-Мыйыс чигеш, соолаш дээн ышкаш мага-бодундан билип каан. Сактырга, олары харын хойдугуп, хоораң халыжа-даа бергензиг болганнар. Чалбак-Мыйыс бир-ле чүвениң болганынга идегеп, көжүгүп, ыжыгып калган мага-бодун балыырганы-балыырганы аяар мурнунче ийи-үш базым шимчеткен. Бөрүлер каап турар олчазынга хомудаанзыг, ынаар ырак багайтыр ырланышканнар. Ол аразында Чалбак-Мыйыстың кулактарынга бир-ле чүве кышкырган ышкаш болган. Дыш ап бажын көдүре кааптарга — ынаар, чоога бажындан кургамзык, дыйылааш кижилер үннери дыңналган! Оларның бирээзи: «Ой, коккаарактар! Куу-уг! Д-пру! Чорт!» деп улай-улай кускуннаан. Ынчалза-даа ол ээзиниң үнү эвес-тир дээрзин эндевээн.

Чалбак-Мыйыс турган черинге-ле чыда дүшкен. Балыг-бышкын черлериниң аарып саргаанын ол ам-на езулуг билип эгелээн. Бастыктыр чытпаан быктында балыынга аксын чедирип, эрбеннелген дылы-биле камнаан ышкаш, ийи-үш чылгай туткан. Бодунуң-на ханы хөөнүнге дээпкен чүве дег, ол думчуун чүш-чүш кылып, бажын чайган.

Чоога бажында улустарның чанында четкилеп келгенин Чалбак-Мыйыс билзе-даа, чыдынындан дырбаш дивээн. Ийи кижиниң бирээзиниң үнү бичии оолдуу кылдыр дыңналган. Оол буттарын эзер төрөпчизинге далдырадыр тепсенгилей каап, сарлыктан хойдумзураан аъдын «шу» дивишаан:

— Ачай, карактары шуут көзүлбес сарлык-тыр, анаа ак дош апарган, көр даан — деп алгырган.

— Коңчуг ажырымчы кокайларны. Хөөкүйнүң ээг-кежин чүү-даа чок үзе-чара тырткылап каапканнар ышкажыл. Оларның-биле хондур үзе кайгажыр дээш, күжүр мал карактарын доңуруп алган-дыр — деп, ачазы оожум чукуртунган: — Хем бажында Серээдар ашактың сарлыының бугазы ышкажыл.

— Ам канчаар бис, ачай? Маңаа кааптар бис бе?

— Мооң-биле сөөртүнчүр болзувусса, хүнзээй бис. Дилээр малдарывыс та кайы оранда барган чүве. Согур-даа болза, хемче дужаап кире бээр ыйнаан, улуг сарлык кайын эндээр. Балыг-бышкыны эттине берип болур-ла ыйнаан харын, ынчалза-даа согурарган малдың мал боору берге. Че, эртежик хап ораал, оол, ашактың аалынче чоокшулазавысса, чугаалаар ыйнаан.

Бичии оолдуң кээргеп дүвүрөөн үнү дыңналган:

— Бөрүлөр ам катап келбестер бе, ачай?

— Та, кым билир оларны. Хан чыдынга сагыш аннып, дедир тегерип келзе-даа хөңнүлөр. Чадараан, боо ап чораан болза, коргудуп дааштагылап каар чувени, ам канчаар. Орайтаар деп бардывыс, дүрген чоруул, ойт.

Дыйылааш үннүг чорумал эр оглун ынчаар апкаш калдып чоруй барган. А Чалбак-Мыйыс оон дузаны хөлчөк кордаан. Бодунуң ууттунмастап калган балыг белин демги кижиге оглу-биле көдүржүп тургузуп каар боор деп ол бодаан. Ынчанган болза, хемче элейтип чеде берип болурун Чалбак-Мыйыс билип чыткан. Ам ол боду туруп шыдавас. Бөрүлөрниң балыглап, дамдыктап кааны ханы аар-дыр. Черле ынчаш долгандыр турар чырык өртемчейниң чыт-сырынын, шимээн-даажың безин эскербестеп бар чыдарын Чалбак-Мыйыс билип чыткан. Кокайларның катап кээр, келбези-даа аңаа дөмей ышкаш сагындырган. Ынчалза-даа ооң аңзыг болгаш хедер-чоргаар медедели амдыызында миннип чыдырда, чоруй барган эрниң сестериниң арай анчыы коңчуг болганнар.

КАРАКТА ЧАШТАР

Найдан бо хоорайга семинарлап чедип келген. Совхоз директору ону найысылалга мал эмчилериниң өөредилгези болур чүве-дир дээш, ынаар баар машинага буу-хаа олуртупкан. Эрген ажылдап келген кижиге бажыңыңа чедип, орта кеттиниң безин четтиклээн.

Алды хүн үргүлчүлээр өөредилгениң дөрткү хүнү ынчап мынчап эрте берген. Янзы-бүрү совхозтардан семинарлаг келген кижилер-ле эңдерик. Оларның аразында таныыр, танывазы-даа улустар бар. Колдуунда-ла техникумга кады өөренип чораян эштери болган. Бир-ле дугаарында Найдан чаңгыс курсчузу Аңгырмааны эскерип каан. Көржүп келген баштайгы хүнүнде олар бот-боттарыңче хүлүмзүржүй каап экилешкеннер. Өг-бүлезин, ажы-төлүн-даа айтыржып сонуур-гашканнар. Найдан демгизи-биле оон-даа үр дыка чугаала-жыксаан. Көрүшпээни эрткен чеди-сес кире чылдарының иштинде Аңгырмааның арын-шырайы, ховир-сыны ооң сагы-жындан арай ыраксай берген-даа болза, аныяк херээженге хенертен шак мынчаар дужуп келгеш, соң сеткил-хөөнү катап кыптыгып, дек салдынар черле сагыш чок болган. Найданның карактарыңга амыдыралдың хады арын-шырайын додуктур хапкан амгы бо Аңгырмаа эвес, а биеэги хоюг акаакарталыг, топтуг бүдүш оштаан саргыл карактарлыг, достак хөректиг, эъткир-хангыр дурт-сынның Аңгырмаа көстүр болган. Ынчалза-даа ооң күзели бүтпейн барган. Кайнаар-ла ийик, бир-ле черже далажыксап турары илдең, оозу кады чоруур эжи уруг-биле ыңай болганнар. Найдан Аңгырмааның турган черин көрүп, аксын тудуп чыдып калган.

Ооң соонда олар таптыг база ужуражып чугаалашпааннар. Ындыг чай-хос-даа кербээннер. Кичээлдер кара эртеден кара дүнеге чедир болган. Аалчылар бажыңында өрээлинге орай келгеш, Найдан орунуга дүрген-не калбаш барып дүжер. Кады чыдар эжи Ховуй-оол база ындыг. Кезек када олар угаан-сарыылды албаарадыр хүннү бадыр дыңнаан лекцияларындан бажын дыштандырып алыр дээнзиг, кайы-бирээниң амыдыралыңга болгулаан эрткен-барган болуушкуннар дугайында чугаалажып чыткылаарлар.

Ховуй-оолдуң чугаакыры-даа кончуг эш болган. Найданга бодаарга, ол көңгүс аныяк. Көдээ ажыл-агый техникумун эрткен чылын дооскан. Аксы-сөзүнүң топтуг, чымчаа кедергей, чуве-ле болза мен дээш тура халыыр. Өрээлге шай-чап ишкен аяк-савазың карак чивеш аразында чуй шаап, чайыпкан боор. Семис, тодуг кылдыр көстүр ийи чаагы чамдык кыстарны дег, долбанналчак-ла кызыл чувелер. Сырый, хүреңзимээр кирбиктерлиг карактары кезээде хүлүмзүрүп чоруур. Ындыг кижилерни улус карактары каттырып чоруур дижир. Кадайлыг мен, ынчалза-даа амдызында уруг-дарыг чок мен деп, ол бир чугаа кадында Найданга дыңнаткан-даа.

Өөредилге төнериниң сөөлгү хүннериниң бир кезээзинде Найдан хенертен Ховуй-оолдан айтырган:

— Эртен-даарта тарап чангылаар болгай бис. Сен бодуң-нуң районуңче, мен база бодумнуунче чоруптар мен. Мындыг чорук таварыштыр бичии хөөрежипсивиссе чүү деп бодаар сен?

Столга хая көрнүп алгаш бижиттинип орган эжи эргиле хонуп келгеш:

— Хөөрежип че? Канчаар? Арага ижер бис бе?— Олче дорт көргөн.

Орнунга олурган Найдан тура халааш, эжиниң ооң бодалын өттүр билип каапканынга энчоксунган-даа ышкаш, баарында турган графинде сугну стаканга-даа кудуп албайн, аксындан улай-улай пактагылапкан:

— Ийе, ынча дээрим ол-дур. Чок-чок, мени арагачы деп, арага ижиксей берген деп бодава, Ховуй. Чажыргаш канчаар, амыдыралга ындыг үелер тургулаар. Сагыш-сөткил хөзиг-ле чүведен мунгашталып, муңгарап келир аан. Ынчан бичии ижиптериңге ишти-хөңнүн чиигей хонуп, хөрек-чүрөөңге диргелген аар, халалыг бодалдар чиде хона берген ышкаш анаар. Чүү-даа чүве чылдагаанныг болбайн аан. Че, чүү деп бодаар сен? Азы хей бе? Сен удур болзуңза, соксап каап болур бис.

Ховуй-оол стол ажылдыр Найданның арнынче бүдүү талтай каапкан. Ооң карактары муңгаргайзымаар болгаш бир-ле чажытты оштап турган ышкаш көзүлгеннер. Найдан артында оларын оон дестиргензиг, көрүжүн өскээр углай каапкан.

— Хөөрешкей-ле бис. Ынчалза-даа... чүгле иелээн бе?— деп, Ховуй-оол шуудунга кирген.

— Чок, мээң мында, бистиң аравыста, чаңгыс курсчу чораан кыс эжим бар. Ону кады чоруур эжи уруг-биле катай чалап аар бис. Ооң кайыын, чүден келгенин айтырып хөөрешкей сен. Канчап билир, чаңгыс чылда-даа дооскан болу бээрнер чадап чок.

Найданның бодалын ам бо дораан боттандырар дээн чүве дег, Ховуй-оол кырында-ла келген:

— Саналды чүүлдүг дээр мен. Адырам харын, араганы каш шилди садып алыр бис? Чижек-биле сен чеженил, мен чеженил?

— Арагалаар дээн эвес, хөй чүвени чоор бис. Сен сатпа, ажырбас, мен ону харыылаар мен. Анаа бичии хөөрежип, чугаалажып эрттиргей-ле бис. Даарта кезжээ шүве. Сөөлгү хүнүвүс ол болгай. Соңгузу хүнден эгелеп улустар чанып эгелээрлер. Мээң чаңгыс курсчум ол хүннүң биледин садып

алган боор. Уругларны мен чалаар мен, бистиң адаавыста. каытта улус.

Эртенинде кежээликтей уруглар четкилеп келгеннер. Четкилеп-даа эвес, Найдан боду баткаш барык сүрүп эккелген. Беш-алды хонуктар дургузунда хүннүң чыгыы көржүп, кады кичээлдеп каапкан-даа болза, олар хол тутчуп удур-дедир танышканнар.

Черле таныжар болгаш, Аңгырмаа биле Найданның аразынга чугаа-соот дораан-на хөнүй берген. А Ховуй-оол биле Херел-кыстың аразында чугаа харын ындыг кончуг шуудаксавайн орган. Ынчалза-даа оларның кайызы-даа ниити хөглээшкинге киржип, бот-боттарынче сонуургалдыг бүдүү-хеле көржүп каап органнар.

Аалчылар бажыңының бо кежээ ындазында ыржым-шыпшыңы хөлчөк болган. Мурнунда хонуктарда ышкаш, ол-бо өрээлдер кезип шаараңнажыр кижилер безин шимээн чок. Ыт-дааштыг, чугаа-сооттуг-ла орап улус чүгле харык Найдан суглар ышкаш сагындырар. Кудумчудан-даа дыңналгылап келгилээр каткы-итки, алгы-кышкы-даа сураг. Даштын чагган суггур эвес чаыстың соңга шилдеринге дам-дум дегген даажы дыңналгылаар. Ажыдып каан көзенектен ооң оыт-сиген чулуу сиңген шыксыг чыды өйлеп-өйлеп киир хап турган.

Үе чылып, Херел-кыстың арын-шырайы шоолуг ижер хөңү чок болза-даа, улус сеткили дээш амзангырлап орган арагазындан кыза хонуп келген. Эгезинде дег арай пөрүк чаңы часкарлып, чугаа-сооду шуудай берген. Көдээ ажыл-агый техникумун маңаа, Тывага дооспаан, он класс соонда Саян артында бир ажылдап турган хоорайынга дооскан болган. Баштай ол хоорайынга эмчи институтунче кирер дээш чедер берген, кирип шыдавайн баргаш, аңаа ажылдап чыдып калган. Бир чыл чедип чораш, та чүзү чүве ийик, кижини эмчизи болуксаан күзели ежүп, мал эмчизинге өөрениксей берген. Институду чок боорга, ам канчаар, техникумунче кирип алган. Эртемениң дээдизи-даа ылган чок, кижини боду-ла эки ажылдап, эки өөренип ап шыдаар болза кылдыр ол ынчан бодай каапкан. Беш ай бурунгаар Тываның ырак районунда бир чаа тургустунган совхозта мал эмчизи бооп ажылдай берген уруг болган. Доозупкаш кээрге-ле, ынаар чорудупкан.

Ховуй-оол база Херел-кыска бодунуң дугайында хөөрөп орган. Ынчалза-даа ол өглүг-баштыының дугайында сөс этпээн. Харын аңаа бодун бот-борзун кылдыр билиндирерин кызыдып, школа директору эжим оол-биле кады чурттап тур бис дей каапкан. Уругну ыят чок мегелепкенин ол билип

орза-даа, ижипкен арагазы ооң эгенир, эпчоксунар сеткилин дөгөйлөндүрүп чавырылдыра бээр болган. Ховуй-оолдун хып дээн чалыы назыны чанында оор аныяк, чараш бот кыстың мурнунга өглүг-баштыг кылдыр көстүрүн күзевээн. Амыдырал, салым-чол чамдык таварылгаларда кижиден ыдыктыг сагыбырын негеп, сагындырып чоруур дүрүмнерин боду-ла чайгаар хажыда бээр. Ындыг эвес деп маргыжары болдунмас. Оон башка амыдырал боду меге, харын-даа чер кырында чок ышкаш апар...

Ховуй-оол Херел-кыска чардыгар дээш, Найдан сугну утту каапканын ам-на эскерип келген. Эктинге холун салып алгаш хөөрежип орган уруу үнө бээр аразында, ол стол ажылдыр ийи кижизинче бажын көдүрүп келгеш, кайгай берген. Оларының үн-бажы читкен, ишкирний ыглажып оор болганар. Эзириксимээр-даа болза, Ховуй-оол эпчоксуна бергенинден көжүп калган. Херел-кысты сүрген кижини бооп үнө халкыр дээрге, база-ла чиктиг. Найдан биле Аңгырмааның сеткилдеринде, аңаа билдинмес чажыт муңгаралдың азы өөрүшкүнүң оларны тудуштуруп чоруур сактыышкынының удазынын үзө басыптар ышкаш болган. Ам канчаар, ол шуудунга кирип, эзирип чүвө эскерер хире эвес апарган кижини кылдыр көстүрүн оралдажып, бажын хөрөөнчө халаш кылгаш, ыт чок барган. Иштинде Херел-кысты кирип келир болза деп маназгынарга-даа, оозу сурап.

Элээн болганда Найданның чугаазы дыңналган:

— Че, ам ыглава, Аңгыр, эртен баксырай бээр сен. Амыдыралдың биске онааган салымы-дыр. Оон чайлаар арга чок...

— Чугаалаарга ындыг белендир ийин. А ол салымның бак-кээгин, чеме-халазын чүктээн кижиге дыка берге. Сенде чүү боор: кадайың, оолдарың, ажылың... Кадайыңга сен оолдарыңның ынак адазы сен. Ооң сенээ чарбыттынар чылдаа чок. А мээң амыдыралым... Кады чурттаан кижимден чай чок кадында дыңнаар-ла сөстөрим «суразыңны ырат», «сурас чүвөң мээң караамга көргүспө». Сени буруудадыр бичиңдаа сеткилим чок... Ажыы-биле чугаалаарга... Дарыжыктың айындан эртер харыым чок апарган. Ооң меңээ хамаарыштыр кара сагыштыг кылган херээ мени аспактап алган. Ынак эр кижизиниң эргим куспаанга чаа-ла чажыгың, хандыкшың бар чыткан аныяк кижини, сске эр кижиниң таласындан ындыг каржы чаңнаашкыңга таварышкан, ол кезек өйдө угаан-сарылымы-даа албаараксап амайланып калган. Дарыжык-биле мынчага чедир кады чурттап чорзумза-даа, ынчангы таварылга ам безин карактарымга көстүп келир: орай ке-

жээ... эштерим чок ээн өрээлде чааскаан арткан бодум, халырт деп ажыттынган эжик... ыы-сыылыг чанныышкыным... Дарыжык... Күзелин чедип алгаш, ол меңээ дорту-биле мынча дээн:

— Найданның дугайында уттувут. Ол сенче мооң соонда көрүмөс-даа. Туралаан эри-биле чыда каап чоруур херээженни кым тоорул? Күш-биле алган деп ооңга канчаар шынзыдыптар сен? Херечиң чок-тур! Черле ынчаш аңаа оон херээ-даа бар бе? Өске кыстар чок эвес...

Чүгле ыглаарыңга өй болган мен. Арын-нүүрүмнү, кыс адымны арга чадаарда артымга каап, болган чүве болгандыр, кымга чүнү-даа ыыттавас мен, мени чүгле Найдандам чарбайн көр деп аңаа чаннып шаг болган мен. Хая-даш-даа болза чаңгыдан, кыйгыдан тоглап дүже бээр. Дарыжыктың сеткили сеткил эвес болган. Ооң ынакшылын, бир эвес ынакшыл деп адаар чүве болза, мээң тоовайн, эскербейн барганымны ол өршээп шыдаваан. Ынак эжиниң, эш-өөрүшүң мурнунга бужартаан уруг... Бир эвес мээң салымымга сен турбаан болзуңза, Дарыжыктың аайыңга алыспас турган мен. Сээң эр адыңны, сээң меңээ ынакшылыңны бодаан мен.

Ховуй-оол дыңнап орарга, Найдан ынаар арага куда берген ышкаш болган. Ынчалза-даа ол ооң бодун силгий тудуп, дашка сунмаан. Ону харын Найдан орган сандайындан тургускаш, орнунга чыттырып каан. Эжин тек эзирип калган деп бодааны ол хевирлиг. Дүүрээнной дүүреп калган Ховуй-оол ынчан «оттуп» дидинмейн барган.

— Ойт, Херел-кызывыс канчап барды?— деп, Найдан чугааланган.

— Өрээлинче бады барган болгай аан. Чогум боду мээң чанымда өрээлде чааскаан арткан кижини, кады чыткан эштери бөгүн-не чаңгылай бергеннер. Чедип кээр ыйнаан — деп, Аңгырмаа харыылаан.

Ийи кижизи оон ыңай чугаалашпайн барганнар. Өрээл ишти арта шып-ла шыпшың апарган. Ол орта Ховуй-оолдун кулактарының дыыш салыры мырай кедерей берген. Одуг, эзирип сергек кижини дыңнааланмас дээш канчаптар боор. Ынчангаш ол Найдан биле Аңгырмааның куспактажып, ошкакжып ораарларын билип чыткан. Найданның дыңзыг куспаанга сеткил ханып таалаан Аңгырмааның чассышкын, сактышыкын болгаш эргеледиг долган хөглүг каткызы дыңналып турган. Ынчалза-даа ооң оожум, эргим чугаалаан сестери кижини маргыжар арга чок дорт, шиитпирлиг болган:

— Че, ам болзун, Найдан. Эмин эрте бээревиске кайын

боор. Арагавыс ижээлем, че. Салым-чолду чандыр базып бол-
бас деп, бодуң-на демин чаа чугааладың чоп.

— Аравыста уруувус бар болгай, Аңгыр. Сеңээ өске ки-
жи эвес ышкажыл мен...

— Ийе, уруг сээң, ол шын. Ынчалза-даа... сени көрүл-
кааш, эки-багай-даа болза ашаамны уттултар мен бе? Сеңээ
ынак хевээр, сеңээ бердиништер күзелим бар-даа болза.. хор-
жок, ынчап болбас. Харын урууң дугайында чоп сонуургап
айтырбас сен, күжүрүм. Хары кажыл, кымга демейил, чаңы
кандыгыл дээш айтырар-ла чүве хөй болгу дег. А сен чүгле
менче кайгап алган орап-дыр сен. Мени сонуургавайн чораан
эвес сен, урууң айтыр даан.

Аңгырмааның сөстери Найданның сеткилинге ам-на дүүл-
кен хевирлиг, ол кезек ыт чок барганының соонда, айты-
рыгларын төп-ле эгелээн. Ынчалза-даа Ховуй-оолга оларның
арай кандай, харын-даа чоок эвези кончуг ышкаш сагын-
дырган:

— Ой шынап, ол дээш мени буруудатпа, Аңгыр. Уруум-
нуң ады кымыл? Чажы узун бе? Кымга демейил? Каракта-
рының, бажының өңү кандыгыл? Өңү ишти мээң уруум деп
канчап билип каапканы ол? Ону Дарыжык хамаанчок мен
безин... сен чугаалаван болзуңза...

Аңгырмааның үнү муңгаргай-даа болза, арай шириин
тооннуг дыңналган:

— Урууң ады Сайлыкмаа, билип ал. Чажы узун бе деп
чүңүл? Кыс кижичаштыг болбайн канчаар. Кымга демейил
дидиң бе? Адазы сен болганыңда, сеңээ-ле демей ыйнаан. Ба-
жының өңү хөө-ле кара чүве, дүктери арта чоон. Думчуу
кырлагар улуг, карактары аажок ала-даа болза, көрүжү
оожум, эриннери шевергийн хоюг, чаңгыс сөс-биле чугаалаар-
га, сээң бажыңны ооруп алган деп болур. Чаңы база ындыг:
кылажы маажым, хөй чугаа чок. Уруумга ийиги уруумдан
артык ынак мен. Аңаа ынакшылым биле сеңээ ынакшылым
катай барганы ол ыйнаан. Сенден мени чарып каан дээш, Да-
рыжыкка иштимде кедергей хөңнүм чок чораан. Оң сетки-
лин бодумдан хөөн калдыртыптар чылдак бодаар турдум.
Сенден саатталы бергенимни билип каапкаш, кедергой өөрөөн
мен. Хоорайда кырган-авазының бажыңыга мени аппарып
алгаш турда, аңаа дорту-биле ижинниг мен, ынчалза-даа чүг-
ле сенден эвес, Найдандан деп чугаалап диттигипкен мен. Ону
дыңнааш, ол мени дендиги эттээн, ынчалза-даа үндүр ойла-
лып-даа, каап-даа шыдавайн барган. Та чүү дээш менден
адырлыр туразы чок турган кижичаш, билбес-тир мен, салымы
ыйнаан...

— Эгезинде-ле хамык чүвени шыны-биле меңээ чоп чугаалавайн барганың ол, Аңгыр? Меңээ бүзүрөвээниң ол бе?

— Чок, сеңээ ынаам ол хире күштүг, хайыралыг турган. Чугаалааным соонда бодумну сээң-биле кады чыдар хамаанчок, сээң карааңга безин көстүр эргем чок кылдыр бодалкан мен. Ынчангаш хун келген тудум-на менден хөңнүң калып, менден ырап бар чыдарыңга өөрүп турган мен — чүгле сээң кулааңга мээң хайым-на дыңналбаза, сээң мурнуңга өскөрликчи, мегечи-даа болурум дөмей ышкаш сагындырган. Чамдыкта хамык чүвени дүндерилдир бодай каапкаш, ыглап-сыптап сээң мойнуңче шурай берискээр турган мен, ынчал-за-даа...

Кежээ дүн ортузунче шилчип, даштын чагган чаъстың даажы безин дыңналбастап калган. Сураг барган Херел-кыс бааа бо кире халып келген. Ооң бир дугаарында-ла көрүжүн углай кааптар кижизи «удуп» чыткан Ховуй-оол болган. Та оолду электен ужуп калган деп бодааны ол ийикпе. Найдан оңу билип, эжин оттура тыртыпкан. Чүгле ону манап көжүп калган чыткан Ховуй-оолда чүү боор, тура-ла халаан. Найдан сөөлгү шил дүвүнде арткан араганы дашкаларга үлей куткулалкан. Оларын төндүр ижиштерлери билек, Херел-кыс Ховуй-оолче көрүп чугаалаан:

— Эжиим шоочазы ажыттынмастап калды. Дем үнгөн ояар, ооң-биле үрелдежил турганым ол-дур, шуут чадаштым. Сен барып шенеп көрөм, эр кижичерле ужурлуг болгай.

Ховуй-оол уругнуң сөстөринге хөглүг баштактанган:

— Мени эдерттип албаан бооруңга, эжиң өнедин ажыттынмайн барган-дыр. Ам көөр сен, мен чеде бергеш, чаңгыс долгаарымга-ла халырт дээр эвеспе.

Аныяктар дораан үнүп, даажы ынаар чугаа-сооттуг бады барганнар. Найдан биле Аңгырмаа бот-боттарыңче кайгажып артып калганнар. Элээн болганда, Аңгырмаа олудундан туруп келгеш:

— Мен чоруптайн, Найдан. Сенден салдыкпастааш оруп бээр болзумза, хоржок, аалымче чанарымны уттуптар мен — деп, баштак хөөннүг чугааланган.

Найданның сагыжыңга биеэги от-көс дег чалыы, чараш эът-ханныг, хөрөк долу достак, хоюг эмиглерлиг Аңгырмаазы кире дүжүп, бойдуштуң чаягаан күзел-чүткүлүңге ол алзы каап айтырган:

— Сөөлгү катап мээң-биле артып шыдавас сен бе, Аңгыр?

Найданның куспактап алгаш турган холдарын Аңгырмаа

бодундан эвилең адыра тудуп, үнүндө бичии-даа донгун аялга чок чугаалаан:

— Чок, Найдан, артып шыдавас мен. Меңээ сээң-биле кады эрттирген кежээм-не четчир. Ону кезээде сактып чоруур мен. Мени утпааның, меңээ хөңнүң калбааның дээш, четтирдим. Сеңээ ынак мен, назыным иштинде ынак артар мен. Эрттен мени үдеп каар сен, шүве.

Үнүп чыткаш Аңгырмаа Найданның хаваанга эриннерин эргим дегзиң, аяар ошкай тыртып каан. Найдан шимчеш-даа дивөөн. Чалыы шааның ынакшылын астырып каапкан ынак кижизиниң ону ам база чааскаандырзын каапкаш үне бергенинге ол хомудаваан. Аңгырмааның сөөлгү сестери аңаа хөй-нү чугаалап, ооң сеткил-сагыжының соора угаап чораан **бодалдарын чарталдырып чазакканзыг болганнар.**

Аңгырмааның ужар самоледун чарлаптары билек, пассажирлер кирер эжик аксынче шуужуп, бөкперлежи бергеннер. Найдан суг оларның сыыгай бээрин бодап, шала хажыы турганнар. Ынчалза-даа билеттер шүүштүрүлгези саадаваан. Бир көрүп кээрлерге, эжик аксында үш-дөрт-ле кижилер арткан болган. Аңгырмааның холун тудуп байырлашпышаан Найдан:

— Эки чедип аар сен, Аңгыр. Кежээвисти сактып чору. Ам бир катап душчуп келзивиссе — аксывыс кежии болур ыйнаан. Эрткен салымывыс дээш сени буруудадыр сеткилим чок, билип чор — деп, ооң карактарыңче чиге дорт көрүп чугаалаан.

Аңгырмаа эжикче бажын далаш эргилдире каапкан. Демги-ле үш-дөрт кижизиниң та чүзү будалып бүтпейн барган чүве, ам-даа турбушаан хевээр болганнар. Карактары муңгаргай, шагжок болза-даа Аңгырмаа Найданче шырайын хөглүг, өөрүшкүлүг кылдыр көөрүн кызыдып харыылаан:

— Сеңээ душканым соонда, аарып-саргып чораан сагыш-сеткилим чиигей берди. Хамык чүвениң ужур-чөвүн сеңээ чугаалап берзе деп чаңгыс-ла бодалым, күзелим ол чораан. Ам-на амырадым, ишти-хөңнүм ажыды. Мээң дугайымда билип чоруур деп бодазыңза, урууңче чагаадан бижип тур. Мынчага чедир аңаа чүнү-даа ыттаваан мен. Ам баргаш шуптузун чугаалап бээр мен. Дарыжык ачам эвес-тир дээрзин ол шагда-ла билир.

— Чагаа деп че?.. Ийе харын, бижип болгай-ла мен. Ынчалза-даа өөң иштинге... чок, силерге арай эпчок болу бербес бе? Сайлыкмаа биле сеңээ дээрим ол-дур ийин — деп. Найданның үнү бир өске аялгалыг, үзүктөлчөк дыңналган.

Ол орта Аңгырмааның амдыы чаа-ла чазык, ээлдек

кестүп турган шырайы хенертен шириин, шиитпирлиг кылдыр хуула хонуп, доңгунзумаар чугаалаан:

— Бижи-бижи. Сээң эпчоксунган херээң чүл? Бисти чарып кааны Дарыжыкка эвээш бе? Оода-ла уруумнуң төрөөн адазы-биле харылзажыр өөрүшкүзүңге ооң киржир, дээр эргези чок. Мен аңаа ону ынчалдырбас мен.

Аңгырмааның сөстериңге чөлшээревес аргажок, Ынчангай Найдан оон ыңай чүнү-даа ыттап шыдавайн барган. Чүгле бажын согай кылгай.

— Албан бижиңер мен, манаар силер — деп, харыылап каан.

Эжикче углай базыпкан Аңгырмааның сөстери база кыска, дорт болганнар:

— Манаар бис, бижи. Эки чоруур сен.

Найдан ооң карактарында бүдүү бүлдеңейчип келген чаштарның барын эскерип четтигилкен. Ол чаштар Аңгырмааның салым-чолунга таваржыр ам бир бергени оштап кылаңнашкан-даа ышкаш аңаа сагындырганнар.

Түлүш КАРМА

УРЖУКТАР

Пар ыяш хөөлүг,
Бак кижги балалыг.

Бир дүште районнуң иштики херектер килдизинге ава кижги ыы-сыылыг чедип келген. Күжүрнүң карактарындан чаштар саам чок дамдылаан, тыныжы хөлчок, хөрээ дөгдөнээр. Ооргазында чүктеп алган үш хире харлыг чаштын кортканы база хөлчок. Иениң чугаалаан сүргенчиг сөстери бо:

— Хай-халап болду! Ажыг чашпан — «аза таакпызы» хайыраан хайыралдыг оглумнуң аныяк-чаш назынын хунаап алгай барды. Аа калак! Мен ава бооп болур мен бе? Бодумнуң төрүд, аа сүдүм-биле эмзирип өстүрген төлүмнү бодумна сон алдым ышкаш. Мен кым мен?..

Хат чок болза хаак бажы шимчевес, хай-халап баяндыг, эгелиг болгай төнчүлүг. Ооң уржуктары утгунмаз. Араганың үстү чамныг, оорнуң оруу — хан. Кайызының-даа хай-бачыды чаңгыс — караңгы тамыже караш дээр. Оон каттап үндүнмес, бажы-биле барганы ол. Езулуг эвес, ёра чок өлүм-дүр.

Көдээ суурга амыдырал хөглүг ийин, хөлөс тамчынь савгырлар чок. Ажыл куш даңындан эгелээш, орай кежээге дээр хайныгар. Анай-Уруг оон чыда калбаан, кезек кадайлар-биле гараа шаңыга ажылдап турар. Ол салбыр суурнуң адаа талазында саман болгаш ыяш херимнерлиг делгем девискээр. Тараа ажаары амдызында элек, белеткелдер эгелээн, септээр, чугайлаар дээш кылыр-ла ажылдар хөй. Чаңгыс черге чыгып келгенде, херэежен чон черле ындыг, ажыл-амыдырал, ажы-төл дээш чугаалашпас-ла чүвези чок.

— Аа, хаям!— деп оларның аразындан назы-хары бөжөн ажа берген угбай эзегилээн.— Биче дүш чедө бериптир. Шыырак-ла ажылдаан-дыр бис, улуг сериниң богу адакталыр деп барды. Кандыг конуг изиг хүн боор, уруглар— дээш тура дүшкөш, хараттыңган. Таарымчалыг, эптиг девээлиг чер көрүп каан хире, хараган ширбиинжин чагыга чөлөндир тургускаш, ынаар кылаштаан. Артканнары оон чыда калбаан, иезин эдерген дагаа оолдары дөг, соң-мурнуг шуужупкан. Чарба дээрбедээр бажың баарында манзадан кылган узун сандайга дистинчир олурупкан.

Долчуң угбай хаваанда дерни аржыыл ужу-биле чоткаш, чанында орган Анай-Уругже кыйгас көргөш айтырган:

— Оглуң Миша көзүлбес, кайда ажылдап турары ол? Энир чылын бистиң-биле кады турду. Кежээзи кончуг чүвө ийин. Ам кашка баарыл?

— Бо чайың адазын эдерип, сигеннеп тур — деп, Анай-Уруг харыылаан.— Чаа кезип өөрөнип турары ол-дур ийин. Күзүн сеске баар.

— Аа че, күжүр эржигешти — деп, Долчуң чаптап, часыткан.— Ажылга кызымаа кыптыгып чоруур төл болдур ийин.

— Оол уруг өзе бээрге, магалыг ышкажыл — деп, бир аныяк ава чугаага киришкен.— Дузанын көргүзө бээр. Амээң ийи кызым ам-даа эдектен халбактанмышаан...

— Оол биле кыстың кайызы-даа дөмей — деп, Долчуң угбай үзе кирген.— Ылгал турбас, өзе бергеш, ачызын көргүзө бээр.

— Аа хупура!— деп, амдыы ава чөгенгензиг холдарын чаңгаан.— Ындыг сөөртүнчектерниң ачы-дузанын та кажан-чежен көөр мен.

— Ынча дивес чоор, уруукум! Ам-даа аныяк кижидир сен, алызында көрө бээр сен — дээш, Долчуң угбай улуг тынгаш уламчылаан.— Силер шуптуңар магалыг ышкажыл си-

лер, ажы-төлдүг. Менде чок, хоккулчайтыр кырып калдым. Канчаарга-даа, менден чел-кудурук, чес-мыйыс үнер эвес, ол хевээр дүвүрээним ол-дур. Хуузу чок куурумчу хоккул-дур мен. Согур кижн чаңгыс-даа болза карактыг болзумза дээр, а мен кандыг-даа болза төлдүг болурун күзөп чордум. Хоржок, бүттүнмес-тир, үре-төл кежи менден ойлаан...

Ажы-төл — аваның авыралдыг аас-кежи, солуттунмас чоргааралы. Ындыг кежик Долчуң угбайга кезек көзүлгөш, ара кыскарып каапкан. Хып дээн чалыы үезинде өг-бүлө туткан, боттары тыпчып таныжып албаан, ада-иелери куда-лашкыш, өглөп-баштап кагган. Оол уруг төруттүнгөн, хар четпейн чыткаш, кавай баанга эндеп калган. Бир чоок төрелинден кыс уруг азырап алган, шору өзүп оргаш, үерлээн хем суунга чок апарган. Оортан өг-бүлениң аас-кежи хайтаан.

Ажыг кончуг, кошкак кижини уярадып, угаанын алдадып болур. Орта Долчуң угбайның алызындан быжыг туружу, амыдыралга ханы ынакшылы, сарыылдыы шыдашкан. Өг-бүлениң эр ээзи ындыг эвес, кадырга далаш, кадыгга харлыга бээр аажок хээрэк, чуртталгага чуттуг чамы көзүлгөн. Ыт ишпес калчаа кара суг — арага ону эки чүвөгө чедирбээн. Угбай чеже чаннып, сургаваан дээр, ыт иштинге үс чогувазы-биле дөмей болган. Хамык хай-бачыт, бала-чывак угбайга чүдүрүлгөн: «төл доктаавас буктуг коңгушкун...» дээш дивези-ле чок. Чеже хыйнадып, эттедир боор, чогуур черлерге четчип тургаш, чарлып алган. Арагачы өөдежок-биле кыржып, тутчуп чоруурунуң орнунга бот чурттаары дыш, сагыш амыр апарган.

Чону кончуг, чоорган биле хөйлөң, шоодугга караа кескү, кулаа дыжы, тайып ушканга даяңгыш-даа. Араганың албызынга алзып, амыдыралдан аскан эрни чеже туразында аажыладыр деп, сава дүптүг, сагыш-даа болза хемчээлдиг. күш-биле туткаш, эмнедир черже чорудупкан. Аңаа езулук кижн бооп эттинген. Баштайгы чуртталга туткан эргим эжиниң эжини ажыдып, эргини артаваан, бодунуң чудун сактып, чаржынганы ол боор оң. Ынаар бир өске суурда үш төлдүг бот херээжен-биле салым каткан, оон ийи уруглуг-даа болган.

Ол Долчуң угбайга аарышкылыг болгаш адаарганчыг болбайн канчаар, улус көрбес ажыт черге улуг тынып, бүдүү ыглап ап чоруур. Ынчалза-даа оларны чара кирер артыг сеткил турбаан. Ам канчаар, чуртталга туткан улус чуртталга газын тутсун. Бузулган чуртталганы катап эгидип адыр арты бар эвес, бот херээженниң дулгуяксыг салымы-биле чурттап чораан. Алган ашаа, ажы-төлү чок дээш амыдырал ону аар-

тыктап, кыдыглаваан, чоннуң аразынга чолдуг ишти хайныктырып чоруур. Каш-даа эр чуртталга тударын дилеп, сүмелет кээрге, чанынче чагдатпаан. Аныяк шаанда будалган чуртталга ооң чүрээнге аар кемни арттырып кааны ол-дур ийин.

Долчуң угбайның эрткен чуртталгазындан сактыышкын кожа органнырның сакпа-баарын ажыңнады шымчып, карактарының чажын «саай» каапкан. Бот-боттарынче удур көржүп, хөректерин хозады тынгылаан. Угбай туруп келгеш, кедээр кылчаң баштыг Кызыл-Тайганы одурту көргүлөөн. Бора-бора будуттар бөкперлешкен, кежээден бээр чаар хире. Каш хүннер улашкан изигден ынаар тайга хөлү — Сүт-Хөлдүүң тыныжы-дыр ийин.

— Че, кыстар, эмин эрттир көп-бак чүве хөөрей каалтым аа — деп, угбай өөрлерин далаштырган. — Чугаа көвүдеди, аскак хой ырады дээр ийикпе. Бичии шимчей каапкан, дүштеп алып-дыр.

Өскелер угбайны эдерип, сериге келген. Ында күзүрүмнөрни буруладыр ширбигилөөн, бир кижги хүүрек-биле оваалай бөлгөн. Ам кымда-даа ыт чок, ажылче шымныгып кирипкен. Ол аразында үвүр баштыг дуңмазын чүктөөн, чеди хире харлыг, кызыл-даван уруг чедип келген. Күжүрнүң тыныжы-даа хөлчок, хөрээ дөгдөңнээр, карактары чаштыг, эриннери сирилээр. Ону кым-даа эскербөөн, авазының чанынга тура дүшкен.

— А-вай! — деп, уруг үзүктеп чугаалаан. — Ачам биле дузулакчы кадарчы эзирик келдилер. Чошку бердилер, акым Миша боолапты.

Аяс хүндүс чаңнык дүшкени-биле демей, кижилер сыр-баш кыннып, чожуй хона бергеннер. Ийи харлыг чаш авазынче ыглап чүткөөн, угбазы ооргазындан дүжүрүпкен. Ужа-тура маңнавышаан, авазының эдээнден халбактанган. Анай-Уруг уруун хөрөөнче чыпшыр кужактааш:

— Кым кымны боолапты? — деп, уруунче удур көргөн, ылавылап айтырган. — Бо чүнү чугаалап турарың ол? Мындыг коргунчуг сөстөр дылыңга канчап эптежин келди?

— Дузалакчы кадарчы ачамны бижектепти — деп, уруг харыылаан. — Акым кадарчыны боолапты. Олар аңмаарда...

Анай-Уруг уруун чүктепкеш, бажыңынче шошкуй аарак хөкпейтипкен. Улустуң улуу Долчуң угбай база чыда калбаан, эдере кылаштаан. Херим эжин уруг ажыдышкан, ыңдында аңмаар хаалгазы ажык, оңгак караңгы куй сагышка кирер. Чииртим, чиктиг ыржым. Оон бир каржы араатан үне халып кээр чүве дег, коргумзурап, кылажын оожургадышкан. Дем эртен маңаа амыдыралдың ыдык чаагай суксуну — сүт-

түг, сарыг шай бусталып турган. Оон бээр каш-ла шак эрткен, ам ону сүртенчиг өлүм ээлепкен. Миша үнүп келген. шырайы коргунчуу дегет, хөлүгүр, кылчаң, соок. Боону кастаакка чөлөндир тургузуп, хоран оът чипкен чүве дег авазынче кышкырып маңнаан:

— Авай! Ынаар барба, мен дириг мен...

Анай-Уруг сестимзиреп, тура дүшкен. Миша маңнаан уу-биле херимге бажын үскеш, кускуннап ыглаан, олче кым-даа кичээнгей салбаан. Долчуң угбай бут баштап кылаштааш, аңмаарны бакылаан. Кастаактан туттунган холу боога деген, атпаш кынып, дедир аткаарлаан. Анай-Уругже көрүп, улуг тынып, чукуртунуп, кордал чок дээнзиг холун чаңгаан. «Чүү-даа болган болза...» дээн бодал-биле бирээзи дидимнелген. Аңмаар ишти теве дывылаан чүве дег, аяк-сага, чыышкын чашканналган. Суугу баарында уруглар ачасы Чанчып чырыктарындан ханныг көвүк төгүлген, карактары ажык, хөрээнде бижекти так адыштапкан, өрү көрүндүр чыткан. Чем шкавының чанында дузалакчы кадарчы Дандак баары туттунгаш, доңгая кээп дүшкен. Иениң куйга-бажы адыңнап, кускуннаксаазы келген, бодун туттунган.

* * *

Дандак деп кымыл? Куш уялыг, кижжи чурттуг джжир болгай. Кайыың келген кижил? Баштайгы дээрде орта билдинмес кижжи турган. Ферма эргелекчизи Чымба ону төрөлүм дээр. Чогум канчаар төрели дээрзин кым-даа сонуургап аитырбаан. Часкаар чайын эргелекчи Кызыл кирип чорааш, ыңдыг кижжи эдертип эккелген. Ооң даштыкы хевири шевергин эвес, сыны узун-даа болза, күдүгүр, арны шокар маткаларлыг, ширини аажок, кижжиже дорт көрбес, чугаа-соотка тыртымы аажок. Мендилээрге, шоолуг харыылавас, бажын каңдайы дегет согаш кылыр. Фермада саар инектерниң ээлчеглиг кадарчызы, кызыл-булуннуң от салыр өрээлинде хонул турар. Эт-херексели хирелиг, удуур орун, стол, сандай, чүү-хөө сугар аптараны манзалардан боду кылып алган. Оозун бодаарга, узаныр, шевер хире. Шуглак-дөжек, аяк-саваны эргелекчи суг берген. Виргээр чугаалаарга, боттуң борбак думчуун боралап чурттап чоруур кижжи-дир ийин.

— Чаңгыс кижжи чурттаар бичежек бажың бар-дыр — деп, ферма улузу аңаа сүме каткан.— Аңаа чурттазыңарза кандыгыл?

— Ажырбас — деп, Дандак чөрүү бызаа дег дедир тепкен.— Кызыл-булуңга чурттаайн. Меңээ аажок тааржыр чер-дир.

Бир бодаарга, улус чыглыр албан черин ээн кагбас дээнзиг, кейже сыңнып чоокшулаан-даа дег. Чугаа ооң-биле болган, ол аңаа чурттап арткан. Эргелекчи суг-биле үнүп-киржири хүннүң, даңның эвес, ховар. Кежээзи сүргей, ээлчег эрттирери-биле кызыгаарланмас, аар-саар ажылдарга бо-ла киржи бээр. Ажыл кылганда, кижилерден ояк турар, перүк бе дээрге, чаш уруг эвес, бежен хар чедип чоруур. Ооң ындызын ферма улузу билир, чанынче чоокшулавазын кызылдар. Билбейн чеде бээрге, боду-ла кыдыг черге туруп алыр, коорук чаңныг кижги. Ооң уруг-дарыг эргеледин, чассылыг турганы көзүлбес.

Чанчып фермада аажок хөглүг, баштак, чыпшык, төрөлзек кижилерниң бирээзи, ажылга кызымаа кыптыгып чоруур. Ооң ындыг аажызын ферма улузу чаптап «хөглүгбей» дээр, хөлүн эрттир хөөрөп туруп бээрге, «чалчыраашпай» деп бужурганын сымыранырлар. Чаа келген кадарчы-биле чоокшулажырын күзеп, эптиг үени манап турган. Бир кежээ тыртар таакпы үзүлгөн, ону айтырган кижги бооп чеде берген. Эжикти чурум езугаар соктаан, чаа дээн үн дыңналган. Хайлыг чүве, караңгыда туда дилеп, суйбанып туруп берген. Чаташкан, катап соктаан. Шала дагжаан соонда, эжик ажыттынган. Чанчып угда чок суйбанып турар болган.

— Кириңер, дуңмам — деп, Дандак буруузунган. — Хайлыг кара чалгаа-дыр ийин бо! Туда кылыр дээш уттуп-ла алыр кижги-дир мен. Бодум безин суйбанып туруп бээр кижги-дир мен. Ам даарта-ла болзун шиве.

— Чараш-кара хойнун тыппайн, чандаң биле хөнек суйбаары ышкаш-тыр — деп баштактангаш, Чанчып стол баарында сандайга олуруп алган.

— Хөглүгбей дээри шын але — дээш, Дандак чырыын чырташ кылып, хөнек биле аяк салган. — Бот акың күжүр мынчаар бораланып чурттап чоруур бо-ла ийин.

Аякка шай кудуп алгаш, Чанчып меңнээн:

— Па, па даадым! Кара шай ижип ора-дыр сен але. Мынча далай суттуң ортузунга оргаш, ынчаарга кайыын боор.

— Кара чүве ижип пат чаңчыккан мен — деп, бирээзи тоомча чок харыылаан. — Ак, кара деп чүве билбес мен. Чуртталга мени ынчаар өөредип каан.

— Чуртталга? — деп, Чанчып элдепсинген. — Чүү ындыг чуртталга боор?..

Амдыкызы ийи холунуң салааларын хана-карактай тудуп «ам билдиң бе?» дээнзиг таалайын этсип, улуг тынып, карманындан «Прима» уштуп эккелген. Ийи кижги таакпылап, кезек ыт чок органнар. Өрээл ишти туманналган. Дан-

дак форточканы ажыдып, аксында таакпыны үндүр дүкпүрүккөш, кара шайны шөлүреді ишкен. А бирээни таваар таакпылап орган.

— Багын чугаалаарга, бачыды арыр дээр болгай. Чугаалап-даа келдим, чуртталгага туружум ам-даа чиндиңнээш жевээр ийин. Демирзип калганым ол чоор бе?— дээш, Дандак жолдарын сыртангаш, орунга ойталап чыдып алган.

— Хапка шивегей чажыртынмас, мээң кылып чораан чазыгларым база ындыг. Мен оомну сеңээ баштай чугаалаайн, а сен ферма улузунга чугаала, та чугаалава. Ону бодуң бил, орта бични-даа хорадавас мен. Шынныг чүвө шынныг болгай. Арага биле оорнуң оруу чаңгыс, аныяк үемни олар будап кагдылар. Хомуданчыын чүү дээр! Орта кым буруулугул? Чүгле бодум, мен аан. Ийи чазыгдан идетелим ышкындырган. Ам та чүү болур?..

Ол мал ажил-агыйлыг бир совхозтуң салбырынга чурттап турган. Өг-бүлелиг, оолдуг-даа. Фермада тракторист, суурдан ажилдап чоруп турган. Ол аразы беш километр, кара-кара талдарлыг шык кызыгаарлаан. Чазын, чайын олча машина-балгаг чеңгивес, чиндиңнээш тулаа апаар. Күзүн, кыжын, суур-биле аргыжар дорт орук башкы кара доңдакта изеттинер.

Күскээр кыш. Хүн даглар бажынга олургалакта өдек аштаар, силос салыр ажилдар доозулган. Ам чүну кылыр соор, чанар. Бажыңга баргаш, аар-саар ажилдар кылыр, өг-бүлө ажылы үстүр эвес. Ферма кажааларының одакчызы кады олурупкан. Ол суурдан боттаңнап чоруп турар, ээлчөөн эрттиргеш, дараазында одакчыга хүлээткен, ам ооң эргезинде ийи дыштаныр хүн бар. Шыкта оруктап чоруп орган. Орук кыдыында кажаа чок улуг сараат, ону сөөртүрү узамдыккан. Ферманың эрткен чылын Саян артындан садып эккелген ала бугазы чиген турган. Инектер саар өйде ону кажаадан үндүрүптер, сараатка келир.

— Бо буга мында каш-даа хонду — деп, Дандак кожэзынче көргөш, чугаалаан.— Кадарчылар кандыг кончуг харысалга чок улус ыйнаан. Читсе, оор алза, кым харылаарыл?

— Ол биске кандыг-даа хамаарылга чок чүвө-дир — деп. Канчыыр хаайынга какпайн чугаалаан.— Бис ийиниң хүлээлгези трактор дыргырадыр, хүл былгаар бо-ла! Буганы амдыкылар боттары-ла билзин.

Эштиң ындыг харызын Дандак пат элдепсинген, мооң мурнунда «шору эр» деп бодап чораан сеткили оортан хөмүрленген. Орай кежээ чанганда, буганы коданга каш-даа катап

трактор-биле сүрүп чедирген. Сөөлүндө чалгаарал, түвексинер апарган, каракка-даа илдикпестээн.

— Өртек шыылама деп бил! Та чеже чүс?— деп, Канчыырның чилбизи кыптыккан.

— Бис ийи ону ужуруп алып болза, кышкы чыш-тир. Тулган аа!

— Ыык — дээш, Дандак бажын согаш кылган.— Бистез өске кайгал эрлер болза, шагда-ла караш кылган боор аа?

— Аай де! Орукта боду манап турар халас кезик ышкыжыл — деп, Канчыыр чараазын сыыргылаан.— Аалдаардыр че!

— Кымдан аалдаар бис?

— Сарааттан.

— Хоржок боор.

— Кортук болба!

— Кандыг-ла болду?

— Керткен ыяш, сөглээн сөс...

Чилби чоруктуң чалбыыжы кайызының-даа сеткилинге өжүрер арга чок хөрлээлээн. Аразында сүмележип, ыяк дугурушкан-даа. Салбыр, ферма суурлары чык кылдыр удуй бээрге, дүн ортузунда сараатка келирин болчашкан. Ээлчет кадарчызы олутпай дээрзин билир, буга аңаа хонар, кайнаар-даа барбас. Дүн база айдың, «кайгалдаарынга» аажок таарымчалыг. Ол-ла, дугурушкан езугаар «операция» боттанган. Амдыызында уур шаа-биле ийи бутту үлешкен, артканын сараат аразынче улам хандыр шыгжаан. Ол дүне дидим кылдыр арага-даа ишкен. База кадайларынга «фермада бир өггө аалчы келген, оон сартыктадым. Вода соккан, ужа орнунга бут алдым» деп өчүүр болганнар...

Уксаалыг буга читкен. Ферма кижилери өөн чазарлаткал арылар дег хөлзеп үнген. Кадарчылар биле саанчыларны эргелекчи түрүп эгелээн. Кым кадарган хүнде читкенин тып чадашкан, демдеглел дептеринде бижилгелер-даа чок. Чоокавы арга-даш-даа, хову-шөл-даа арттырбаан. Харысалга чогуун ам миннип, бажын туттунуп халактааннар. Одакчы биле тракторист хөй-биле хөлбээчеңнеп, ыдының хөңнүндө кузуп, эжиниң хөңнүндө ыглап бээр дээнзиг база халаан төккөн. Ол ийи оорлаан деп ферма улузу кайыын билир, сагыш-даа чок.

Эргелекчи буга дугайында амдыызында чогуур албан черлеринге дыңнадып, демдеглетпээн, боду бүдүү булганып чоруп турган. Даң адар, хүн үнер, кажаалар бакылаар, инектер ончалаар, буга сураг. Кайда, чүдө кускун-сааскан чыгыл-

рын тегергилээр, сек-даа тывылбас. Шынап-ла тоолда дег, черже-даа киргени, дээрже-даа үнгени билдинмес.

Херээжен чоннуң кулаа дыбыжы, дылы узун. Салбыр суурунун борбак садынының эргинин бир эртен буга дугайында үрүлешкен чугаа артап кирип келген. Оочурда турган кезек кадайлар бижирешкен:

— Ферманың бугазы читкен. Халап!

— Сеги безин тывылбаан-дыр.

— Кандызы, чүзү сөөк чокка сыырыпканы ол?

— Суур инектеринге кээп турар чүве ийин.

— Ийи буттуу, дөрт буттуу бе?..

Оочурга турган Дандак кадайының чүрээ шимирт кынып, кулактары изиңнээн. Бажыңда эъттер караанга көзүлгөн. Сагыш дээрге сагыш эвес, саарыгда көвүк-ле. Бүдүү сывырлып үнгөш, бажыңче маңнаан. Аңмаарда ыяш хааржакты ажыдыпкан, эъттер, ооң кырында ээгилер база немешкен, дедир хаапкан. Бодал дээрге бодал эвес, ээремче доюлган боралгак-ла!

Чем кылыр өрээлге паштанган, холдар туттунмас, эмдик чүве-биле дөмей, суугуга сакпың салып, суг куткан, чандыр-сосра баргылаар. Дандактың келирин манаан, үениң чылбазы көнчүг. Ажылдап турар яслизинге каш-даа барган, дүүн ээлчээн эрттирип кагган, бөгүн дыштаныр.

Дандак дүьштөп чедип келген. Суугуда сакпыңны ажыт-каш. чугааланган:

— Па, эът дүлбедин бе? Лапша каргактап каан-дыр сен ала, күжүрүм.

— Кандыг, чүү эът?— дээш, кадайы ындыкы өрээлден үнүп келген. Шырайы ак тос-ла, карактары чаштыг, хора-дааны хөлчөк.— Сеңээ бараан болур хөңнүм чогул. Кижиг эвес, ийи буттуг бөрү-дүр сен!

— Бо канчап бардың?— деп, Дандак элдепсинген.— Чү-нү чугаалап турарың ол?

— Чүнү үүлгедип алганыңны билбейн тур сен бе, тудуп?— деп, кадайы улам шыжыккан.— Аңмаарда эъттер ферма бугазы-дыр. Чартыын кым-биле үлежип алдың?

Дандак кырынче изиг суг чажыпкан чүве дег, сырбаш кылынган. Кадайы улам изигленип, карактар одун кызангады чаактарже каш улай алагадай каапкан. Кады чурттаамай эргим кижизинче хол көдүрер байтык, эрбенниг сөстөр каржып чорбаан эр кадайының алагадалындан адыштары изип, холдарының сиирлери дыңзыш кылынган. Херээженниң човууртаан кышкызы бажың иштинге чаңнык дег чажырт дөөн. Шала кырында думчуунуң ханын боой тудуп орган

кадайын арта баскаш, дашкаар үнүпкен. Эргин кырынга боданып, таакпылап, ажыг ышты харамдыгып соргулаан. Хөндүлганып, куску чаштай бээр часкан. Таакпыны черже октап дүрбүй баскылааш, херим даштында тракторунче кылаштаан. Хенертен тура дүшкен, бир чүве уттупкан хире, белин суйбагылаан, стартер ажылдадыр баг чок. Катап бажыңче кылаштаан. Кадайы көрүнчүк баарында думчуун хөвөң-биле бөшкүннөөш, чунар черже кылаштаан. Оон үнүп келгеш, ханым хөвөңнерни Дандактын буттарыңче октааш:

— Оорлап алган бугаң ханын чивээниңге хомудап, мээң ханымны ижиксеп тур сен бе?— деп, ишкиртинип чугаалаан.— Адак сөөлүңде бодуңуң ханыңны ишкеш, ам амгыраар сен...

Дандак орта харыы бербээн, кадайыңче кылчаш кылдыр көргөш, ол-бо дилегзингеш, тон аскызындан багны тып алган. Ол аразында шывыраңнады боданган: бузуттуг оорун минкип чугаалаары орайтаан, ооң кадында дүргөн кылыы-биле камайыңга хол четкен. Оон чайлап үнери берге, үүлгедиин боду чүктээр анаар. Карартыр херечи кады чурттаан кадайы, оон өршөөл дилээн ажыы чок, өжөш сеткил ону ынчаар албадалкан. А оор херектиң кол ээзи кым болурул? Амдыызыңда билдинмес, ийи кижиниң бирээзи болур үжүрлүг.

Тракторун хөдөлдиргеш, фермаже углай чорупкан. Сараат баары ол, ында кеш аразында бижээ астыгып чыдып калган, каш хонганда чоктаан, ону өскээр чайладыры ол Чоруп ора, ырактан барааннаан, сараат чанында кожуглуг ийи трактор, кижилер сизен чүдүрүп турган. Орук муңгашталган, дедир суурже эөпкен. Бажыңыңче кирбейн эрте халыткаш, Канчыыр сугга барган. Оозу серте чок паш долдур ыт дүлүп алган орган. Дандактың сүрээдээн сеткилин шырайындан эскерип, сандайдан туруп келген. Дандак ыңай-бээр сезиктиг көргүлээш, айтырган:

— Бо угбай кайнаар барганы ол?

— Кадайларның чорук-херээ-ле хөй — деп, Канчыыр харыылаан.— Совхоз төвү чоктаар мен деп турган чүве. ынаар өскөөн боор...

— Халап...— деп, Дандак кадайыңга хол четкенин, сараатта ийи трактор турганын чугаалаан. Канчыыр кезек дыңнап, хандыр боданган соонда, түңнел үндүргөн.— Хамык хайны бодуң хайныктырган сен, кадайың, бижек херечи олдур. Херектиң кол ээзи бодуң болур сен.

Ийи кижини аразында изиг-изиг чугаалашкан, кайызы-даа херек ээзи болбас дээш маргышкан. Аңаа чүгле ийи кызыл

чудурук киришпээн. Бижек биле кадайының хайындан Дан-
дак херек ээзи болган.

...Истелге. Байысаалга. Суд. «Кайгалдарның» салым-чолу
шиитпирлеттинген. Дандак эдип-чазаар күш-ажылдың коло-
ниязынга беш, а Канчыыр шенелдеге үш чылдарга шииттир-
ген. Ийи кижии хыйыр кылчаң соок көрүштер-биле чарылган.
Канчыыр эжиниң холун тутпаан, «үүлезин боду эдилезин»
дээнзиг карак ажыт дезипкен. А бирээзи ооң соонче
көрүп, «сен утканда, мен сагынганда болзун» деп кыжаныг-
биле химиренген. Мөгеш дээнин сыыра кааптар кускун биле
бөрү ышкаш, оорлар база ыңдыг, тайып ушканынга даян-
гыш болбас, улам-на тамыдыва киир идиптер...

Колонияга тургаш, каш-даа чагааны кадайынче бижээн.
хары келбээн. Кады төрөөннери-биле чагаа үспейн турган,
кадайы биле оглун айтырарга, тодаргай хары бербес, оларга
сагыш човавазын, херээн эки эртирип алырын катап-катап
чагаан болур.

...Хем куду бадырган салдар дозуп, үндүр тыртар черге
ажылдап турган. Баштайгы дээрде бергези кончуг, бо-ла
сугже молчурт дээр. Сөөлүндө чоорту чаңчыгып, ажылдың
хыын тып, мергежий берген. Ооң кады херек эртирип турган
бир эжинге Чымба деп кижии каш-даа катап ужуражып кел-
ген, чоорту ооң-биле таныш-көрүш апарган. Дандактыындан
кым-даа келбээн, оларның кээп ужуражырын күзевээн, боду
уунда муңчулуп чоруп турган.

Херек доозулган, төрөөн суурунга катап чедип келген.
Төрөөн иези бир чыл бурунгаар аарааш чок апарган. Орта
хомудааш, карактарының чажын төп, бодунуң чаржынчыг
өөдежогун каргап шаг болган. Кадайы көжүп чоруткаш, өске
суурда бир кижии-биле өг-бүлө туткан сураан дыңнааш, кара
баары ажыш кынып, бажы халаш дээн. Ам ону сүрген ажыы
чок. Оглун дыка көрүксээн, оозу сес хар четкен, сагыш тур-
за-даа, чүрек чагдатпаан. Чаш төлдүң өзүлдезинге шаптык,
аңаа ада болур эргези чок, чуртталга туткан улуска моондак
болбазын бодаан. Чаңгыс чазыгдан чалыы назынның чурт-
талгазын ынчаар сандараткан, ону катап эгидип алыр арга
чок, барганы ол-дур. Ол дээш карактарының ажыг чажын
улус көрбээн ажыт черге ийи дугаар төккен.

Херекке онаажып чораан дээш, суур чону ону кыдыгла-
ваан, чазыгдан сарыыл кирип чазалыр дээн сеткил-биле биеэ-
гизи дег ажык чаагай чугаалажып, эдеришкен. Кожалар аңаа
авазы дээш таакпы, дашка-даа сунгулаан. Ужур эдерип чет-
тирип эгелээн. Бир катап элээн дыңзыды апканындан ишти-
хөңү көвүдөп, ара будулган чуртталгазы сагышка киргилээн.

Ооң тевиинге алзыпканы ол боор оң, буттары Канчыыр сугге чедире берген. Амдыкызы девидеп, шай кудуп, аьш-чэм салып, улаштыр дашка сунган.

— Че, кайы хире эрттирдиң?— деп, Канчыыр айттырган.— Эки-ле боор аа?

— Эки болбайн, багай боор бе — деп, бирээзи кулак дажы негээн.— Мени кандыг черже чыгапканыңны билбейн ор сен бе?

— Адыр, дуңмам — деп, бирээзи чазамыктаан.— Анаа айтырдым.

Ийи кижии удур-дедир кезек када ыт чок көрүшкөн Дандактың карактары үзер буганыы дег чидип келген, а бирээзи оон чалданганзыг идиктериниң бажынче көргөн. Үнер дээрге, эжик ырак, ол аразында Дандак тургаш, эргинге сандайланып олуруп алган.

— Анаа-анаа — дээш, Дандак диштерин кыжыраткан.— Бара дашка, каргыштыг оор, сээң дүлгээзиниң мээң хайыраан чалыы назынымның кайгамчык чуртталгазын ара будап кагды — дээрге, карактарындан чаштар саам чок дамдылаан.— Ам сээң-биле канчаар санажыйн...

Демгереп миннип келген, кезенектерин демирлер-биле хана-карактаан хоругдал өрээли. Бажын туттунуп, кышкырып, ханалар үскүлээн. Ай четпейн чыткаш, катап киргени ол. Араганың хайы-биле өжээн сүргөш, кады ишкен «кайгал өңнүүн» өлүм-биле шақ ынчаар «ойнап» кагган. Ол дээш хосталгазын казыттырып, шыңгыы чурумнуг узун хуусаага шииттирген.

Барык он беш чыл болганда, херек доозулган. Ол үениң дургузунда боду дыка өскөрүлгөн: баш дүктери көгерип, хабаан ханы терең сыгыглар сыраан, назы-хары-даа дөгээн. Чалыы үени ынчаар буданнап каапкан, сагышка чырыш кынныр чүве-даа артпаан. Төрээн суурунче баарындан бертсийген. Херек эрттирип турган чериниң чоогу бир суурга тудугжулай берген. Боду-биле чажыт чыгыы бот херээжен-биле салым кадып, беш чыл чурттаан, аажы-чаңы силен, арага-дарыга хандыгар кижии болган. Боду ооң аайынга кирип, «ногаан чыланче» дүлдүнүп бар чыткаш, ара соксап боданган. Чанныш, сургап шаг болган, чөгөл төнгөн. Ооң-биле аразында ээре бээр ыттыг эвес, алгыра бээр төлдүг эвес, боду дезип чорупкан. Аң түрээнде турлаам дээр, кижии база ындыг, ескен-төрээн черин, чонун сактыр...

Кызыл хоорайның автовокзалы. Хайым чон аразындан ташырым кижилер бар бе дээнзиг бүдүү көрзүнүп орган

Каяа-ла чоор, бир-ле черге көргени, дыка таныыры, ортумак сынныг кижиги:

— Чадаана баар билет кымга херегил?— деп чарлаан.

— Меңээ, меңээ!— деп, Дандак чеде берген.— Меңээ сардынар.

— Кайы, силер силер бе?— дээш, амдыкызы билетти сунган.— Дандак!

Ийи кижиги удур-дедир холдарын дыңзыг тутчуп, эгиннэрин часкашкан. Олуттары кожаланчып, оруу чаңгыс черге баштажы берген. Дандак төрөөн суурунче эвес, Чымбаны эдерген...

Чанчыпка акыйның эрткен оруундан сактыышкынар дидиренчиг кылынган. Ынчалза-даа чаа келген кадарчының хөңнүнде «эрик бузулбас боор бе, эр кижиги эндевес боор бе» деп бир чугаа аразында немеп каан. А бирээзи бодунга чөгөнип, «дүктүг чүве тазаргыже, тас чүве дүктейгеже болган кижиги-дир мен» дээш ханы хомудал-биле сукуртунуп, бажын чайган. Таакпы дилээнде-даа чок, Чанчып байырлашканын чаныпкан.

* * *

Ферма чайлагже үнүптер, Чанчып боттаннап чоруп каар. Чүгле шуглак-дөжек алып, аяк-сава ажырбас. Хонган өгдөрүндөн чөмөннип алып, кайыын хол куруг деп, автомагазинден хүнөзинни борастан ап чоруур. Каш чылдар иштинде патынчаар чаңчыгып калган. Сигеннээр үеде колдуунда шынаага турар, чиик адак кижиги дээш ону баштады чорудар. Бо чайын хонача чуртталга хенертен өскерилген, чаа кадарчының келгени-биле ынчап барган. Оглу база эдерген, ажылга өөрөнзүн дээш эдертип алган.

Чайлагга келген дораан Дандак манзалардан чадыр кылышаапкан. Ооң-биле ийи адашкы чурттап олурупкан. Үш кижиги чадыр иштин хире шаа-биле дерип алган.

— Хоначалап чоруурундан, чаглактыг боорга, дыштыгырдыр — деп, Чанчып четтиргенин сөглөөнзиг чугаалаан.

— Ындыг-дыр бе?— деп, Дандак чырынын чыртамын кылынган.

Баштайгы хүннерде дөрт кадарчы ийи эш болуп алгаш, инектер кадарар. Чаа өдекке өөрөнмөөн инектер коданче келиксесес, чурт чанып чаза базар хире боорга, кезек туда кадарган. Чоорту чаңчыгып, доктаай бээрге, оолдар кадарып эгелөөн. Миша аът мунарынга ынак болгаш, ачазы биле Дандактын үлүүн база эрттирер.

Чанчып баштады ийи кадарчыны, ийи бызаа ажаакчынын сизген кезери-биле шынааже ферма эргелекчизи киирген. Эеренген чаң-биле чылдың кезер калбак шыкка туруп, дөрт этка ийи сизген кезер машинаны кошкан. Дандак биле Чанчып хараган, талдар аразының сизгенин чушкуп келген. Кезер эжурлуг черлерни бир неделя иштинде доозупкан. Бызаа ажаакчылары чайлагже чоруй барган. Каш хонганда Миша баштады ферма оолдары чедип келген, сизген бөлери ол. Ийи элуг кижилер оларга ажылдың уг-шин айтып, чем кылырынга эйленкен.

...Бир дүш мурнунда Дандак суур магазининден аш-чем садып алгаш, дедир одагже эеп чанып орган. Суур адаа, эрук кыды хараганнар аразындан эшкү макыладыр эткен. Кайгап, ынаар аьдының аксын ээй тырткан. Элдеп чүве! Чырык хүндүс тулган семис сергени демир дузак-биле мойнундан баглааш, хараганда өртеп каан. Суурнуң шээр малы маңаа оьттааш, дүш чедип чорда, чана берген. Аай-дедир көскүлеңнеп чорткан, кижилер көзүлбес, шимээн-даа дың-налбас. Аьттан дүжүп, таакпылап боданган, анаа эвес дээрзин билген. «Орук олчазы — халас кежик. Оорнуң оору мен болбаан мен бе?» дээн чилби сеткил кыптыгып, суйбангылаан. Чүгүр карманында доңгурак туттунган, уштуп, черден даш алгаш, бизин шалыгылаан.

Сергени улам хараганнар аразынче ажытталдыр четкеш, эзеп алган. Ишти-хырнын, баш-дуогуларын хараганнар аразынче октап, коң эттерин таарыштыр диле кескилеп, рюкзакка суп, сыңмаанын хөйлеңин уштуп ораагаш, дергилеп алган. Одагда Чанчып хайынган шайын эзип, улаштыр быдаа кылыр пашты тиккен. Оолдар сизген бөлүп турар хире, талдар аразында чугаалашкан. Дандак хлеб баштады аш-чемнерни эжулган.

— Па, па даадым!— деп, Чанчып меңзээн.— Эьтти хайыын аптыңар?

— Кырган кокай коктуг, кокпа чазар эвес. Чеже кургат мүн шөлүредир боор — деп, бирээзи иде бодап харыылаан.— Орук олчазы халас кежик-тир ийин...— деп, болган чүүлдү тө каап берген.

«Мыяк кургаза-даа, чыды читпес. Баштайгы бачыдыңарның бажын катап коваңнады берген-дир силер» дээн бодадан Чанчыптың арны изиш кылынган. Бирээзи олче кылчаш кылдыр көре каапкан. Чанчып чемелелдиг бодалын алаактырып, пашта барган. Акыйның айтышкыны-биле паш долдур эьттерни улдуртупкан. Дандак одагже ыаштар салып,

таакпы кыпсып алгаш, талдар баары хөлөгеге хөлестеп чыдып алган.

— Өөрөнгөн чаң ындыг-дыр, өртээр эвес — деп, Дандак чугааланган.— Ол чаң-биле сергени аптым. Че, ам мооң-биле болзун, сава дүптүг, сагыш-даа бодалдыг...

— Ындыг-ындыг — деп, Чанчып ужур эдерип чугаалаан.— Шынап-ла, ам болзун. Та, чүү күжүрнүң чедишкен сергези ирги?

— Сээңи эвес болза ажырбас, ындыг сөөк кудурукту кым-даа азыраар, кым-даа өзөп чиир. Малда магат чок... — деп, Дандак каржызы дегет харыылаан.— Че, кымга-даа чугаалап болбас. Акыңның кежи-дир, четтирип алзыңас аксың кежи.

Чугаа орта четкеш төнгөн. Сиген бөлгөн оолдар чедип келген. Шупту олурупкаш, эъттеп, мүннээн. Хырным-хырным кылдыр чигеннер, кайыын эккелгенин сонуургап айтырбааннар. Үш хүн улдурткан соонда төнгөн. Сөөктер одаг долдуу чыткылаан, ийи кижги бүдүү чыып, ырады чажырган. Чанчып бүдүү иштинде аажок коргумзурап турган. Кодан тегерип келген ажырымчы улдурукту баш удур жемчег албас болза, алызында ондактыг, оор кижги база ындыг, оруун тыва бээр. Дузалакчы кадарчының өшкү өзөп эккелгенин көдөс Советке дыңнадыр дээш бир дап бергеш, ара соксаан. «Че, чаңгыс чорук каяа турбас...» дээн бодал доктаадыпкан. Ийи дугаар дап берген: «чаңгыс өшкүдөн кым ядарай бээр» дээн сеткили чагдатпаан. Сөөлүнде дыңнаарга, Долчуң угбайның чедишкен сергези болган, күжүрге кээргелди сеткилиниң ханызынга «хойлап» артып калган.

Хондур суггур чаашкыннаан, сиген бөлери ара соксаан, оолдар суурже чана берген. Үш кижги арткан. Сиген кургааарын манап, Дандакты ачылап, боттуң хуу сигенин ол-бо чоск кавыдан кестирген, оглу база чыда калбаан, кезип өөрөнгө турган. Ачылап алган кижизинге кайыын хол куруг боор, дойлаан. Миша олары ижип эгелей бээрге, чана берген, ийи кижиниң чугаа-сооду хөлчөк чыдып калган.

Бажыңга келгеш, Миша хөлестеп чыгпаан, ногаалар богу аштап, суггарган. Авазының келирин манап, аыш-чем кытып, дуңмаларын чемгерип, бажың ишти арыглап, чадагай кажарада инек өдээ аштай берген. Ол аразында ачазы биле дузалакчы кадарчы чедип келген, аңмаарже кирген, шимээни улаштыр иже берген. Ийи кижги аразында изиг-изиг маргыжып чугаалашкан. Оларны дыңнаарга:

— Мындаа Долчуң угбайның сергезин эккелген чордун. Күжүрнүң боскун диригге үстүвүс.

— Ол дулгуяк херээжен артык куруяң бе? Кандыг кончуг сагыш човаар чүвең апарды?

— Угбам ышкаш угбам-дыр. Чонунга багы-даа чок, үнген-киргенинге ажык-чаагай угбай чүве.

— Сергени мен эвес, сен база чидиң чоп! Чип-чип алгаш, кижике кежээлеп орган херээң чүл?

— Бо канчап бардыңар?— деп, Миша айтырган.— Чүү зерге дугайын чугаалажып олурарыңар ол?

— Анаа-анаа, оглум — деп, ачазы харыылаан.— Ашактар чугаазынга киришпес чоор.

— Бо адаң Долчуң деп дулгуяк конгушкуннуң өшкүзүн өзеп чип алгаш, менче кежээлеп орары ол-дур — деп, Дандак дылы долгай чугаалаан.

Шак-шук, кизир-козур ийи кижиге сегиржиң үнген. Миша кире халып келгеш чарган. Дандак бир эргилип келгеш, Мишаның бажындан сирбектээш, эжиктен үндүр идишкен. Оол арны-биле чер шанчып, доңгая кээп дүшкен. Арны туттунуп туруп келген, думчуун суйбагылаан, холдары ханныг апарган. Чоттунмушаан аңмаарже кылаштаан.

— Бээр кээр болзунза шоруң, сидигенчик!— дээш, Дандак бижек уштуп эккелген.

— Өлүрүкчү, оор чүве, мээң оглумга дегбе!— деп, ачазы алгырган.

Ачазының амы-тыны кесте келген. Миша чым кыннып, ол аразында бир-ле чүвени шывыраш кылдыр бодай каапкан, бажыңче маңнаан. Дүүрге тудуп алгаш, дедир аңмаарга келген. Боону хөлдей туткаш, эжикти дуй турган.

— Хош! Ооң-биле мени коргудуп бе?— дээш, Дандак араатанзып, балдыны кыжаныг-биле чайып, удур үнүп келген. Боо дирс-тог-ла диген...

* * *

Улуг дүш эртсе-даа хүннүң изии хөлчок, тыныш кыскаланчыг. Сактырга изиг агаар чаңгыс черге турнуруп турупканзып, сыг кылдыр сыгырып кээр сырынның тыныжы безин чок. Бажың хөлөгезинде аргыттыңан Анай-Уруг химиренип турлаан. Херим эжиин бир кижиге оожум ажыдып кирип келген, ава ону эскербээн. Сарыг рюкзак чүктээн, узун сынның, дөңгүр баштыг аныяк эр кезек көрүп турган. Чылдарда чылдак чок хире, амыдыралга таварышкан аар уржуктар ваның бажының сырый дүктериң сынгадып, чамдыктарың көгөрткөн, хавакка сыгыгларны арбыны-биле сырышкан. Ол

дээрге, аданың өлүмү биле төлүнүң кемниг үүлгедии эрте кырганзыдыпкан...

— Авай! — деп, узун эр чугаалаан. — Чедип келдим.

Ава бажын көдүрүп, кыйгас көргөш, атпаш кыннып, кылып орган чүезин ышкыныпкан. Дыт бажында чочагай көргөн дийңзиг кайганып, карактарынга бүзүрөвөөнзиг, адыжы-биле суйбагылааш, ам-на танып кагган:

— Оглумну! — дээш, тура халып келген. — Миша, күжүр-де төлүмнү!

Чырык чер кырында ава кижээ кандыг-даа бол, төлү хайыралыг, а төлүңгө ава чүдөн эргим болгаш чоок. Иешкилер дыңзыг кускактажыпкан, изиг-изиг чаштар моюннарге саам чок дүшкүлөөн.

— А-вай!

— Ог-лум!

— Өөдежок оглуң-дур мен.

— Муңгарава, оглум. Ажырбас, ам ындыг чүве болбас...

Он чыл — хоруглуг девискээрге оюнчук эвес чуртталга, чалып назынның кезик-чамдыы аңаа эрткен. Төрөөн кижилерин ынча чылдар көрбейн баары ботка, улузунга-даа хомуданчыг болгаш ыглаксанчыг болбайн канчаар. Аңаа эрткен хүннер, дүннер катап эгиттинмес, хилис барганы ол ышкакжыл.

Дуңмалары дыка өскөн, авазынга дуза када берген. Ийи бичии кыс дуңмазын өске черге болза танывас. Миша херек эрттирип чоруп турда, олар чем ээлери турган, акызының кайнаар чорутканын-даа билбес, ам авазынга боттары чем кылып берип турар апарган. Бодундан биче кыс дуңмазы башкы училищезин дооскан, суурда уруглар садигинде кижизидикчи башкы, ужа-тура кылаштап чоруур оолдуг-даа. Чаптанчыг, чаражын чүү дээр! Күдээзи шеригде, келир күзүн келир. База школага кады өөренип чораан эштери авалар, ачалар апаргылаан. Адаарганчыын, магалыын чүү дээр! Оларның шырай-арыннары безин өөрүшкүлүг, экти бедик, хөрээ делгем-не-дир. Өскөн-төрөөн сууру сайзыралдан чаартынган, биеэги бузук-чемирик саман бажыңнарның ора-сомазы-даа чок, ооң орнунга амгы үениң ийи аал чурттаар бажыңнары тутунган. Төлөптиг ажылчын кижилер төрөөн чериниң езулуг ээлери болгулаан. Кайгамчык сайзыралга ол туткууш хире дуза катпаан, хайлыг эндег ара будап каапкан. Орта кым буруулугул? Боду ышкакжыл...

Көдээге чайын, күзүн аар-саар ажылдар үзүлбес, сиген кезер, ногаа ажаар, малчын турлаглар септээр. Миша ортө кезек ажылдаан, бирээзи төнерге, өскезинге чоруп турган.

Шала күскээр ындыг ажылдар адакталган. Кижилер кышкы үеде тус-тус ажылдарлыг, Миша куруг калган. Культура бажыңыга ээлчег солуур одакчы негеттинип турарын дынааш, ол дугайында авазыңа чугаалаан.

Анай-Уруг бир эртен оглун эдерткеш, көдээ Советке кылаштаан. Дарганың олурар өрээлиниң эжиин соктааш, оглун «кады кирээли» деп имнээн. Бирээзи «баштай кир» деп имнээш, эжиктиң солагай талазында сандайга олуруп алган.

Анай-Уруг кирип келген, дарга чааскаан орган, шөлөмүң даа кончуг. Амыр-менди солчуп, ажыл, амыдырал дугаанын өлөөн чугаалашкаш, келген хөрөөн каксы тайылбырлаан:

— Дарга силерден ажыл айтырып келдим. Клубка одакчы херек дээр-дир, аңаа оглумну кирип алыр аргаңар бар бе?

— Ыык!— дээш, дарга атпаш кыннып, шириини дээр көрүп келген.— Херек адаанга чораан Мишага бе?

— Ийе — дээш, ава сестимзиреп удур көргөн.— Чаңын күзүн аар-саар ажылдар кылып келди. Ам чок ийин.

— «Улуг аал» кижизи — дээш, дарга эриннерин ышкытынып, дыңзыг чудуруктанган.— Культура одаанга ындыг кижини ажылдадып алырга, аныктарга бачыттыг уржуктары халдады бербес бе? Өлүрүкчү дээш шииттирип чораан.

Ындыг харыыдан аваның баары харлыккан дег ажыш кыннып, карактары туманналып, хөрөөн туттунуп, чаактарың суйбагылаан. Үнер дээрге эжик ырак, төлү дээш келген хөрөө кончуг, бодун туттунган. Даргаже шивейликтир көргөш:

— Силерниң харыыңар ол бе?— дээш туруп келген.— А биеэги Дандак деп төрелиңер чоғум кайыын келген кижид?

— Адыр, хамааты — деп, дарга улуг тынып, оожуктурган.— Манаңар.

Дарга биле авазының аразыңа изиг-изиг чугаалар тода дынналган. Миша авазың манавайн үнүпкен. Суур адаа бербак садыгдан таакпы садып алгаш, бажының угланган унче кылаштаан. Орук дургаар даржыктыг бодалдары-биле чугааланган: «Күжүр авай, хөөкүй авай, мени дээштиң човай бердин, амытанның анчыг аксын дыңнап чор сен. Салымы бак төлдү, мени чүгө төрүп каан кижиди боор сен? Чок, авай, мени чырык чер кырыңа чурттазын дээш чаяп төрөөн болгай сен. Ол кайгамчык аас-кежиин бодум-на кемниг херек-биле кергеттим ышкажыл. Өлүрүкчү! Коргунчуг-ла сөс-түр. Ийе, ачам дээш өлүрүкчү херекти кылганым шын. Хөөкүй ачам ам чырык чер кырында чок, хөөрде, кара довурак алдында чыдар. Аа халак, авамның ажыг-шүжүүн, мээң кемниг үүлгедимни ол билбес, дыңнаваан-даа. Өлгөн катап өңдейип келбес, өлүм ону катап тургуспас-даа. Авам күжүр өлүм ажыын-

дан, оглуңуң бузуттуг кеминден хилеп чурттап чор. Авай, сени өөртүптөр өңнүг чырык чүве менде чок...»

Артында машина медээлээн, сырбаш кылынган, улуг оруктуң ортузунда кылаштап чоруур болган. Оң талазынче чайлай маңнааш, чадаг улус кокпазынга кирип алган. Чаактарын суйбаан, чаштарлыг, дүрген-не чеңи-биле чоткан. Соңгаар, бурунгаар көргөн, харын-даа кижилер чок, солагай талада кезек оолдар өскеп орган. Сумун эриинге сандайлангаш, таакпы кыпсып, ажыг ышты харамдыгып соргулаан. Аксында таакпы төнгөн, улаштыр бирээни кыпсыр дээш карманын үжөп, ыңай-бээр көргүлээн, бодунче уткуштур уруглар кел чыткан. Тургаш, орук кыдыы озалааш хараганнар аразынче кылаштаан.

Ачазының чевээ. Херим дозузу картталган, куурарып калган. Тумпочкада адрес бүлүргей көстүр. Мортукта сизгенер аажок үнгөн, күскү бойдустан оңгаш, чыткылапкан. Бир чагыдан туттуңгаш, чугааланган:

— Күжүр ачай! Оглуң мени дыңнап чыдыр сен бе? Оорбиле оруктажып, арага-биле аралашкаш, мени кандыг үүлеге таварыштырып кааныңны билир сен бе? Чок, билбес сен. Оор, өлүрүкчү Дандак сени бижектеп каары билек, өжээниң негедим. Ах, кандыг кончуг кенен, доскут, дерзии сеткилдиг турганым ол? Он чыл баскаш келдим. Чалыы назынымның эң эки үелери тенниг херимге, октуг боонуң адаанга эрткен. Мээң дуңмаларым, сээң уругларың дыка өскөн. Чараштарың чүү дээр! Ийе, мен сээң чуртуң тудар эр кара чаңгыс оглуңдур мен, менден бичелери беш кыс болгай. Сээң өлүмүң менээ човулаңныг уржуктарны таварыштырды. Ферма эргелекчизи турган Чымба ам суму даргазы, мени «өлүрүкчү» дээш ажылга хүлээп албады ышкажыл. Амыдыралга үне чок болганым ол бе? Хөөкүй ачай, чаңгыс катап ковайып келгеш, меңээ шынныг, чырык орукту айтып берген болзуңза ала. Чок, сен кара довурак алдындан туруп албас сен. Турбазын дээш довурак-биле хөөп, херимнеп кааны ол-дур. Оорнуң оруу, араганың хайы сени эрте-ле чаш ажы-төлүндөн хунаап алгаш, чевегге чедирип кааны ол-дур.

Карманындан таакпылар уштуп, чевегже октагылаан. Хөрөөн дөгденеди аар тынып, карак чаштарындан өде берген чаактарын, сегелин адыштары-биле чоткан. Бир озалааш чевегге келген. Калбак ыашта балалыксай берген үжүктерини номчупкаш:

— Дандак!— дээш, кышкырыпкан.— Сен мында чыдар ышкажыл сен ала, сек!— дээш, херимден ыяш тура соп ал-

гаш, сасканы буза шаапкан.— Ачамны сен өлүргөн сен, сени мен өлүргөн мен! Сен-даа, мен-даа өлүрүкчү...

Хүн даглар кырында олурупкан, соок сырынның тынчы жы дыңзаан. Миша чевеглерден сеткил муңгак чана кылаштаан. Улуг арыкты кешкеш, кезек-кезек ак чыраалардыг алаакка келгеш, бир тал дөзүнгө таакпылап орган. Ол девис-кээрнин сигени шала кестинген, чүм хевээр, хараганнардыг боорга, оюп каапкан хире. Ооң карактарыга бир салбатап чашпан илдигип, чүрээ шимирт кыннып, тура халып келген.

— Ах, силер мында база бар ышкакжыл силер — дээт, ынаар чугааланып кылаштаан.— «Улуг аал» кижилеринин сеткил сергедир ыдык оьду, экивеңер!

Шах ындыг оьтту Саян артынга херек эртирип чорон тургаш, танып алган. Каш катап шииттирип чораан «алдын баштыг» даайның айтыышкыны-биле бүдүү чыып берип турган. Ону тырткан кижиниң хөглүүн, коргунчуун ынчан эскерткен, чоғум боду тыртып көрбөөн. Ам ону шенээр деп чиирен чыг, чииртим бодал тыптып келген.

* * *

— Мындыг орай каяа чордуң, оглум!— деп, аза айтырган.— Мени чүгө манавайн чоруй бардың?

— Силерниң чугааңарны дыңнадым. Чорук бүтпес хире чорбадыве. Хөөрлер чорааш орайтай бердим — деп, Миша чугаалаан.

— Хөөрлер! Чүгө?

— Чок, анаа чордум ийин, авай. Ачамның мортууага таакпылар салдым. Бодум хуумда сактыышкын-дыр ийин. Чымба дарга чоғум кандыг харыы берди?

Оглунуң дарга дугайында айтырыынга дораан харыы бербөөн, элээн хандыр боданган. «Фермага ээлчег солуп одак-чылаза кандыгыл?» дээн дарганың кодан ырадыксаан сүмөсин оглунга чугаалаарындан бертсинген. «Ийе, аданың өлүмү, оглунуң кем-херекке онаашкан чери ол. Ону болот кээрге, күжүр иениң кара баары харлыгып, ажыш кылынган. База даргага «оглумну аза тамызының кыдыынга ажылдатпас мен» дээн харыы сөстери кончуг, ооң кижилери багай эвес, эки улус. Хайлыг Дандактың дерзин үүлгедии-дир. Ынчангаш аңаа Мишаны ажылдадыр хөңнү чок, көдээ Совет даргазынга хортан оксуг харыыны-даа берген.

— Амдызында ажыл чок дидир, оглум — деп, аза чугаалаан.— Ажырбас, чылый бээрге, ажылдаар сен. Бажың ажылынга дузалаш даан.

— Клубка одакчылаары кандыг болду?— деп, Миша ылавылап айтырган.

Ындыг харыыдан ава чым сырт кыннып, улуг тынып, олдонче кыйгас көргөш, харыылаан:

— Өске кижги тып алган болду.

— Өске кижги, ындыг дораан бе?— деп, Миша сегелин дүрбүп, дээвиірже көргөн. Ооң карактарының көрүжү туманналып, саадының дамырлары кырлаңнаан. Чугаа ол-ла, оон-биле болган. Ава ожук-пашта барган.

Миша чемненип алгаш, чайын чем кылыр, кыжын тараа хоорар казанакче кылаштаан. Бажыңга дуңмаларының шимезинден дескелээр, шөлээн черге бодалдары-биле чугаалажырынга ынак. «Улуг аал»— чевег-хөөр эвес, эндег-чазыг кылганнарны эдип-чазаар. Шыңгыы девискээрге чалыгы назынының чамдыызы эртсе-даа, дадарып, чемирерип калбаан. Хүннээректер, хөлөгелер... дээш чүү турбас дээр.

Клубка танцы кежээзи болурун каш хонук бурунгаар чарлап кагган, кожа суурлардан оолдар, кыстар база арбын келген. Хөгжүм үнү кулак уюк динжиттелген. Миша озалааж азыгга ооргазын үстүргөш, шейктеп, тивистээн аныяктарны көрүп турган. Ол аразында Чымба баштаан дружинниктеу чедип келген, Мишаның баарынга тура дүшкөш:

— Кай, сен мында сен бе?— деп, дарга айтырган.

— Ийе, мында мен — деп, Миша чым кылынган.— Чүү болчук ирги?

— Чок, дуңмам — деп, дарга баштайгы чугаазын чаза-мыктаан.— Анаа айтыарым ол-дур ийин. Чоп танцылавайн турарың ол? Көрүкчү бооп келдиң бе?

— Кым бооп келгеним силерге кандыг хамаарылгалыг чүвөл?— деп, Миша шедиргеленчек чугаалаан.

Дарга «болзун» дээнзиг холун чаңгып, өөрүн эдерткеш үнүпкөн. Миша оларның соонче көрүп, «эх, мээң чалыы үем шуптузу улуг аалга эстеп хадый бербээн-не болгай. Ам-даа бар, ону чоп ажыглавас кижги мен. Чудук алдынче чудуруум сүпкөн эвес мен...» дээн бодалга алзып, уне халаан. Хенертен чеңинден бир кижги оожум тырта каапкаш:

— Кайнаар баарыңар ол?— дизе-ле, аныяк уруг оруун доза турган.

— Кайызы силер, дуңмам?— дээш, Миша тура дүшкөш, удур көргөн.— Силерни чоп танывайн тур мен?

— Ийе, мени танывазыңар шын — дээш, уруг удур көргөн.— Мен силерни чоокта чаа танып алдым. Менче каш-даа чагаа бижидиңер, харыылап турдум. Ам силерниң сууруңар-да ажылдап келдим.

Ам-на уругну сактып келген, адын Чечек дээр, эмчи училищезинге өөренип турган. «Улуг аалга» херек эрттирип турган бир эжи ооң адресин айтып берген, чагаа бижип эгелээн, уруг-даа харыылап турган. Арыннарын көрүшпес-даа бөлзө, ак саазынның арны-биле өңүктөр апарган. Харын-даа салым-чолун саазынга бжишкен. «Кандыг аваның төрүп каан уруу ыңдыг эриг баарлыг чоор? Мен ышкаш херек алдынга чораан кижиде солун чүү боор...» дээн бодалдар сакпак-баарны ажыңнады өйүп келген. Ол дугайын эргим кыска бижигилээн, «чазыгдан чазалып, сарыыл кирер» дээн суртаал сөстөр удур ужугуп кээп турган. Сөөлгү чылдарда чагаа биживээн, уругдан каш-даа чагаа келген, харыылаваан. Ам хосталып кээрге, уруг төрөөн суурунда баш доскан чүве дег ажылдап чедип келген. Ах, амыдыралга элдептиг ужуралдар тургулаар. Ийи кижини күстүң кежээзин дыка орайга дээр кожа басып кылаштакан. Шак ыңдыг кежээлер удаа-дараа болуп, бот-боттарын аай-дедир үдежип, баштайгы дээрде найыралчы кокла изеттинген.

Суур кадайларының аразында бир-ле херэеженниң анчыг сөстери Мишаның көскү-хөрөөн чалар көс дег когжай каалкан. Чечекти бажыңынга чедир үдөөш, дедир чанып ора дыңнаан, чогуум кым дээрзин ылавылап танып албаан. «Че, эзирик улус чүнү-даа чугаалажыр ыйнаан» деп бодун туттунуп, алаактырып, өске бодалдар бодаарга, өштүг чүве дег кирип кээр. Оң хорган оксуг мындыг сөстери угаан бодалдан ыравастан:

— Анай-Уругнуң кижини херээ дээш домзактап чораан оглу амды эмчивис-биле чоруп турар апарды. Өөдежок чүве, чернин чексээ, сугнуң суксаа хөөкүй эмчи кысты хилинчектээри ол-дур. Чалы, чараш эмчивис кайыын өөделиг чурттаар? Ыңдыг домзак ээзи чүвени канчап сонуургай берген уруг боор? Чоннуң оон төлөптиг оолдары чок эвес...

Ава эскерип турарга, оглу сөөлгү үеде бир-ле чүвеге муңчулуп, муңгарап чоруур апарган. Оон бир катап айтырган:

— Аарып тур сен бе, оглум? Чугаа-соодуң чүгө чиде берди?

— Чок, анаа мен, авай. Чугаалаар дээш чүнү чугаалаар мен, өөделиг өңгүр чырык чүвем бар эвес — дээш, Миша авазының караандан чалданганзыг өскээр көргөн. Сагыш-сеткилиниң дүвүрелин кызыдыр чажырган база эзирик кадайның анчыг сөстериңиң дугайында аас ашпаан. Авазын дүвүредип, човатпазын бодаан. Эмчи уруг-биле харылзааны боду үзүп кагган. Ырак-чоокка ыт-соот болбазын дээш бүгү-ле

түрдү Чечекке тө каап берген. Күжүр уруг күзелиниң бүг-
бейн барганынга хомудалдың ызын, карактарының ажыг
кызын төккен...

Бир дүн ортузунда кижиге эжик соктаан, кезек манагзы-
нып чыткан. Улам дыңзаан, тургаш айтырган:

— Кымыл?

— Мен-дир мен, авай — дизе-ле, Миша болган.

Эжиктиң тырткыжын ажыдыпкан, оглу эзирик чүзе
деп тендирип кирип келген. «Мындыг дүне каяа арагалап
чораны ол? Чоп арага ишкенин көрбөөн ышкажык мен»
дээниг бодал-биле ава удур көргөн.

— Канчап бардың, оглум?

— Адыр, авай, мана — дээш, Миша сандайга олуруп
алган, карактарының огу чидиг, өскелии кончуг. — Арага
ишпедим, ындыг чүве амзап көрбөөн мен. Сеңээ мындыг чүве
чугаалаайн, таптыг дыңна. «Улуг аал» кижилериниң ыдык
оьду — чашпан тыртып тур мен. Ол мени тендирип турары
ол-дур. Мындаа хөөр чорааш, тып алдым.

— Өршээ авыразында! Чашпан! — деп, ава дүвүрөп, кө-
рөөн туттунган. — Ол канчаарың ол, күжүр төлүм! Ынчанмас
чор, сокса!

— Чуртталга ынчаар албадап келди, ажылым чок, ки-
жилерге бак карак бооп чор мен — дээш, оглу улуг тынган,
уламчылаан. — Мени дээш түрөп чор сен, күжүр авай.

— Ажырбас, оглум — деп, ава үзе кирген. — Ажыл тып-
ты бээр, сени кымнар бак көрүп чор?

— Кым-даа, салымым бак төл-дүр мен — дээрге, карак-
тарыңдан чаштар сыстып келген. — Авамдан өске кымга-даа
үнем чок. Чашпан дугайын кымга-даа ыттава, билир болза
катап хоругдалче кирер мен. Ол чокта чурттап шыдавас-тыр
мен. Бүдүү дыка-ла тыртып келдим...

Мешкилер дыка үр чугаалашкан, оглунуң чугаазының
хөйү кончуг, эп-чөп-биле чагып-сургаан. Бажыңга удуп чы-
дып ал дээрге ынаваан, өдек чанар чөрүү бызаа дег, казанак-
че чүткөөн. Казанакка чедирген, шуут удуп чыдып албаан,
кара чааскаан чугааланып олуруп алган. Күжүр ие ол дүне
удуваан, даржыктыг эрөөн-шокар бодалдар башка кирер, ка-
рактарын шийип алгаш чыткан.

Эртен даң бажында бичии кум кылынган. Элдеп чүве!
Шагда калган ашак дүшке кирип, кара доруг аът мунган
келген, «оглум кайыл?» деп айтырган. Харам бастыгып, улаа-

раксап оттуу келгеш: «Ол чүзүл бо ашактың?» деп сымыранып, дүкпүртүнгөн.— Тьфу! Бак чүве ыңай турзун!..

Казанакта оглунга барган, удаан дег хаарыктаан, тыныжының чиктии сүргей. Оттурарындан сезинген. Чогуур албан черинге дыңнадыр бе? Оглуңуң чугаазы-биле алырга, хержок хире, катап хоругдалче кирер. Бичии манап шеглезе чүл? Канчап баар ирги?..

Хеп чуур дээш пашка суг чылдып турган. Мишаның шырай арны кижини көөр аргажок, коргунчуу дегет, ийи чырыындан ак көвүк төгүлгөн кирип келген.

— Каям, меңээ шайдан кудуп берем — деп, хөрөктөнгөш, кастаакка чөлөндир турган.

— Чүнү? — деп, Анай-Уруг ылавылап айтырган.

— Кулааң дүлей коңгушкун сен бе? — дээш, Миша динтерин кыжыраткан. — Шай дидир мен.

Аякка шайны куткаш сунган, оглу ону сир-кавы гудуп алгаш, аксынга дээртип чоруй ышкыныпкан. Печка чанында турган дунмазының оглу корткаш, ыглай берген. Миша аңаа чедип келгеш:

— Чүге кышкырып тур сен, аза оглу? — дээш, ужуур идипкен.

— Бо канчап бардың, оглум? Чээниң ышкакжыл — дээш, ава чашта барган.

— Чээн-чээн! — дээш, Миша чииртим каттырып, печканы тепкилээн. — А боңуң аза кадай сен. Ха-ха-ха!..

— Канчап бардың, оглум? — деп, ава хоруп, чоокшулады кылаштаан. Миша бир эргилип келгеш, арнынче шашкан Ава ынаар азыгже тырлы берген.

— Ажыг чашпан — аза таакпызы — деп, Миша бар турган үнү-биле номнанып, кышкыргылаан. — Мээң ышактыг айдызым. Хе-хе-хе...

Карактары үзөр буганы дег калчаа, шуру-кызыл. чараа-думаазы чаштаан, аза-албыс самын теп салбараңнаан. Ханага бажын-даа үскүлээр, хаваандан хан төгүлгөн, ону тооваан, харамдыгып чылгангылаан. Оон бир олура дүшкөш, печка чанында балдыны сегирип алган. Аваның куйга-бажы чыырылып, эът-кежи соолаңнаан, уруунуң оглун туткаш, дашкаар үнө чүткөөн. Миша авазының бажының дүктеринден сирбектээш, ынаар азыгже ойтур шелипкен. Иешкилер кортканындан үн-бажы чидип, удур-дедир куспактажыпкан орган. Миша барык шак ажыг алгырып, тепкиленгөш, шал кара суг дүжүп, шаа төнгени ол боор оң, балдыны хөрээнге чылышыр туткаш, эргинни сыртангаш, чыдып алган.

Азыгга сыңнып орган ава уруун улам дыңзыг кужактап оожум туруп келген. Бодунуң база уруунуң оглунуң амы-тыны кесте дээрзин билип кагган. Карактары стол алдында маскага илдиккен, ону тудуп алгаш, эжикче бут баштап кылаштаан. Киргиредир тынып чыткан Миша карактары алацнаткан. Иениң холу харбаш дээн...

* * *

— Аа халак, аа халак! Хайыраан-на хайыралдыг оглумнуң кончуун але. Адазының чуртун тудар эр кара чаңгыс оглумче масканы чүге арны бердим? Ойт, бодумнуң, уруунуң оглунуң тыны алдын. Ол дээш согугну кылдым. Ера чок өлүм, ону кым тыпканыл? Оглум боду! Каргыштыг чашпан...

Аваның бо сестери чөптүг, ооң-биле чөрчүп болбас. Чаңгыс ыдыктыг шын бар — алдын Хоойлу. Суд эмчи экспертизиниң түңнели-биле алырга, ол аваның согуундан эвес, «аза таакпызының» дүлгээзининден ооң чүрээ сөөлгү дииренниг хөделишкиннерни кылгаш, мөңгези-биле турупкан. Сөөлгү тыныш аразында ава согугну кылган, кылбаан-даа болза, ол демей-ле эжиктен туруп албас...

Чоптуң-оол оглу ЧОЧАГАР

САНДАН БЫШТЫҢ БЕШ БУДУКТАРЫ

Сандан — чаагай чыттыг мурнуу чүктүң ыяжы

Бирги будук: АҢ-КӨК ШААЖАҢ АЯК

Шаажаң — эң тергиин шынарлыг ак дойдан кылган бүдүмел.

Төрээн чурт — кижиниң аңаа төрүттүнгөш, ооң чуртакчызы апарган чери.

Ачазы бодунуң алды харлыг оглу Сарыгбайга дыка чараш ак-көк өңүг аяк белекке берген. Ону эң-не онзагай шынарлыг кыдат шаажаңдан кылган чүве-дир. Ол үеде Сарыгбайның ачазы кыдат данчаатыга дузалакчылап, күнүнүң-не аалдар кезип, оларга таакпы, шай, шокар-пес, даалымба, торгу үлеп, ооң бараанын саарып бээр дерги садыгжызы турган. Ооң соонда ол аалдардан бараан өрттээ дээш мал-маган бөлүп алгаш, Кыдатче сүрүп чедирип бээр турган.

Бир катап ол дыка эрте чанып келген. Таалыңындан торгуда камныы кончуг ораап каан чүве уштуп эккелгеш, ону чазыпкаш, оглунче демги ол ак-көк шаажаң аякты сунган.

— Ма, көрем, оглум, көрдаан, бөгүн мен сеңээ кандыг белек эккелген-дир мен. Мен бо аякты жуулгаазын күштүг кылдыр тарбыдап кагдым, ынчангаш ол сени үргүлчү ажыг-шүжүг, айбыл-халаптан камгалап, кадагалап чоруур эвеспе, сеңээ улуг аас-кежикти, эндерик байлакшылды, өөрүшкүнү эккеп чоруур эвеспе. Бо аяк бистиң төрөөн чуртувустуң демдөө болзун, ону камна, бистиң салгакчыларывыска бүдүн-бүрүнү-биле ол-ла чараш чаагай хевээр дамчыдар сен, оглум.

Сарыгбай бүгү назынының иштинде ону карааның огу дег камнап келген, ынчалза-даа эттинмес эндег болуп, айбыл-халап болу берген. Ол аякты ооң оглунуң оглу оорлап алгаш, бодунуң эжинге садыпкан. Миша Соколовтуң ачазы янзы-бүрү чараш чүүлдер чыырынга ынак кижин бооп тур ийин, ынчангаш аякты ээзинге дедир эгидеринден ойталап каапкан — аңаа чараш этти эгидери эмин эрттир харааданчыг болган. Ындыг чараш кайгамчык аякка ол каяа-даа таварышнаан, черле көрүп көрбөөн. Ол дээрге күзел-дир, а ындыг аас-кежик ам-на боттаны берген. Аяктын даштын долгандыр харлыг баштыг көк-көк даглар, ак-көк хемнер, сан-түң чок кодан-кодан мал-маган, аң-мең, ногаан тайгалар, бөлүк куштар книскип ушкан арыг кылаң дээр болгаш оон-даа өске черле чүнү чуруваан дээр. Соколовтуң адазы бо бүгүже көрүп алгаш, деңнеп четпес өөрүшкүден ырлагылай бээр турган. Ынчалза-даа ооң аксының кежии үр болбаан. Оглу Миша бир катап ол аякты сонуургай бергеш, билбейн шаажаңны оскунупкан, а оозу тос-башка чарлып чаштай берип-тир...

Сарыгбай хырба тып аар дээш хүннүң-не садыглар кезип, дүнелерде удувайн турган, ынчалза-даа хей болган. Делегейни эргээш-даа ындыг хырба тыппас сен, ол чок. Чүнү канчаарыл? Ачазы шагда-ла чырык чер кырында чок, кым-даа, кажан-даа ындыг аякты белек кылдыр бербес, ынчангаш өйлеп-өйлеп Сарыгбай бажының дүгүн чулбарлай бээр апарган:

А халак! А халак! А халак!

Кандыг кончуг мугулай мирит боор мен!

Канчап ынчап шыдаар кижин боор мен?!

Канчап ачамның белзек камнавааным ол?!

Канчап черле аймак-сөөгүмүнү алдарын,

Ала-өгбелеримниң ыдыктыг черин бужартадып каапканым ол?!

Моон ыңай канчап чурттаар мен ам?!...

Ийиги будук: БОДУНУҢ АДЫН БИЛБЕС КИЖИ

*Ат — төрүттүнүп кээрге-ле, кижиниң бодунга тыпсыр,
ооң амы-хуузунда ылгавыр сүлдөзи*

Хевек ашак келген аалчыны өөрүшкүлүг уткуп алгаш, бажыңынче киир чалап эккелген. Ол кижиге үжөн хар иштинде аныяк херэежен болган.

— Чүнү канчап чор сен, кызым?— деп, кадайы аяктарга шай куда бээр аразында ашак айтырган.

— Чизе кылып чор мен ийин. Бо ам силерде келгениң бо, силерни бүрүткөп аар дээш. Фамилияңар, адыңар, ачаңар ады херек.

— Ийе, ийе, билдине берди, мен Ховалыг омактыг Соруктунуң оглу-дур мен, мээң адымны Хевек дээр, кызым, езулуг шыны-биле адаары мындыг: Ховалыг Соруктуг оглу Хевек.

Демги херэежен ол сөстөрни дыңнааш, арай эпчоксуна берген, ынчалза-даа оваарымчалыы кончуг айтырган:

— Кыргыз, силерниң документилериңер бар бе?

— Бар, бар, уруум. А чүл, документ езугаар бижиир чүве бе?

— Ынчанмайн канчаар, ында канчаар бижиттинген болдур, ынчаар бижиир бис.

Ашак кезек боданы каапкаш, кадайындан дилээн:

— Эйт, кадай, мээң аптара иштинде адым кандыг ийик? Бээр эккелем...

— Ой, та, та, кым билир ону, бодун көрүвүт.

Хевек ашак дыка үр дилеп келгеш, адак соонда песте ораап каан чүве уштуп эккелген. Чеже тырткаш, көңгүс чаа олчаан, безин хирленмээн ийи херечилелдер уштуп эккелген.

Аныяк херэежен кырганнарның ат-сывын ыйт чок бижип алгаш, херечилелдерни ээзинче эгитпишаан, оожум хүлүмзүрүй каапкан:

— Кыргыз, а мында Алексей Ховалыгович Хевек деп бижип каан чүве-дир.

— Кандыг че, уруум?— деп, демгизи элдепсинген.

— Силерниң адыңарны Алексей дээр, А-лек-сей.

— Ийе, ийе, ам-на сактып келдим. Алексей, ийе, ийе, ындыг янзылыг чүве-ле болгай, шын, шын. Документ кылып чораан улус келген чүве маңаа, а мен ындыг-мындыг дээримге оларның шуут дыңнаар безин хөңнү чок болганнар. Билип түр сен бе, кызым! Оон мен чүнү-даа ыттаваан мен, оон

башка бежен-сес дээр, контр дээр ол-ла, алгаш баар, оон ис чок олчаан баар, ындыг үе турган болбазыкпе, уруум. Бижип бергеннер, мен оомну аптарага суп кааш, утгупкан мен. Че, харын, меңээ ол аттың херээ-даа чок болган ийин, адым чок эвес, ооң херээ чүү деп?..

Ү ш к ү б у д у к : Э Р Л И Қ О Р А Н Ы Н Д А Н Э Э П К Е Л Г Е Н К И Ж И А З Ы Т Ө Р Э Э Н Ч Е Р И Н И Ñ Д А Ж Ы

Даш — чер кырында бүдүн дагларның бүдүжү, чалым, хая азы хемге, сугга, черге чыдар улуглуг, бичелиг кадыг бүдүмөл.

Төрөөн чериниң дажы. Кижип бүрүзү-ле боду ындыг даштыг болур деп чүвени Айдың билир. База ол ышкаш хары черге кажан-даа чурттап шыдавазын билир турган, ыңчалза-даа ол даш аңаа ооң төрөөн черин үргүлчү сагындырып чораан, ыңчангаш Айдыңга чиик апаар. Ол душ бооп черден ап алган дажын карманынче суп алгаш, ооң дугайын көңгүс утгупкан болган, чүгле хоругдал эрттирер черинге чедип келгеш, чүгле ыңчан чүү мындыг дажыл бо деп чүвени билип каан. Ол төрөөн чериниң эртинези болган. Айдың ол дашты хөрөөнде иштики карманынга, чүрөөниң таптыг-ла дужунга кадагалап чораан, а ол бузундудан төрөөн чериниң чалыны кээп, оолду чылыдып чораан.

Сөөлгү үеде бо хары черде тенниг керим ындында бижиттинмээн хоойлулар аажок өскөрли берген, ыңчангаш оларга — Айдыңга болгаш ооң эштеринге — шыдажып эртери дыка берге апарган. Кара-бажыңның даргалары-даа, хоругдаттырганнар-даа бот-боттары дугуржуп алган-биле дөмей, шуптузу-ла каржы ыттар дег, оларга удур сүлчээлежи бергеннер. Оларга ажилдың эң-не аар-бергезин кылдыртып, чиир чемин кызырып, эвээш акша төлөп эгелээннер. Туразы-биле куду көрүп, дорамчылап турганнар.

— Эй, ийе-ийе, сен кара тыва, чыдыг ыт, че, дүрген ажилда, бир эвес өй-шаанда кылып четтикпезиңзе, мону алып сен — дээш, хайгааракчы бодунуң моң резинин көргүзөр турган. — Силер чуртуңардан бистиң буруу чок улузувусту үндүр кызып турар силер, ыңчангаш бис силерден база шак-ла ыңчаар негээр бис, билдиң бе, аас-кежик чок чүве, кара түрк, билдиң бе? Бис силерниң шуптуңарны кеседир бис, бистиң улузувусту үндүр ойладып турарыңар дээш силер маңаа харылаар апаар силер, бодуңарның чонуңар дээш..

Хоругдалдың сөөлгү ийи айы Эрлик оранында дег, Ай-
дыңга эң-не аар-берге болган — сес чыл иштинде ол кажан-
даа ындыг базындырыг, дорамчылалга таварышпаан...

Самолет Кызылдың аэропортуна хонупкан. Бо-ла-дыр,
ам-на ооң үрде манааны шак чедип келген. Айдың херимден
үнгеш, хөй-ле чаңгыс чер чурттугларының аразынче эстип
кире берген. Бодунуң чонунуң аразына дыка эки болган —
дываажак оранында-ла. Автобус доктаар черни эрткеш, ол
хоорайже углай дорт-ла чадаг базышкан.

Айдыңны кандыг-ла бир күш ховуларже, дагларже, тай-
галарже тыртып турганзыг болган: ында даштар эңдерик —
ында хосталга бар!

Хенертен ол дискектенип олура дүшкен, койнундан
дажын ушта соп эккелгеш, холунга так адыштапкаш ыглап-
кан. Ооң соонда чыдып алгаш, черни оожум суйбап эгелээн,
ийи холу-биле куспактаныпкаш, хөрек долу бачыдадып
келген ыы-сызы-биле катая чаннып, чалбарып эгелээн:

О, черим, адаларым чурту!

Оолдарың кээргеп көр!

Хары черде хоругдалда хинчектенген оолдарыңны кый-
гырып ал, соок, дерзии уялардан, дорамчылал, базын-
дырыг, човуландан, хилинчектиг эрлик оранындан, кочу-
шооттан хостап ап көр! Оолдарың дээш чалым хая дег
болчуп келем! Арыг агаарыңны хостуг тынып чорзун-
нар! Аржааныңны сөңнеп келем — балыг-бышкын хоо-
чузу арлы берзин! Ава ышкаш эргеледип, теректериң-
биле бодуңче чыыра тыртып, куспактап ал! Куду
кердүрген оолдарыңның сагыш-сеткилдери база катап
арыг-чаагай болу берзин!

Төрээн черим, хая көрбе, оолдарыңны кээргеп көр!..

Д о р т к ү б у д у к : КЕС-ХАМНЫҢ КАРГЫЖЫ

Хам — чоннуң чечен мергени сиңниккен, ооң сеткил-
сагыжының, тура-соруунуң күжүн сиңгээдип алган, хуулгаа-
зын илби-шидилиг кижии.

Кожуун төвүнге чедип кел-ле, Ирби бодунуң хүлээлгезин
күүседип кирипкен. Ийи хонук бурунгаар ону бо кожууннуң
шийткекчизи кылдыр томуйлааш, дүрген чоруптарын дужаап
каан турган.

Баштайгы дээрзинде ол бүгү-ле белен херектерни номчуп, судка дүрген көөрү-биле таныжып көргөн.

Кандыг-даа херекти сайгарып тура, кандыг-даа таварылгада ол бодунуң үнүн дыңнап, шииткелди кезээде бодунуң арын-нүүрүнге дүүштүр хүлээп алып турган.

Хамыкты мурнай ооң кичээнгейин дөртен ийи харлыг Кес-Хамның херээ хаара туткан. Тываның Араттың революстуг намының, арат чазактың сөөлгү доктаалдары-биле шупту хамнар херөгизин хавыртпышаан, төрөөн черлеринден күш-биле шөлүттүрер ужурлуг турган. Чонну мегелеп, хоозун өөредиг-биле аарыг улустуң мал-маганын тудуп ап турар дээш, оларның бадылаар хамааты эргезин казып каапкан турган.

Кес-Хам беш уруглуг, каш малдыг чораан. Ол ада-өгбелериниң чажыдын билир болгаш бо чоок кавыда эң-не күштүг хам деп санадып чораан, ынчангаш бөдүүн чоннуң аразында ооң хүндүткели дыка улуг.

Мурнунда турган шииткекчилер аңаа удурланырындан кортканнар, чүге дизе ол өлүм ышкажыл деп чүвени шупту дыка эки билир турганнар, а Ирби дээрге көңгүс өске кижидир. Ол мында чаа келген, ону ооң мурнунда қым-даа танывас турган, а ол боду база бо чоннуң аажы-чаңын, чуртталгазын амдыызында эки билбес. Туралаарга, туралаваска-даа ол үениң албадалы-биле Кес-Хамның көрдүнмейн туруп берген херээн судка дыңнаар апарган.

Ол хамны баштай көрүп кааш, Ирби боду безин билбейн магадай берген: ол бедик сынныг, коңзагар думчуктуг, откут угаанныг, буянныг карактарлыг эр болган. Кара-бажыңның халазы ону бичии-даа хилетпээн болган — овурунда човулаң, хилинчек изи бичии-даа билдиртпээн, ооң арны-бажыңдан кайгамчык тура-соруккуру көстүп турган.

Таварылга бооп, бичии-ле чылдагаан тыштып келзе, аңаа даянып алгаш, хамга дузалажырынга Ирби шуут белен апарган, ынчалза-даа ындыг бодалдардан ол дораан-на эгчөксүна берген, ооң иштинде үнү мынча деп чугааланы-даа берзе аан: «Чоннуң дайзыны? Чоннуң дайзыны? Канчап дайзын апарганы ол? Канчап? Кандыг чоннуң дайзыны? Ол чүнү кылып-каныл?»...

Суд эгелей берген, ынчангаш Ирбиниң иштики үнү дораан үзе кирдирип, ол боду ам база катап өршээл чок шииткекчи, ийе, шииткекчи... дарлаткан улустуң чаа тургустунган күрүнениң — делегейде эң-не чырык, эң-не, эң-не чөптүг күрүнениң хоойлузун күүседир шииткекчи апарган.

Судтуң чурумун сагып, ээлчээ кээрге, шииткекчи буруу-даттырган кижини байысаап эгелээн:

— Эш, Кес-Хам, бодуңарны буруулуг мен деп миннип турар силер бе?

— Чок.

— Чүге?

— Чүге диге мен кажан-даа чонумну теередиң чорбаан мен. Чонумнуң берген хайыразын четтирип чораан боордан башка мен чондан артыкка чүпү-даа албаан, чивээн мен.

— Нүгүлдеве.

— Чок, мен кажан-даа нүгүл кылып чорбаан мен.

— Бичаарга будулдурбайн шунтузун өчүп тур.

— Ийе, бодумнуң хамнаар салым-хуумну, ооң күжүн бодум көңүгү эки билдир мен, меңрээ ол ук-дөс дамчып келген. Мен силердең көйүгү билдиримни бодум база билдир мен. Аарыг кижиге чүү хереган мен дораан эскерни, иштимде бодап кааптар-дыр мен, ооң соонда ол кижиниң удуп чыткан ишти-ки күжүн, ол кижиге боду безин билбээнде оттурунтар мен, ол кижиге ону боду билбес-даа. Өлүр деп барган аарыг кижиниң азы анаа сузу бастынган кадык-даа кижиниң тура-соруун көдүрүп, диргизип билдир мен. Мен ону кылырда чонумнуң сеткил-сагыжында, тура-соруунда бар-ла бүгү чүвени тергиин эки, долузу-биле ажыглап турар мен. Ооң мээ-медерелин, бодун ап чоруурун, аажы-чаңын, езулалдарын, ыр-кожамыктарын, самнаар шимчээшкиннерин, шүлүктерин, алгыш-йөрөөлдерин, шажын-чүдүлгезин, эскериглерин, оюн-тоглаазын, чалбарыгларын... ооң төнчү чок буянын, ооң сеткил-сагыжының арыг-чымчаан эскерип шиңгээтип алган мен.

Мээң чонум — мээң чоргааралым ол-дур, мээң тура-соруумнуң дөзү, быжыы, күштүү ында. Силер мени узуткап кааптып болур силер, ооң-биле мээң тура-соруумну тиилеп ап болур силер, ынчалза-даа мээң чонумнуң тура-соруу кезээ-де хевээр артып каар, ол узуткаттынмас, ол тиилеттирбес... кажан-даа...

Кажан шииттирген кижини чавыдак аътка олурткаш, хол-будун шарып каарга, ол кижиге бүдүү Көжээ-Тайганың харлыг бизеңнерин көрүп каан. Хоругдаттырганнарны чогуур черлерге чедирер ужурлуг аъттар шимчеп үнүпкөн, Кес-Хам караан шийип алгаш оожум, чоорту бодунуң бүгү-ле сузун, күчү-күжүн, тура-соруун, угаан-медерелин ол шииткел номчуп турган кижиге мөөңнеп эгелээн. Шииткел Кес-Хамга ам-даа бүзүрөнчиг эвес болган: «Бүгү назынында орус чур-тунче шөлүүр?».

...Чүү дээш? Чүү-даа дээш эвес!..

Кес-Хамның кадайы аныяк чараш херээжен ол үеде ашаа дээш чалбарып, тос-карак-биле сүдүн дээрге өргүп турган. Кестиң кандыг-даа буруузу чок, ынчангаш ону анаа хостап үндүрүптерлер деп бүзүрөп, ашаа багай чүнү-даа үүлгөтпээн арыг-ла болгай, чон билир, аңаа олар болчу бээр, ужурлуг деп идегелин салбаан.

Ооң соонда Кестиң кадайы улуг баштыңчыга тураскаадып, башкының кулаанга дыңналып чеде бергеш, ооң кээргелин оттурзун дээш йөрөөлдер салып эгелээн:

Айның, хүннүң херели ышкаш,
Ажы-төлүмгө чыргалдыг,
Аас-кежик шаңналдыг.
Ачылыг башкым Токам, Токам!
Агым, көгүм чажып тур мен,
Авыралдыг ынак даргам,
Амыр-чыргалдыг чорзун!
Айым, хүнүм дег чырык,
Нам, чазаамны баштаан
Авыралдыг Токам, Токам!
Найыр-дойлуг, догаа чорзун!
Өршээ хайыракан!
Өзүп-мандып чорзун...

Ирби үш хондур удуп чадап каан: коргунчуг дүштер дүжээр, дүш-дүлүнгө үй-балай чүве көстүр апарган. Чаа-ла удуй бээрге-ле сүргенчиг бичии кижижигеш чедип келгеш, Ирбини тепкилеп, шашкылап, бажының дүгүнден сирбек-тээш сөөртүп туруп бээр болган. Ооң соонда кезек када шыпшың апаар. Оорган Ирби эң-не коргар турган, чүгө дизе хире-хире болгаш-ла, ооң кулаанга бир кижжи сымыранып, куйганы адыңнады, карганып туруп бээр апарган: «Ирби, сен амыдыралың сөөлгү хүнүнгө чедир каргаттырып кээр сен, чүгө дизе сен бодуңнун чонуңче, бодуңнун хан төрөөн акың ышкаш, акыңче, ада-өгбелеривистиң ынакшып, ону када-галап-камгалап чораан ыдыктыг тура-соруунче холуң көдүргөн сен. Сээң бодуңдан хам сүлделиг оол төрүттүнзүн, сен аңаа ынакшый бергеш, бодуңнун хууда эрге-ажың дээш чүүже халдай бергениңни ынчан билип алып сен! Мээң кудусүзүүм сени болгаш сээң соондан келир чеди ада салгалдарыңны каргазын!..

Бүгү назыныңда ыдыктыг Көжээ-Тайгага чалбарып, сөгүрүп чор! Сени өршээгеш, аас-кежикти шаңнап, сээң бүгү-ле частырыгыларыңны арылдырып берзин! Тейле! Тейле! Тейле!..

*Водка — геннер өлүрер эзиртир суксун.
Геннер — кижиниң мага-бодунда ооң ук-
саазын салгадып, угун дөзедип чоруур
салгалдар дамчыыр бүдүмелдер.*

Чокпак-оол тудугда электриктеп ажылдап турар. Өске ажылчыннардан ооң онза ылгалы бээр чүвези чок. Чамдыкта ол эш-өөрү-биле ажыл үезинде арагалай бээр. Кажан олар шалың азы арага талоннары алган хүннерде ындыг чаңчыл бар апарган. Акшаны шору ажылдап ап турар, а ооң барык чартыы арагага баар.

Бир катап Чокпак-оол өөнге талон дилеп тургаш, стол хааржаандан дуй хырбалап каан чагаа тып алган. Ооң даш-тында дыка-ла таныыры хол үжүү бар болган, ынчалза-даа садыгже озалдай бээринден корткаш, чагааны карманынче суп алгаш, ол-ла хевээр ону уттупкан. Водканың чагыргазына ол бүрүнү-биле алзыпкан...

Суббота хүнү турган. Чокпак-оол дачазына келгеш, хүн-зедир ажылдаан. Кежээ орайтай бергенде туруп-могаан эр автобуска чанып ора, хөрөктээжиниң карманындан чагаазын тып алган. Ам көрүп орага, ачазының холунуң үжүү болган.

«Мээң улуг олум Чокпак-оолга».

«Чиктинин але, стол хааржааның иштинче канчап кире берген чагаа боор?!» деп, ол элдепсинген. Ачазы ийи чыл бурунгаар мөчээн-не болгай, ынчалза-даа... Адыр! Адыр! Кажан ол өөүске сөөлгү катап кээп чораан ийик? Ийе! Кажан ону эмнелгеден үндүр бижипкенде, ол кээп чораан-на болгай, ынчалза-даа безин хонмай-даа, биче оглунуң өөнче чоруй барган ийин. Ооң соонда ашак суурже чана бергеш, үр болбаанда мөчүп калган...

Чокпак-оол ол кежээни ам-на сактып келген. Ынчан ажылындан боду база-ла ижип алган эзирик чанып келген. Ачазы аарып турда-ла, кадайы-биле аразында кыржып эгелээн, а кырыш анаа-ла хей чүведен үнген, акша дээш... Чокпак-оолдуң кадайының айда алыр шалыңы ооң бодундан оранчок хей турган, ынчангаш ооң-биле шупту чүвениң утказы билдине бээр-ле болгай. Оларның бажыңына ынчан акша биле араганың чагыргазы хааннап турган. Хамык чүве буурап, кежээ дургу алгыжып, кышкыржып, ачазы-биле-даа орта чугаалашпааннар.

Ам-на Чокпак-оолдун сагыжынга ачазының ол кезе чугаалаан сестери шал-бул кире дүжүп келген: «Оглум, арага ишпейн көрөм. А богда, өршээп көрөм че, кандыг кончуг берге апарган кижги боор сен. Че, чүге ындыг чүвөл? Чүү кижги ол хоранны чогаадып каан чүвөл, кым? Өршээ хайыракаи, чүү-ле боор ирги, канчап баар ирги силер? Канчап мынчап бардывыс, кайда келдивис, кайнаар аңдарлып, тайып бадып чыдарывыс ол? Мээң ажы-төлүм, салгалдарым, канчап мынчап сардыңар?! О, чонум, оолдарым, кым силерни ажыг суксуен-биле сыгап апты? Кым?! Оглум, Чокпай, мени көрүп тур сен бе, мен сээң адаң-дыр мен. Билир сен бе, багай оглум, менээпейим, ада-өгбелериң кымнарыл, ону билир сен бе?..»

Дача автобузу хоорай иштинче кирип келген. Чокпай-оолдун бүгү мага-боду, сөөк-даяа сирилээн, сугда ыяш-ла. Холдары, салаалары шуут чүве туттунмас, ынчалза-даа чагаа иштинден сый туткан саазынны уштуп эккелгеш, чазыпкаш көөргө, ачазы холу-биле кызып-кызып каш одуруг бижип каан болган:

«Оглум, Чокпак-оол, мону сактып алгаш, салгалдары-выска дамчыдып берип чор, оглум:

1. Мен сээң ачаң Чолдугбай-дыр мен.
2. Мээң ачамны Суруңмей дээр.
3. Суруңмейниң адазын Эреңсаң дээр.
4. Эреңсаңның адазын Чыртакпай дээр.
5. Чыртакпайның адазын Шеңне дээр.
6. Шеңнениң адазын Окак дээр.
7. Окактың адазын Кара-Будак дээр.

Оглум, кайы-даа шагда мал үрезини үспээн бис, аш-чутка алзып, аштап-түрөп чорбаан бис, чаагывыска чаңгыс шаагай-даа дүжүп көрбээн, кул бооп, кымның-даа мурнунга бажывыс халайтпаан бис, оглум, бодуңнуң ада-өгбелериңни черле утпа, сактып чор, оларны хүндүлөп, сагып чор, боттарының төөгүзүн утпас кылдыр бистиң салгалдарывыска база бо бүгүнү дамчыдар сен, оглум!

25.10.88»

Сээң ачаң *Чолдугбай*.

СЫЛДЫС

Бүгү өртемчейниң ак сеткилдиң кижилеринге мөгейип, тураскааттым.

А в т о р.

ПРОЛОГ

Ак-көк дээр. Кайгамчык арыг ак-көк дээр!

Аяс хүннерде сенден артык арыг болгаш делгем оран тышпас-тыр мен, ак-көк дээрим. Аяс-кежиктиң, омак-хөглүг хүннеримде үргүлчү өрү көрүп чоруур мен. Ынчан... ынчан сээң кайгамчык чаражыңны магадаар мен ийин.

Ужу-кыдым көзүлбес ак-көк делгемнериңге эзир куш дег чалгышпарым керип алгаш, чоргаар кылыһтып ужуп чорааш болзумза! Дээрниң киндигинче дүндүүптелдир бедип үнүп-үнүп, өртемчейниң арыг агаарын көрөк долдур кирип тынып алгаш, төрөөн черимниң бойдузун шуштузун чоргаарланып көрүп алып ийик мен.

Аа богда, хостуун! Шөлээнин!

Ынчалза-даа ак-көк дээр үргүлчү-ле аяс турбас. Чамдыкта каттангылыг кара булуттар диргелип келгеш, дээрни шыва алып, эжелешкен соонда, каптагайны хайындыр хадып, кыжын болза хар чаап, чайын болза өзөөн өттүр чаъс чаггаш туруп бээр. Ынчан бис хорадап, «дээрниң дүвү дежилген» деп, кейде-ле хыйланыр бис. Чамдыкта ыы-сыызын төп чадап кааш, бөлбүрөөк чарлы бер чазар чыгыгы кылдыр хеп-хенертен сүртөнчиг диңмиреп, чаңнык, кызаңнаашкын, караңгыны чуура шаап туруп бээрге, чер-дээр сириңейни бээр.

Кыш биле чай, хүн биле дүн соксаал чокка солчуп-ла турарлар.

Кышкы үе кижини кызагдаар, хосталга бербес. Кыштын чыккылама соогу кижини бүзөөлөп, сындыра бээр.

Чайгы үеде кижини бүрүзү чалыыткаар, бүгү бойдус дирлир, саглаңайындыр чечектелир, өң кирер. Чайын чырык көвүдээр, а кыжын — эвээжээр. Ынчангаш кижини амытан чайгы үеге ынак. Чайгы бойдус эң-не чараш.

Чайгы аяс ак-көк дээрни көөрге кайгамчык-ла ийин! Чырык хүнде кижиниң сагыш-сеткили безин чырый бээр, сергей бээр. А дээр бүргөп азы караңгылай бээрге, кижиниң сагыш-сеткили база караңгылап, муңгаралга алзы бээр. Ынчан мени делегейниң хуу-салымының дугайында муңгаргай бодалдар

үглей бээр. Караңгының халавынга таварышкан кижилерни кээргей бээр мен.

Мен Чырыкка дыка ынак мен.

Чырык — амыдыралдың чаякчызы, сүлдези. Амыдырал чүгле чырыкка сайзыраар, нептерээр. Даң хаязы — амыдыралдың эгези, а дүн дүжери — чуртталганың төнчүзү. (Бир эвес делегейге мөңгө караңгы туруптар болза, бөмбүрзек дош кылдыр хуула бээр болгаш үнүш-бойдус, амылыг амытаннар дөгөрезни кырлып каар).

Караңгы.

Караңгыда ынакшааннар четтинчипкеш селгүүстээрлер, оосу магаалыг, тааланчыг.

Караңгы — ажыт-чажыт чоруктуң күткүкчүзү, сүлдези.

Караңгы — кем-херек үүлгедикчилериниң ынак үези.

Караңгыда кара-кара дүрзүлөр, сезиктиг базымнар, кара-сагыштыг кижилер... Олар кара херектерин кара дүңө үүлгедирлер, караңгыны ажыглаарлар.

Караңгыда төрөөн чуртумнуң чаражы көзүлбейн баар.

Караңгыда кылаштаарга, кайгамчык улуг делегей безин аргажок дакпыш, ышкам дег сагындырар.

Караңгы өртемчейге кижини азып, тенип болур.

Ынчангаш караңгыга хөңнүм чок.

Караңгыны көөр хөңнүм чок.

Кажан-даа, каяа-даа көөр хөңнүм чок.

Бүгү делегей, бүгү октаргай кезээ-мөңгөдө чырык турзун деп чалбарып мен!

І КЕЗЭЭ

Сылдыс...

Сылдыс деп чүл?

Сылдыс дээрге хүн-дүр.

Ол бүгү октаргайже мөңгүн дег херелдерин чажып, дүн-хүн чок чырыдып турар.

Бистиң чайыннанып турар борбак хүнүвүс Сылдыстан төрүттүнген, ооң оглу биске эң чоок Сылдыс-тыр.

Кыдыг-кызыгаар чок күчү-шыдалдың үнер дөзү! Авыралдыг Сылдыс-тыр.

Чер кырында амыдыралдың эгелекчизи.

Сылдыс...

Сылдыс деп чүл?

Сылдыс дээрге, кижини-дир.

Бодун боду чагырып билер, мерген угаанныг, чеже-даа улуг бергелерге алыспас, ак сеткилдиг, чөптүг чорук дээш

демисежиң турар Маадыр кижини Сылдыска деңнээр бис. Сылдыс дээрге, хөрекке кадап алыр беш-адыр эвес-тир. Маадырларның чуртталгазы-биле бодувустуң чуртталгавысты деңнеп, хынаттынып ап чоруур бис. Олар доктаамал үлегер-чижек бооп, бисти чуртталганың бедиктеринче үндүр тыртып, оруувусту изеп берип турар.

Сылдыс...

Сылдыс деп чүл?

Сылдыс дээрге, ынакшыл-дыр.

Ынакшаан кижиниң сагыш-сеткили Сылдыска чедир ужугар. Ст-көсчө-даа, океанче-даа шураарыңга, хая-дагны-даа оруктан чайладырыңга белен болур.

Ийи кижиниң ынакшылыңдан делегейниң чону тывылган.

Ийи кижиниң хуу-салымын ынакшылдан артык каттыштырар күш бар бе ынчаш?!

Сылдыс...

Сылдыс деп чүл?

Сылдыс дээрге, чуртталга-дыр.

Делегейде чуртталгадан артык үнелиг чүве чок. Кандыг-даа кижиге чуртталга эң-не үнелиг, кижибүрүзү аас-кежиктиг чурттаарын күзеп чоруур. Ынчангаш аас-кежиктиг чуртталганы Сылдыска чедир бедик үнелээр бис.

Аас-кежик дээрге, ак сеткилдиг күзел-бодалдарның херек кырында боттаныры-дыр.

Сылдыс...

Сылдыс деп чүл?

Сылдыс дээрге күзел-дир.

Күзел чокта чурттаары берге.

Күзел чокта кандыг-даа сорулга чедип алдынмас. Күзел чокта чуртаттынмас. Күзел кижини кезээде хей-аът кирип, демиселче кыйгырып турар. Амыдырал — демисел-ле болгай. Ынчангаш, күзелди ыяавыла херек кырында боттандырар херек. Оон башка хоозун күзекчи бооп хуула бээр сен. Дириг кижиниң күзели төнчү чок. Бир күзелин чедип алырга, өске күзел төрүтгүнер. Хөй-ле чүве күзеп, сонуургап чоруур кижичалгааравас. Кижиниң күзели ак сеткилдиг, чырыткылыг болур ужурлуг.

II КЕЗЭЭ

Караңгы имир чоорту өртемчейни шыва алы берген. Кылайтыр чүлгүп каан дег арыг көк дээрге Сылдыстар соңнуг-мурнуг чырып, айыраңайнып эгелээн.

Дүн дүшкен.

Дашкаар үнүп кээримге, дээрде сылдыстарның чаражы мээң кичээнгейимни дораан-на хаара тудупту. Черле ыңдыг кижги мен: сылдыстар хайгаараарыңга ынак. Эң ылаңгыя сагыш-сеткилим куюмналып, сарынналган үелеримде сылдыстарже үр-ле харамдычып кайган, оларның-биле иштимде «хөөрешкен» ышкаш көрүп турар мен.

Езулуг-ла тоолдап болгу дег сылдыстар чурту! Сылдыстарың тускай октаргайы. Оларны үр көрүп, сиңниге бээрге, кайгамчыы дам баар. Ана, бир-ле тоолзуг оран. Ону көргөш, кижги мырыңай адырлыр хөңнү чок кылдыр көжүй бээр.

Сан-түң чок хөй сылдыстарның аразындан чүгле чаңгыс Сылдыс шилип алдым. Эң улуг боорга эвес, а эң чырык боорга шилип алдым.

Улус шупту удаан.

Чүгле сылдыс-биле ийилээн арттып калдым.

Сылдыс бирде улам-на ырап бар чыткан ышкаш, бирде улам-на чоокшулап кел чыткан ышкаш, имистелип көстүп тур.

Сылдыс. Талыгыр Сылдыс. Ырай бербе.

Бүгү өртемчейни эжелеп алган караңгы чүк-чүктен сени долгандыр бүзээлеп алган, араатанзаан чылбыга маңгыс дег, тудуп чиир деп, белеткенип, шоглап тур, көрүп тур мен. Сагыш човап, баарым ажып, сеткилим карара бээди, сүрээдеп тур мен.

О, Сылдыс! Караңгы-биле чаныш-сыныш чок демисежип турарыңны көрүп тур мен. Караңгы-биле маадырлыг демисежип тур сен. Оо, эки демисеш, Сылдыс, эки демисеш. Бүгү октаргайда караңгыны чок кылыр дээш туюлунга чедир демисежип көр! Сен караңгыны тиилээр сен. Сен караңгыны ыяавыла тиилээр сен. А караңгы сени кажан-даа, каяа-даа өжүр базып шыдавас! Чок-чок, черле шыдавас. Чырык тиилээр. Чырык караңгыны ыяавыла тиилээр!

О, дидим Сылдыс!

Кайы хире дидимиңни билбес-тир сен. Караңгыга алыспа. Черле алыспа. Караңгыны тарадыр сывырта. Дүрген сывырта.

Маадырлыг Сылдыс!

Кайы хире маадырыңны көргөш, кайгаар-дыр мен, магадаар-дыр мен. Төнчүзүңге чедир дүжүп бербес-тир сен.

Сеңээ кезээде чоргаарланыр мен.

Мени хей-аът кирип тур сен.

Төнмес-батпас чугаавыс өгөлээли, Сылдыс.

Чивецнедир чырыткылаңайнып, төнчү чок талыгырдан менче байыр чедирип турар-дыр сен.

Миллион-миллион чылдар өттүр чедирген байырыңны хүлээп ап тур мен, Сылдыс.

Кандыг кончуг дүлгээзинниг Сылдыс боор сен!..

Төнчү чок талыгырда мени чүге кыйгырып тур сен?

Хаан-Херети куш бооп хуулуп алгаш, сенче уткуштур дүн-хүн чок ужуп-ла, ужуп-ла чораан болзумза!.. Чеже чылдар иштинде ужуп кээр ирги мен? Чежеге дээр шыдажыр ирги мен? Мээң назыным чедер ирги бе? Мөңгө назынныг турган болзумза сээң чаныңга ыяавыла барып чедер дээш, муң-муң, сая-сая чылдар иштинде ужударыңга белең ийик мен. Сээң чаныңга эдеринчи бооп хуула бергеш, кезээ мөңгөде сени долгандыр ужуп-ла, ужуп-ла чоруксаар мен.

Октаргай төнчү чок.

Үе база төнчү чок.

А кижиниң чуртталгазы төнчүлүг.

Канчаар чурттап эрткен сен, ынчаар чуртталгаң төнүп каар. Катап эгиттинмес. Дедир эгиттинмес. Чуртталганың улуг-биче частырыглары база кажан-даа эгиттинмес, балал-бас. Кижиниң чуртталгазы чүглө чаңгыс. Частырыгларны эдип алып сорулга-биле база катап чурттаттынмас. А чуртталганы узадыр дээрге, төнчү чокка узаттынмас. Харааданчыын! Хомуданчыын!

Бодумкуң күзелдеримни боттандырып четтигер ирги мен бе? Чок. Кижиниң күзелдери база шак бо Сылдыс ышкаш талыгыр, төнчү чок болур ужурлуг.

Октаргай-биле деңизээрге, кижиниң чуртталгазы дыка-ла кыска-дыр, эмин эрттир азарганчыг-дыр. Чуртталганы ам-даа үнелеп билбес-тир бис. Хөй-хөй үе-шактарны, чылдарны ажык чок чүүлдерге төтчөглөп кааптар-дыр бис.

Кандыг кончуг дүлгээзинниг Сылдыс боор сен!..

Төнчү чок талыгырда мени чүге кыйгырып тур сен?

Сээң чаныңга аткан ок дег бо дораан ужуп чеде берген болзумза!..

Сээң чаныңга ужуп чеде бергеш, чалар от дег, өрттендир, хуюкталдыр чиртип турар изиңге шыдашпайн эстип-хайлы берген болзумза!.. Мээң мага бодум чаптанчылар бооп хуула бергеш, база-ла сылдыстар ышкаш төрөөн чуртумну чырыдып чоруурун күзээр мен. Төрөөн чонунга чырыткы бооп, дуза чедиреринден артык аас-кежик кайда боор. Санап четпес хөй-хөй сылдыстарның аразыңга эскерттинмес-даа бол, хензиң чырыткы бооп чораай-ла мен.

«Кызыл дустай» берзимзе, мээң сүнезиним база сылдыстар аразыңга ужуп чоруурун күзээр мен. Аңаа чорбайн, ам каая чоруур боор.

Адыр, Сылдыс.

Сагыш-сеткилимни оя чирти бербе, мени камна. Шыдажыр аргажок дүлгээзиниңни оожургадып көр. Сагыжымны саарзыкталдырба. Ооң орнунга мени хей-аът кирип чор.

Кандыг кончуг дүлгээзиниң Сылдыс боор сен!..

Төнчү чок талгырда мени чүге кыйгырып тур сен?

Сеңээ черле чедип шыдавас-тыр мен, Сылдыс. Ол дээш мени буруудатпайн көр, өршээп көр. Сеңээ кажан-даа чедип шыдавазымны миннип тур мен. Төнчү чок талгырда чүгле сээң барааныңны магадап чоруур салымныг болганым ол-дур.

Ынчалза-даа, сагыш-сеткилим-биле сеңээ ыяавыла чедер дээш кызар мен. Мээң чуртталгамга кандыг-даа бергелер таваржыр болза, сенче уткуштур чоокшулап алыр дээш бүгү назыда чүткүүр мен. Хензиг-даа болза чоокшулап алыр дээш чүткүүр мен.

Октаргайның деңнеп четпес бедикте Сылдызы!

Бүгү делегейде, бүгү октаргайда чүү бооп турарын хайгаарап турар боорунга, сеңээ адааргаар-дыр мен, октаргайның херечизи.

Кандыг кончуг дүлгээзиниң Сылдыс боор сен!.. Төнчү чок талгырдан мени чүге кыйгырып тур сен?

Чырык черге төрүттүнүп келгеним соонда эргим авам мени өпейлеп, агаарладыр дээш дашкаар үндүрүп кээрге, бирле дугаарында сени көргөн мен. Чүвениң шыны херек. Ынчан сени тооваан мен. Бичии чораан чылдарымда сени харжыгашка дөмейлеп турдум, ойнааракка дөмейлеп турдум. Кончуумну! Мелегейимни! Чөгенчимни! Сээң ол хире чаражыңны эскербейн чораан-дыр мен. Сээң дугайыңны хоомай бодап чораан-дыр мен.

Октаргайның кайгамчык чараш Сылдызы!

Кежэниң-не дүн дүжерже, бир дугаарында дээрже көөрдүр мен. «Дээр аяскан бе, аяспаан бе?» дээш эвес, а сени дилеп, албан-биле тып алыр дээш көрзүнер-дир мен.

А дээрде дүвү чок октаргай.

Октаргайның делгемнеринче шымнып кире берген болзумза. Ооң соонда кижидедир эеп келбейн баар ирги бе? Кайы хире хостуг, шөлзөн ирги? Бир эвес саң дорт угланышыкын-биле сая-сая чылдар дургузунда ужудар-даа болза, төнчүзүнге четпес, кажан-даа четпес. А бистиң кайгамчык улуг бөмбүрзээвис чоорту элезин дег бичелеп чыдып калыр.

Сериин салгын, мени сергет!

Күжүм неме! Орук ам-даа узак.

Октаргайны эргий ушкаш чедип келийн.

Өске планеталарның чурттакчыларынга бистиң черивис-
тиң байырын чедирейн.

Аа Богда, өршээ дадай!

Кижги бодап четпес талыгыр!

Октаргайның төнчүзү кайда-даа чок.

Октаргайның чажыды кайда ирги?

Сылдыс.

Мээң чуртталгамның шыдажыр аргажок дүлгээзинниг
Сылдызы!..

Сээң дүлгээзиниң ол хире күштүг болганының чажыды
чүдөл? Ону дилээш, тып чадап, падым барап, хинчектенип
чыдыр мен, баажызын чугаалап, дузалап көрөм!

Чечектелип турар көктүг, шыктыг чайын сарааттап
каан сиген кырынче үне бергеш, даңны атсы Сылдыстар кай-
гап чыдыксаар мен.

Чеди-Хаан Сылдыстың бажындан эгелээш, ужунга чедир
угулзалап каан туттунгууштуг, демир көвүрүгнү салгаш, бир
Сылдыстан өске Сылдысче кырлап кешкен болза!

Өртемчейниң өзээ болур Алдын-Өрген Сылдыстан мөң-
гүн илчирбени шөйүп бадыргаш, алды орандан үстүү оран-
га чедир ааттынып чайганган болза.

Ыдыктыг Сылдызым!

Мээң кезээ мөңгеде өшпес Сылдызым!

Кезээ мөңгеде чыры, Сылдыс!

Улам күштүг чыры!

Ажытталба! Үргүлчү көстүп чор.

Оон башка чуртталгамдан аза бээр мен!

Мээң чуртталгамның чырыткызы болгаш айтыкчызы.

III КЕЗЭЭ

Камгалакчы Сылдыс!

Каяа-даа чоруурумга мени үзүктөл чок кадарып чоруур
Сылдызым!

Соңгам караандан бакылап келдиң, Сылдыс.

Чааскаанзырап көстүп тур сен.

Бээр кирип келем, Сылдыс. Шайдан иш. Сени чалап, ма-
нап тур мен. Бажыңымда чааскаан ор мен.

Делегейде эң-не чоок өңнүүм кылдыр уткуп аар мен.

Сеткилимниң чажыттарын сеңээ ажыдайн. Кударанчыг
сагыжымны хөөрөп берейн, таптыг дыңна!

Өртемчейде чуртталганы сайгараалы.

Чүрэмниң ханызындан эң улуг дилээм бар. Ону күүсет-
тинер кылдыр чаяап көрөм, Сылдыс. Сенче улуг идегел-биле

көрүп тур мен. Шақ ол дилээм боттанзын дээш, бүгү назыда сеңээ чанньп, тейлэйн, дискек кырынга сөгүрүүн:

Бөмбүрзектиң чонун камгалап көр, кадагалап көр, оран ээзи — Сылдыс!

Өлүм-чидим, озал-ондак аткаарлазын!

Айыыл-халап өртемчейге диргелбезин!

Амы-тынга халдапкы дег

аарыг-аржык турбас болзун!

Акы-дуңма албаты чон

адааннашпазын, өжээннешпезин, чидиришпезин!

Дас-кежикти каң дег быжыг

найыралдан тыпсын!

Кедер хептен, чиир чемден, бажың-балгаттан, оран-савадан, акша-төгериктен артык үнелиг чүве — Найырал!

Найырал ыдыктыг!

Кижилер аразында ынакшыл ыдыктыг!

Кижиги бүрүзү мөңгө назынныг болзун!

Кижиги бүрүзү төнчү чок октаргайга хандыр таалап чурттазын!

Кижиги!

Делегейде кижиден артык үнелиг амытан чок! Кижини камнаңар!

Кижиги бүрүзү ыдыктыг!

Чуртталга бүрүзү ыдыктыг!

Ону черле секундада-даа утпаалы!

Чүрээвиске керттип алыыл!

Чоокшулап чедип келем, Сылдыс!

Сагыжымны сеңээ сөглэйн.

Төнчү чок күчү-күжүң берем, Сылдыс!

Мени күш киир. Күжүм неме!

Өртемчейниң бүгү күштерин чыып алгаш, төрөөн чонумга ачы-дуза чедирейн.

Дүне боорга дээрде чырып турар, хүндүс боорга сагыжымда чырып чоруур, Сылдызым.

Эргим Сылдызым!

Сагыжымны саймааратпа.

Мээң чүрээмче кирип кел, Сылдыс!

Мээң чүрээмни кывыс, Сылдыс!

Чоокшулап чедип келем, Сылдыс!

Сагыжымны сеңээ сөглэйн.

Чырык өртемчейде чүгле сеңээ бүзүрээр мен. Оон өске кымга-даа бүзүрөвөс мен.

Мактавайн-даа, бактавайн-даа, мени ол-ла хевээр хүлээп аар деп идегээр мен.

Ынак Сылдызым!

Шыдажыр аргажок сээң дүлгээзиниң мени бүгү назыда жыңчыктырбас-тыр.

Төнчүзү чок сагыш-бодалдарым хөөрөп берейн, хүлээп ап көр. Сагыжымны чиигедип көр. Чаннып тур мен, дилеп тур мен.

Сылдыс!

Сеңээ чедип чадап чор мен.

Мени мана! Мени кагба!

Мени ыяавыла эдертип ал.

Сенден черле чыда калбас мен,

Чаңгыс базым-даа чыда калбас мен!

Мээң чуртталгамның шыдажыр аргажок дүлгээзинниг Сылдызы!

Чоокушулап чедип келем, Сылдыс!

Кайгамчык ынак Сылдызым!

Делегейде эң-не үнелиг

өңнүүм кылдыр уткуп аар мен!

ЭПИЛОГ

Чырык...

Чырык дээрге чуртталга-дыр.

Караңгы...

Караңгы дээрге өлүм-дүр.

Чырык биле караңгы...

Чырык хамык чүвени көргүзүп, көзүлдүрүп, илередип, таныдып, таныштырып, өөредип турар.

А караңгы хамык чүвени чажырып, базырып, дуглап, ажыттап, хөлөгелеп турар, чуртталганы безин чажырып, дуглаар чыгыы.

Болар ийи өжээтилер дег кажан-даа эптешпес. Бот-боттарынга удур чаяттынган.

Чырык дээрге хосталга-дыр.

Караңгы дээрге хоругдал-дыр.

Агаарлаар дээш дашкаар үнүп кээримге, төнчү чок талыгырдан мени уткуп алдың, Сылдыс. Чаптанчыг алдын-налчак херелдериңни мээң арнынче чассыткан дег чажа бээдиң. Ону көргөш бүгү бодум чымырткайнып, уян чүрээм давий берди — өөрүп тур мен.

Сылдыс.

Эргим Сылдыс!

Ынак Сылдызым!

Сен — мээң бурганым сен,
сагызыным сен,
сүнезиним сен,
ыдыктыг күзелим сен.

Сен — мээң хуу-салымымның шииткекчизи сен.

Сен — мээң күзелимнің хей-аът киирикчизи болгаш
деткимчези сен.

Сен — өртемчейнің ээзи-дир сен, бурган өршээ!

Сен барыңда дириг мен.

Чүгле сен дээш чурттап чор мен.

Мээң сагыш-сеткилимни чырыдып чор сен.

Эрткен үе — эге чок.

Келир үе — төнчү чок.

Чайыннанчак Сылдыс!

Талыгыр эрткен үеден

Төнчү чок келир үеже бурунгаар чырыдып тур сен.

Идегелдиг Сылдыс!

Эрткен үе-биле

Мени харылзаштыр.

Авамның сүнезини-биле

Мени ужураштыр.

Авамның эргелеткен сөстөрүн дыңнап алың.

Авамга эрткен, барган буруум миннип алың.

Соң соонда мени келир үеже үдеп каг.

Четтиклейн манап тур мен.

Чырыткылыг Сылдыс!

Келир үеже мени дүрген үдеп каг.

Четтиклейн чүткүп тур мен.

Оруумну бурунгаар,

Караңгыны өттүр чырыдып бер.

Ак-Сагыш...

Кара-Сагыш...

Ак-Сагыш биле Кара-Сагыш.

Алдын-мөңгүн херелдерлиг

хүн дег чырык арыг Ак-Сеткил!

Арыг Ак-Сеткил

аткан даңның алдын херелдери-биле дөмей,

бүгү өртемчейни чырыдып турар,

чоннуң караан ажыдып турар.

Чернің бөмбүрзээ чүгле Ак-Сеткилдиг улустуң дузазы-
биле сайзырап турар.

Кайгамчык арыг Ак-Сеткил!

Мен черле кезээде сээң мурнуңга чаннып, тейлээр мен.

Бүгү назыда дискек кырынга сөгедектеп мөгеер мен, черге чедир мөгеер мен, сөгүрүүр мен.

Чүге дээрге Ак-Сеткил кезээде ыдыктыг!

Кара-Сагыш дүмбей караңгы-биле дөмей, хөө дег кара. Ак-Сагыш биле Кара-Сагыш үргүлчү чарылбас, кады чоруур. Бот-боттары чокка чурттап шыдавас-биле дөмей.

Ынчалза-даа болар ийи кажан-даа элтешпес өжээтилер.

Ак-Сеткилдиг Сылдыс!

Сенден эң-не шыңгыы айтырып тур мен:

Бембүрзектиң кырындан Кара-Сагыш чүге читпезил!

Чырык өртемчейге кажан-даа, каа-даа дириг амытан-нар, кижилер өлүрүшпезин, чидиришпезин!

Сенден эң улуу-биле дилеп, чаннын тур мен, Сылдыс. Катап, катап чаннын, тейлеп тур мен.

Бойдус канчан боду бодунга удур төрүттүнер чүвөл?

Өртемчейниң частырыы бе?

О, Бурган өршээ!

Өртемчейниң частырыын эдип көрөм, Сылдыс.

Бир эвес кара-сагышты Ак-Сагышче шилчидип, хуулдуруп шыдаар турган болзумза, чырык өртемчейге чүглө ол дээш демисежип, чурттаар ийик мен.

Караңгыны чырыдып болур!

Караңгы чырыкче шилчип болур.

А кара-сагыш?..

Кара-сагыш ак-сагышче шилчиир бе, ынчаш?

Өртемчейниң кырындан кара-сагышты агартыр чырыдып көрөм, Сылдыс.

Делегейни катап караңгы хөме ап, дуглай бээди.

Өртемчейниң Сылдыстары, каттыжыңар! Караңгыга удур демисежилицер.

Караңгыны көөр хөңнүм чок!

Октаргайны чырыдыңар!

Даң адары билек өрээлим ишти чырып эгелей бээди. Магалыны! Тааланчыын! Эргенги хуннүң баштайгы херелдери кижини хей-аът кирип, диргизе бээр. Өөрүнчүүн! Хүн караа соңгам өттүр дээп, бакылай бээрге, кижиниң сагыжы ала чайгаар сергеп, чырый бээр. Амыдырал чеже-даа берге болза, эртенниң-не даң хаяазын уткуп алыры кезээде өөрүнчүг, ааскежик-тир.

Амыдырал база катап эгелээн! Төнчү чок амыдырал. Өлүм чок амыдырал! Өлүм биле чуртталга, чуртталга биле өлүм соксаал чокка демисежип-ле, демисежип-ле турар.

Ындып-даа амыдыралды хаан-даа, чүү-даа узуткап шыдавас!

Чуртталга тиилээр!

Чуртталга ыяавыла тиилээр!

Мээң эргим ынак Сылдызым!

Сээң-биле кажан-даа байырлашпас мен, чарылбас мен!

Кезээ мөңгедө сээң-биле кады мен.

Сылдыс Баазаңович Донгак 1970 чылда төрүттүнгөн, Оргумак школыны дооскан соонда, шериң албаны эрттирип чоралып, чоокта чаа халакып келген, торзун чери — Ак-Чыраада малчынай берген.

С. Б. Донгактың шүлүктери 1990 чылда «Шын» солунга, 1992 чылда «Тываның аңыяктары» солунга парлаттыгылаан. Аңыяк шүлүкчүнүң бо бөлүк шүлүктерин парлаарының мурнунда «Тываның аңыяктары» солуннун редакциязының чанында «Дамырак» чечен чогаал каттыжыныкының баштайгы кичээлинге сайгарып көргөн. Сайгарылгага каттыжышыкының удуртукчузу Э. Л. Донгак, шүлүкчүлөр О. О. Сувакпит, К. Ч. Черлиг-оол, И. Ш. Куулар, Ю. Ш. Кюнзегеш олар киришкен.

Санал берген шүлүкчүлөр Сылдыстың шүлүктериниң шынары шупту бир дески эвес, үндүрүк-кириик бижиттинген-даа болза, ооң шүлүкчү болу бээринге идегелин илереткен. Шүлүк аянажылгазын, ритмиказын сагываан, сөс-домаанда эскиттиг чогаалдар-биле чергелештир ниитиси-биле чогумчалыг чогаалдар ооң редакцияга келген шүлүктеринде бар болган, ынчангаш авторга тыва шүлүктүн нарын тургузуун шингээдил ап, дылдык кожаатан, уран-чечен аргаларын шүлүккө ажыглаарыңга кызымак өөренири чугула дээрзин Сылдыска сүмелээр деп олар демдеглээн.

С ы л д ы с Д О Н Г А К

* * *

Ээзинге эргеленип, эник огланыр —
Хаак будуу шыкпыш хыылаар.

Ээзинге ынак кулун ораныр —
Казылган кымчы кам чок сыылаар.

Эзиминге чоргаар элик огулар —
Хараалдаан боо огу сыгылар.

* * *

Бачым иштен хоорлуп дезип,
Бажым аарыын эмнеп чорааш,
Эзирээштиң, көңгүс билбес
Багай үүле кылып каан мен.

Хоор чоңум килең кылы
Хоойлу-биле катчып алгаш,
Караам чажын бүлдөңдөдир
Хары черже шөлүвүттү.

Бачыт кылган шагымдан бээр
Бажым сөөгү кууларгыже
Буруулуг сен деп доңгун сөс
Чүрээм өйүп, коңгалап чор.

* * *

Чииртим бодал —
Чижин чооглаан араатан дег,
Чаглыг чүрээм
Чартыын чирип, хемирип чор.

Чижик куш дег,
Чалгыннарым херип чадап,
Чаяан, кижик
Чыргазындан аарып чор мен.

* * *

Караланың узун оруу челип чорааш,
Кандыг хүндүс, каяа баргаш соксаар ирги?
Каржы чүрээң ашак хозуп, эрлер далдааш
Кажан черле ажып-саргып, кергээр ирги?

* * *

Томаанныг дээш
Дооза төрөл мени мактаар.
Оозу чөп боор:
Оол-даа бол, пөрүүм кончуг.

Ол-даа канчаар,
Оон өске аажым-на хөй:
Болбас тенээм
Борбак башка кылаштаа дег.

Турам улуу —
Дурт-сындан узап өскөн.
Ужур билбес —
Уругларны шоода кааптар,
Харын мырай
Каржызымаар, кээргел чок мен...

Кара халап,
Канчап чонум эскербезил?
Дөгөрези
Төөредир-ле мактаар чүзүл?!

* * *

Удуп каар мен. Караңгы дүн
Удаан мени оттурбайн чайгап хонар.
Оттуп кээр мен. Хаяалыг хүн
Оглу менче менди — чырыын хөглүг сунар.

* * *

Успа хөлүм чалгыын орта
Улуг куунуң самнаары дег,
Уйгу, дүжүм дамчыын каастап,
Угаанымга ойнап хонам.

Оттуп келгеш оол чүрээм
Оттуг согуу соовас болзун.

* * *

Хөөремик, хөглүг-даа бол,
Хөрээмде өшкен кес бар.
Хайлыг шулбус коваңнап,
Хөөзү дойлуп бурулаарга,
Хааржакта сүдүнзе дег,
Хаг чокка кыва бээр мен.

Аравысты,
Чылдар чоруу ылгын шуужуп,
Астыктырып, чара кирип, ыратса-даа,
Мээң төрөөн ачам-дыр сен.

Ававыстан
Аңгы кижги эргеледип,
Ажыл кошкан — ажы-төлдүг чорзуңза-даа,
Ачам-дыр сен.

Аартыктап,
Анчыгзынма, күжүр ачай,
Чүрбээжимни эргеледиш суйбаваан бол,
Чүглө мээң ачам-дыр сен.

Сураглыг аныяк мөге Бежсидейини кады төрөөн акызы Артем Күжүгет Кызылдың башкы институтун доозарының кырында тургаш, ону бот өөредилге-биле уламчылавышсаи, бодунун доосканы Суг-Аксы школазынга башкылап турган.

Ол ам ачазы база мөге акызы Сыын-оол суглар-биле демнежиң арат ажыл-агыйынче кирипкең. Эрткен чылын элээн хөй тарааны-даа тарып, ажаап алгалнар, ситенин-даа кезип белеткеп алганнар, дыка демниң, ажыл-агыйжы улус деп Сүт-Хөлде ат-алдары алгаан. Онза солун чүве чүл дээрге, Артем школачы үезинден бээр шүлүк бижиң чоруур. Ада-өгбениң буруп ижи аныяк шүлүкчүнүң бай сеткилин улам сорук клирип, аңаа чүглө дуза болуру чугаажок.

А р т е м К Ү Ж Ү Г Е Т

БАЗЫНДЫРГАН ХӨӨКҮЙГЕ БОЛЧУП ЧОРУ

Кижилерге багай чүве кылбайн чоргар,
Хире шаанче экини-ле күзеп чоргар.
Базындырган хөөкүйге болчуптарга,
Баарың чылдың бергени дег, ботка эки.

Сарыыл чокта... кемниг херек багай уржуу
Сагышка аар, яла-түрээ — назы болчай.
Нүгүл-хиңчек кылганың дээш, арның куду,
Нүүрүң балыг — чырык хүннү канчап көөр сен.

Базындырган хөөкүйге болчуп чору,
Эки сеткил буянынга көдүртүр сен.
Барган черге сени кым-даа өөрсүнер,
Эжен-төре сүлдезинге дөмөк боор сен.

* * *

Күстүң бир-ле соок хүнү...
Күскелендир өде берген
Хеңзиг хава сыйыңайнып,
Херимимде ээртипсен.

Кудуруу-даа ходуш дивес,
Кулаа безин халбаш кынмас.
Чаглаа чокта хөөкүйнүң
Чаннyp, тейлеп олурганын.

Чылыг эреп орар боорга,
Хөөкүйнү кириптим.
Шыырныкан барасканга
Хөнек дүвүн сыргап бердим.

Күстүң бир-ле соок хүнү...
Күзел-ле чок кударанчыг.
Өйүп келген сеткилимни
Өске ытка сөглөп ор мен.

* * *

Шагда бижээн чагааларың
Саргаргылап оңа берген.
Сактыышкыңга бүргедипкен
Чааскаан бүдүү номчуп ор мен.

Бораанныг хүн, кодан-таваа —
Бодалымда ол-ла хевээр.
Борбалчыңнааң карактарың —
Богда бурган эрегези.

Кызыл хоорай сайгылгааны
Кырывыста чырывышаан,
Эстегилээн башкы харда
Эргеленчип чоруур-дур бис.

Шагда бижээн чагааларың
Саргаргылап оңа берген.
Сактыышкында баштайгы хар
Чаап турар биеэ хевээр.

ӨРЭЭЛДЕ БИС ИЙИ АҢГЫ...

Көккүр дээрниц сылдыстарын
Көжегениң пөзү дуглаан.
Өрээлде бис ийи аңгы,
Өжежипкен ыыт чок ор бис.

Суугувус дызырткайнып,
Сула чаңнап отчувушаан.
Чежеге дээр манажыр бис,
Чемивис-даа соой берди...

Өпөяавыс кирип кээрге,
Өргелер дег, коңчуувусту,
Кочуйгулаан ийи аңгы —
Хоруй берген чүдээвисти.

* *

Тоолзуг бай чайлаавыстың хүрээ шинии
Эзим-арга улуг өртке таварткан тур — хөө-кара.
Тооруун чип өскенивис мөклүр пөштер
Ээрен дег, өлүг сыра болу берген — хөө-кара.

— Чайлаамны!.. — дээш, харлыга-ла берген тур мен.
Сагыш саарзык, хөөн балыг — чайлаг бойлаан.
Отту шаккан сектиң холу олчаан катсын!
Ом маа ни пат ни хом! Торгаал болзун!

Б а в у у ж а н О Н Д А Р

ТЕВЕНИҢ БОДАЛЫ

Өртемчейде чурттааннарның
Йерээп уткуп, алгап үдээр,
Олчуп-солчур он ийи чылдың
Ома-сома демдээ менде:

Кулактарым күскенин — Күске чылы.
Дуюгларым инекти — Инек чылы.
Борбак бажым парны — Пар чылы.
Эриннерим тоолайны — Тоолай чылы.

Мөгеннерим улунуу — Улу чылы.
Карактарым чыланны — Чылан чылы.
Ишти-хырным аътты — Аът чылы.
Хоюг дүгүм хойнуу — Хой чылы.

Кадыр-хаваан мечини — Мечи чылы.
Узун мойнум дагааны — Дагаа чылы.
Азыг-дижим ытты — Ыт чылы.
Кудуруум хаванны — Хаван чылы.

Ома-сома демдээ менде
Он ийи чылдың өңнери-даа,
Кечим сес сан соодалы-даа
Кертик мени кезе дүшкен...

Ынчангаштың суксавас мен.
Чиир чем чокта аштавас мен.
Ырак, чоокка могавас мен.
Чиң тээп чорааш мөгатпас мен.

КУРГАГ СҮТ

— Изиг дүжер чыгай берди,
Инээңге сугдан кудуп бер! — деп
Ава уруун айбылаарга,
Аңаа мындыг харыы келген:

— Кудар сава тывылбаста,
Суук сүттү чоор ону.
Кургаг сүттен бээр кылдыр
Суггарбаалам инекти, авай.

ХАРАМ

Өнер-оолду кым-даа билир,
Өөдежок думчуун хараар.
Чүнү-даа бол мээңии дээр,
Чүдек харам кижичүве.

Аяк кымныыл? Өнер-оолдуу,
Аржыыл база, номнар база.
А ширбнил? Ооңуу эвес,
Ажылдан ол дезип ырбаар.

Харам кижичү багай дээштиң
Хамык өөрү ону каапкан.
Өөр-өнер чүзү-даа чок
Өнер-оолду, хөөкүйнү...

КЕЗЕМЧЕ

Арыг черге адыг оглу
Ары өөндөн чигир чыгган.
Аңаа ынчан хаван оглу
Аалдап чеде берген иргин.

Арызының чигиринден
Адыг аяк долдур сунган.
Ааска эстип, хайлып турар —
Амданныы-даа аажок болган.

«Кара дашка харыылыг» деп,
Хаван оглу шагда дыңнаан.
Адыгга ам чүнү бээрин
Аайын тыппайн бодангылаан.

Алаак черге хаван кээрге,
Ак-ак чечек айыраңнаан.
Амырааштың, хаван оглу
Аспаа-биле чулуп кирген.

Канчангаш-ла, хая көөрге,
Хамык ары бо-ла келген.
Арын-башты, үпчү ботту
Ажыңнадыр шага берген:

Хайыраан-на чечээвисти
Канчаарың ол, чоңчап бардың,
Каражалыг, хара хаван?
Кайыын чигир чыыр бис ам?

Хаван оглу оон дескеш,
Кажазынче караш-ла дээн.
Айыраңнаан ак-ак чечек
Алаак каастап артып калган.

А ооң соонда хаван оглу
Чечек чулбас болу берген.
Арылар чыыр демги чигир
Чечекте деп билип алган.

К е ч и л - о о л Э К Е Р - О О Л

СИГЕН КЕЗИКЧИЛЕРИ

Шыңганнары мөчөк-мөчөк,
Шыырак эрлер сергек-сергек.
Сиген терең: чиндиң-чиндиң,
Чидиг кадыр кылаш-кылаш.

Орайтааже, серин турда,
Олар улам дүрген-дүрген.
Чайганыры бир аай дең-дең,
Шалыыштары биске кың-кың.

Чыды чаагай кескен сиген
Шынаа дургаар кырлаң-кырлаң,
Хавакта дер кылаң-кылаң,
Каткы, чугаа кыска-кыска.

Чаагай-оол МОНГУШ

КОЙГУНЧУГАШ

Койгунчугаш халып чору,
Кончуг таптыг өтгүнээл, че.
Хокпаңнадыр шурагылаал,
Холдарывыс часкагылаал.

Дилги көрүп кагган джжжж,
Дидирээли, сирилээли.
Дилги ырай берген джжжж,
Дидим чоргаар шошкуптаалы.

Бажыңында келген джжжж,
Парталарже базыптаалы.
Шипшиң шөлээн удаан джжжж,
Шимээн чокка олураалы.

АЪТ

Чустүг сиген сыя баспайн,
Чүгүрүп ор, ала-дайым.
Аргынчаамда белээмни
Авамга мен чедирейн.

КАТ

Кандыг кончуг бышкан кат боор,
Кагбайн, сыкпайн чылыңар.
Саваларны долдургаштың
Чаза ырлап чанаалыңар.

ДИИСПЕЙ

Ала-шокар дииспейниң
Аажы-чаңы коргунчуг-ла:
Күскежикти көрүп кагза,
Күжүн дөгөп шурай-ла бээр.

Аспаа-биле базып алгаш,
Аай-дедир чууй-ла бээр.
Аарзынгаш сыйтылаза,
Аттынган дег ырланы бээр.

Сергей ШААЛЫ

БИЧИИ УРУГ ЧҮНҮ КӨРГЕН?

Бир-ле дугаар чайлаг чораан
Бичии уруг мынчаар хөөрөөн:
— Кырган-ачам бажыңының
Кылаяр-даа соңгазы чок.
Ханаларын чараш кылдыр
Хана-карак каастай кылган.
Дээвииринде хүн-даа ышкаш,
Дендии улуг соңгазы бар.
Ынаар көөрге ак-көк дээрим,
Ында ушкан дээлдиген-даа,
Орай кезжээ сылдыстар-даа
Олчаан хевээр көстүп турар.
Артында-ла, шак ол бажың
Аяк ышкаш төгерик аан.

* * *

Өгбелерден дамчып келген
Өгнү чаштың көргени-дир.

ЫНДЫГ АЛЕ?

Октябрь ай күстүң
Ортузу бе, ачай?
Аңчы кижги ыңчан
Анаа орбас, але?

Какпа, дузак, боозун
Катап-катап хынаар.
Четче эвес болза,
Черже черле чорбас.

Өлүк-тывыш хөйде
Өртээ улуг дээштиң
Аң-меңни кыра
Адып болбас, але?

Олар чокта оран
Куруглап каар болгай.
Оглу, кызы биске
Кударал боор, шын аа?

Д а д а р - о о л О О Р Ж А К

ӨСКҮС КУЛУН

Бо төөгүну «Коммунизмче орук» совхозтуң хой кадарчызы Удургу Чымбаевна Монгуштан дыңнаан мен. Оң чугаазын номчукчуларга таныштыраарын кызыдып көрейн.

...Ынчан сезен үш чылдың май ортан үези турган чүве. Аалдарның сүт-сааны шагда-ла хөнүй берген. Май чайның башкы айы-ла болгай. Сезен хар чоокшулаан бистиң кырган өгбевис Самбыл прей өөвүске чедип келгеш: «Бо дээр-ге си ийи чылдың эң сөөлү — Хаван чылы чүве, уругларым. Мал-маган хүр, үнүш-дүжүт элбек, чаагай үнер» деп органын утпаан мен. Шынап-ла мурнуку чылдарга бодаарга чай эрте дүшкен. Ындазында экизи кончуг ийин. Мурнуу-Солчурнуң арга эдектеринде, хөлбегер ногаан, калбак эзимнерде хектер үн алачып, чарыштырып эткен үе-ле болгай.

Ынчан бис совхозтуң дөнен ирттерин кадарып, Бора-Шайның Мозур деп черге чазаглап чыткан бис. Ол үеде хей-

мер оглум үш харлыг. Ол хирезинде эмигден ам-даа үнмээн. Оолдарым ачазы аарааш чок апаргандан бээр, үш-ле ай эртип турган.

— Уругларыңар кажыл, угбам?

— Тос оол божаан мен. Чаңгыс-даа кыс чок. Оларнын чедизи бар...

Бора-Шай чайның башкы айларында хоюг туманнаар чер болбазыкпа. Ол эртен база-ла ындыг туман Моолдуг-Хем, Кара-Дыт баштарындан ажып келгеш, Тулаа шынаазын дуй алы берген. Хойну дөрт класс дооскан Вадим кадарып үнген чүве. Улуг дүшш чоокшулап олурда, хеймер оглумну чүктеп алгаш, дымырааш-шылбыртың частыг болурга, идик-даа кетпейн, кызыл-даван хой бараадап көөр дээш чорупкан мен.

Өөвүстүң чоогунда Саглы, Чадаана, Хандагайты баар машиналар аргыжып турар чазарлыг улуг орук бар. Ол оруктуң Мозур үстүү талазында хенертен ээй тыртар, шенектелчек чери бар чүве. Ооң мырыңай шенээниң кырында, чылгычы Делгер-оол честейниң бодунуң хуузунда чыраа доруг беши, сактырымга долгады-даа берген ышкаш хөлбере теп алган чыдыр. Че харын, чаянның чүве төрүплеттер ыйнаан бо дээш, улуг кичээнгей-даа салбаан мен. Ооң ындыгы талазында шыкта сес, тос хире кулуннуг бир аскыр өөр чылгы оыттап чораан. Оруктан кедээр, арга эдээнче бедип үнүп алгаш, оглумнуң кадарган хоюн барааннап, шаараш туман өттүр, дураннап көрүп ор мен. Кара-Даг биле Тулаа аразында кырлаңнарның үстүү талазында чоога бажында хойлар ынаар көзүлдү. Чүү-даа болза оглум оларның бажын аалче углай дозуп алган, таваар кадарып бадып олур. Ол аразында ынаар бир-ле черден машина даажы дыңналып келди. Көрүп оарымга өөвүстүң адаа талазындан узун терге сөөртүп алган, кызыл өңнүг «КамАЗ» көстү хонуп келгеш, ам-на ак ховуда келдим дээнзиг, ытка сывыртаткан дилги дег, Хам-Дыт кайы сен дээш, шимейтип-ле кагды эвеспе. Туман-чаъстыг, ол кончуг тайгыр орукка та чоп кончуг шавар чүве, ана бир көрбөөн чүвезин көрүп каан дег, үш-даа минута четпөөнде, ынаар-ла даажы чоорту ырап, чидип чоруй барды. Канчангаш-ла көре кааптарымга, дагыр шенекте чыткан боос бе оруктуң чал довурааның кырында шөйлү берген болду. Ооң чанында ыт ышкаш кара чүве имиреңнээн. Бо чүү болу берди дээш дураннап көөрүмге, бениң дөрт даваны шөйлүп калган, ийи-чаңгыс тырташ деп каап чыдыр. Ооң чанында чаш кулун ол-бо тендирип кылаштап турар мындыг. Честейниң Чыраа-Доруу төрүпкен-дир, барып чаш кулуннуң думчуунда шаразын сы

тудул каайн адырам дээш, оглумну чуктей каапкаш, Мозур-
нуң чидиг даштарыш-даа тоовайн чүгүрүп-ле баттым.

Чыраа-Доругга элээн чоокшулап келгенимде, үстүү тала-
зындап аъттарлыг ийи кижини челдирип бадып олур. Оларны
кайы ырактан танып каапкан мен. Бирээзи Делгер-оол честем,
бирээзи ооң чылгычы эжи Бадыраа олар болду. Аъттыг улус
мени мурнап, Чыраа-Доругга чедип кээп, аъттарындан дүш-
кеш, бени дээскиндир кылаштажып көрүп турлар. Олар ооң
бажын-даа көдүрер, хол-будун-даа тыртар. Оозу шимчeves
болду. Ынчап турда, оларның чанынга чедип келдим. Доруг
бе слүп калган. Аксы-думчуундан хан төктүү чыдар чорду.

Чылгычыларның хомудааны-даа, хараадааны-даа меддээ-
жок. Олар арынарыныче ыт чок удур-десир көржүп, таакпы
уштуп тырттылар. Чаш кулуннуң шаразы хевээр. Эмиг дилеп,
иезиниң чанында тендидейнип кылаштап келди.

— Бо чүү болган чоор, честей?— деп, амыр-менди безин
сөлужарын уттупкаш, алаң кайгап айтырылканымны безин
бодум билбейн бардым.

— Машинага тавартып алган ышкажыл. Ыш-биле эрте
берген мал-дыр — дээш, честем менче көрбейн, ынаар-ла
Бора-Шай ол чарында таңдыларда бир-ле чүве дилээнзиг
чугаалай-дыр.

Ол аразында кошкак салгын сыыладып эртти. Бора-
Шай, кажан сырыннап келген соонда, оон чоорту дыңзып
эзелээр, ынчап чоруй күштүг хатче шилчий бээр мындыг чер
чүве. Ынчап барганда кандыг-даа бүргег кудайны аястыр
шаап кааптар. Ооң сөөлүндө тунааргай изиг хүннер эзелээр
чер боор.

— Силер бо чоокта аңаа кайыын четкен деп силер. Си-
лерни аныяаңарда дээрден башка, сөөлгү чылдарда көрбээн-
даа бис ийин. Сурааңарны дыңнаарга, ажыл-албан аайы-биле
ынаар-ла, ары черде чоруур улус болгай силер, оглум.

— Ийе харын. Ындыг-ла болгай бис. Ооң сөөлүндө чыл-
гычылар кандыг янзылыг болган ирги, угбам?— деп, куду-
ранчыг чугааны ара үспезин бодап айтырдым.

— Оон чүү боор ийик. Честемниң хомудааны-даа хөл-
чок. Арнынче көөрүмге, та чаашкын, та чаштар чүве, карак-
тары ел ышкаш чоржук. Оон мээң база баарым ажыш
дээн. Ыглаксаам кээри хөлчок апарган. Бо-ла улгаткыже
честемниң ынчаар хомудаанын көрбээн мен. Ол мени бодунун
уругларындан-даа эргелиг кылдыр, хензиг чажымдан тура
элег-түрег көргүспейн, эки өстүрүп каан, ачам ышкаш кижини-
ле болгай.

Ачам дээримге, мээң ачам бар эвес, анай кара чаш турумда, ол аарааш чок апарган дээр чораан, а авам база-ла чаңгыс чыл четпээндө бурганнай берген. Менден өскөлөрү-висти ары-өвүрдө төрөлдери азырап аппараттар, а мени угбам-честем суг кымга-даа бербээн. Честемниң хомудаанын, чаш кулуннуң кээргенчиин бодап келгеш: «Мырыңай ам чаа кызыл өңнүг «КамАЗ» дээр машина маңнап эрткен чүве. Ооң сөөлүндө бо мал ынчап барды. Ону көргөш, арга эдээндө бээр чүгүрүп батканым бо. Черле харын ол машинаның чолаачызы та эзирик, та элээр чүве, шавар деп чүвези ана бир чаа-дайындан дескен чүве дег болду. Чүү кончуг амытан боор ол? Чаш кулунну хилинчектээни ол-дур!» деп, хейделе кончуттунуп эгелээримге, Бадыраа менче чиктии сүргей чидидир көргөш, көргүрөөш чоон үнү-биле шала хааштай араак:

— Ол машинаны бис база көрдүвүс. Чүэк чок, улуг машина сыр маң-биле эртип чыткаш, хенертен ээй тыртып-тарга, соонда прицевиниң азыы малгаштыг орукка тайгакта-вышаан келгеш, чаа-ла тура халып олурган малдың бажынче шавыландыр моңнай каапкан ышкажыл. Ооң уржуундан мал ыш-биле барганы ол-дур. Маңаа буруудадыр чүве-даа тывыл-бас. Буруулуг кижиде турбас. Бо туман чаъстыгда чолаачы ону эскербээн-даа. Келзе-келзе, чылгычылар бистер буруулуг-дур бис. Төрүүр малды машина-балгат оруунуң аксынга каап-кан. Серемчилел чок чорууустан хензиг када айыыл-халап болганы ол-дур — деп, түңнел кылды. Бадырааның чугаазы чөп. Честем база аңаа каттышты.

— Мен база буруулуг мен. Дем хой хараар дээш, бо бениң орук чанынга чытканын көргөн кижиде мен. Оортан тургузу ай депкен болзумза, ыңдыг чүвөгө каая таваржы-рыл? — деп чугааладым.

— Ам канчаар, дүүрөөн херекти. Сагыш човааш канчаар силер, мээң каражам болур ыйнаан — деп, честем чазамык-тады.

Ол аразында чүктеп чораан оглум:

— Авай, авай! Мени дүжүрүвүт! Мээң аъдым бо ышкажыл. Мен ону мунай — дээш, чаш кулунче айтып, алгырып эгеледи.

— Шынап-ла Салимниң кончуг хөлгези бо ышкажыл. Оглуң мунзун, уруум — дээш, честем менче хүлүмзүрүп, Салимни чассыдып: — Эр хей, ол-ла болгай, аъдыңны барып мун, оглам. Сеңээ өй чүве-дир моң — деп өнөмчитти.

Ол аразында бистерниң, улуг улустарның, угаан-сагыжы-

выста хомудаан, хорадаан, кудараан, кээргээн сеткилдеривис, ол чаш амытаннарның ачызында часкарлып келген.

Честем менче көргөш:

— Оолдарың хөй болгай, уруум. Бо кулунну оларга мал кылдыр азырап өстүрүп бер. Артында кыс чүве ышкажыл. Оортан кодан чылгы-даа өзүп үнер чадавас. Оолдарың ачазы, калган оол, чылгы малга ынаа кончуг кижги болбазыкпа, күзел-сагыжы-даа бүдер ыйнаан — дидир.

— Дадайым, ай! Күжүр честей, иезиниң аазын эммээн чаш кулунну чүнүң-биле кижги азырап алыр боор ону! — деп кенимни билбейн барган болдум. Ол аразында честемниң арнынга база катап муңгараан ышкаш хөвир көстүп келди. Хөй ажы-төл төрүп, өстүрүп чораан улуг кадай кижги эртип угаан чок чүве чугаалаптар, тенек сеткилдиг болганымны ам-даа честемниң мурнунга бүдүү буруузунуп, миннип чоруур мен ийин.

— Малдың чаш төлү, чаш уруг-биле дөмей-ле болгай. Инектерниң сүдү база бар-дыр. Оон аңгыда демги садыгда чаш уруг эмискиктээр кургаг сүтгүң ады чүйүк, ол база бар-дыр. Кыш эвес, чаа-ла чай дүжүп олар шаг ышкажыл бо. Оьтка-ла кире берзе, оон ыңай азыралдың херээ чүү боор — деп, Бадыраа суртаал кылды. Шынап-ла ындыг сүмө дыңнааш, сорук кире бердим. Чоонган деп мен. Оолдарымга мал кылдыр азырап берзимзе чүл ынчаш? Уруг-дарыгның аас-жежи, малга буйаны-даа турар чадавас деп бодай бердим.

Ынчангаш кулунну азыраар бооп чөпшээрэжирик мен Чылгычылар өскүс кулунну өөвүске эккеп каапканнар.

ЭМИСКИК

Кандыг-даа малдың төлү бир-ле дугаарында иезиниң аа сүдүн эмер болгай. Чүнү канчалза экил? Анай, хураган болза эми сүттүг чүвөгө чагыштырып ап болур. Бызаа болза өске инекке-даа алзып алгай эртик. Чылгы мал төлүн канчаар азыраза эки чүвел? Оода мээң-даа кончуумну, Шыдар даайым алдан чылдарның төнчүзүндө Тываның сураглыг чылгычыларының бирээзи чораан, Москвада улус ажыл-агыйының бүгү-эвилел делгелгезиниң алдын медалы-биле безин шаңнадып чораан. Ооң арга дуржулгазын шиңгээдип ап чорбаан чөгөн-чимни деп муңчулуп ордум.

Өскүс чаш кулун күжүрдө кем-буруу чүү боор. Чүү-даа чүвениң төлү аштап кээр ижин-хырынныг чүве ыйнаан. Ол

чүэк баарында туруп алган, эмиг дилеп, чыып каан тоннарны думчуу-биле чыттап базып турар болбазыкпе.

Ол дораан аптара иштинден эрткен чылын-на оглумга хоюдуп берип турганым «Малютка» дээр садыг сүдүн уштуп алгаш, чылыг сугга эзилдирип, эм шилинге кудуп алгаш, чемгерип көөр дээш чедире бээримге, каткан-хуураның-на бо, чаш уруг эмискии кулунга каяа тааржыр чүвел, хоржок, бичии болду. Оон канчаар, кулуннуң аксын өрү көдүргөш, эмискиктен саай тударымга, сүт ооң дылының ийи ийлеринге баар. Оозун ажыраар деп чыдырда, чырыктарындан каржып тектү бээр чүве болду.

«Чаш кулунну мынчап-ла аштадып өлүрерим ол-дур» деп бодай бергеш, муңгарай-ла берген мен.

Ол аразында Вадим хоюн аалга кирип келген. Аъдын-дан дүшкөш, оглум өгге кире сал-ла чаш кулунну чарашсынып, чаптап бо-ла келди. Оглумга кулуннуң төөгүзүн чугаалап бээримге, ол кезек боданып туруп-туруп:

— Авай, бызааны эмискиктөөрде кандыг ийик, инек мыйызы-биле эмискик кылып аар чүве чораан. Ындыг чүвени мен бо чазын Аржаан сүт-бараан фермазынга экскурсиялап чорааш көргөн мен. Амыр чүве чораан, авай — деп, оглум чугаалай-дыр.

Ооң оозу-ла чөп болду бе дээш, оглумнуң хой кадарып чораан аъдын мунупкаш, хову бригадазының төвүнче аът үзүүргеткен бичии оолдар дег, ыңай-ла болган мен. Мээң аътка ынчаар шаап чораанымны бистиң совхоз улузу кажан-даа көрбөөн боор. Аалында хенертен бир-ле чүве болган-дыр, сөс чедирер дээш дүвү далаш шаап кел чорууру ол-дур — деп, бригада улузу чугаалажып турганнар чоржук.

Ол бригадада ажылдап турар Кушкаш-оол дээр тракторист чуржум оол бар чүве. Хөөкүйнүң сеткилиниң бичези-даа кончуг, айбылаарга кижги аайындан эртер эвес, аттыг дузаар-гак төл боор. Мен аңаа кулуннуң төөгүзүн чугааладым. Кушкаш-оол мээң чугаамны дыңнааш, ол-ла дораан дузалажып кирипти.

Столовая чоогунче чүгүрүп чоруткаш, оортан чоокта чаа адыра шаап каан хевирлиг, аажок чоон буга мыйызы тып эккеди. Ооң чиңге бажын демир хирээзи-биле одуруп каап-каш, одаг чалбыжынга мыйысты элээн изиди тудупкаш, ызыраар кыскаш-биле тугулун ол-бо долгай туткулаптарга, оозу бош келди. Ооң сөөлүндө мыйыстың хос иштин отка база катап элээн чирти туда каапкаш, ишти, даштын демир хоюглаар хывыт-биле дүрбүп кааптарга, аажок чараш кылагар сарыг чүве апарды. Ооң соонда ол мыйыстың чиңге ужун

дээскиндир чидиг эгээ-биле керте чоруй эгеп каапкаш, быш-
кактан даараан баш кедирип берди. Эмискик-даа белең
болган, өөрүүрүм-даа медээжок.

— Чем удавас болу бээр. Моортан чемненип ал, угбай—
деп, бригаданың повары Чечекмаа чалап турда-ла, чаш
кулунумга сагыш човааш, чорупкан мен.

АЗЫРАНЧЫШ ЭГЕЛЭЭНИВИС

Өггө келиримге, даштын баглаашта кулуннуг кула бе
баглап каан тур. Честем ап четкен.

— Даштын бе дүүн чаа төрөөн чүве. Аа сүдү ам-даа
хевээр боор. Чаажы хөлчок, саар бе чүве ийин, уруум. Чам-
дыкта ону саай туткаш кулунуңну эмискиктеп турар болзуң-
за, чаш чүвениң өзү карарбас боор. Кол-ла чүве хаайының
кырын эки көрүп турар сен. Хаайы саргарып эгелээр-ле бол-
за, ооң аштап эгелээни ол болур. Ындыг чораан. Ындыг чүве-
ни мен бичиимде Хорум-Дагга көргөн мен. Ынчан өөвүстүң
чаа төрөөн беги чазын суг ижер деп чыткаш, Хемчик дожун-
дува дайгыктап кире берген. Олчаан тывылбайн барган. Ку-
луну өскүс арткан. Авам база-ла мындыг эмискик кылдыртып
алган, ону өшкү сүдү-биле эмискиктеп олар чораан. Шымбай
эмискик кылдыртып ап-тыр сен. Ону канчап сактып келгениң
ол харын? — деп айтырды.

— Вадим фермага ындыг эмискик-биле бызаалар азырап
турганын көргөн кижиге эвеспе оң — дидим.

— Ол болзабыкпа. Ол-даа болза ажыктыг чүве-дир. Ты-
валарның шаанда мал төлү азыраарда кылып ап чораан хо-
чун эдилели ол ышкажыл. Каш хире хонук иштинде ынчаар
азырап келзиңзе, оьтка кире бээр. Оон ыңай кайын тоорул
бо — деп чагыын бергеш, честем чылгызынче чортуп чоруй
барды.

Ол дораан-на кула бени саай тударымга, шорuzu кончуг,
улуг аяк ишти хире сүт келди. Ону Доруг-Дююмга эмискиктеп
эгеледим. Эмискик-даа аңаа таарышкан. Кулуннуң эмери-даа
хөлчок. Дораан-на бичиге сүттү төндүр сора каапты. Ооң соон-
да «Малютка» биле элээн хырнын тоттур эмискиктеп алгаш,
кулуннар баглаары-биле Вадимге ийи кожа баглааш кылдыра
шаап алдым.

Кулуннарның кайызын-даа чиңге баглар-биле чуларлап
баглааш, орааштынмас кылдыр хос доңнагылап кагдым.

Чаш төрөөн кулунну кайы хире болгаш эмзирер чүвөл дээрзин безин билбейн чораан болдум. Кулун азырай бергеш, ынчан көрдүм. Ана кара элдептиг, кижибиле демей боор чүвө чорбадыва, ийи-үш шак болгаш-ла, оглунуң чанынга бе бо оранып кылаштап кээр. Оон көөрге, эмиглери саамчый берген, артында-ла сүдү сыыладыр төктүп турар боор чорду.

Ынчан ооң ийи эмиинден бир аяк хирени саап алгаш, Доруг-Дойну эмискиктей шаап каар мен. Ооң кырынга немей «Малютканы» база берип турган мен.

Кулуннар кайызы-даа тодуп алгаш, бот-боттарын чыттажып, удур-дедир турупкаш, ымыраа-сээктен камгалажып, кудуруктарын шырбанып, моюннарын, ооргаларын хемиржип, баштарын савагылай каап, былгыржып турда, чараштарын канчаар ону.

Чаш чүвени тоттур чемгерип-ле турза эки ыйнаан дээш. «Малютка» дээр сүдүмнү баштайгы үш хонукта кулунга дыка хөйүнү берип турган болдум. Үш хонукта кулун өтпектевөөн. Ишти дээрге шартагар чүвө апарган. Ышкыштаар мындыг.

Ам чүзү канчап барган чүвези ирги моозунуң дээш муңгарай берген мен.

Душ чоокшулап олурда кулун хөлестеп чыдыпкан, төрүүр дээн чүвө дег ыйнып-ла эгеледи. Ана кара хайлыг, кулунум тырыктай берген дивес силер бе. Ол-да дораан сүт чылыткаш, аңаа тоорук үзү холааш, клизмалап эгеледим. Клизма сөөлүндө, арган хойларның улуг хырын аксынга чоруур борбаанды дээр чүвези ышкаш кадыг кара чүвө үнген сөөлүндө кулунум ам-на сарыг өңнүг суук чүвени эңдере өтпектепти. Оон харын Доруг-Дойнуң тыныжы ажый берген ышкаш болду.

Ол аразында кырган даайым бо чортуп келди. Менди-лешкен сөөлүндө, кулунну ол чаптап көрүп оргаш:

— Иезиниң иштинге чорааш, хинин дамчыштыр чемне-нип чораан чеминиң артыгы таагы дээр чүвези үнгени ол-дур, ам каяа тоорул бо — дээрге, сагыжым ажый берген чоор. Ооң сөөлүндө чаш кулунну кыжын, чайын канчаар ажаарынын дугайында дыка ажыктыг сүмени бергеш, ол чоруй барган.

Шак ынчаар он ажыг хонукта азыранчып келген бис. Школага өөренип турган оолдарым шуптузу чайгы дышта-нылгазынче чедип келгеннер. Демниивис-даа хөлчөк апарган бис. Кижибүрүзү Доруг-Дойну чай кадында бо-ла эмискиктей кааптар апарган. Кулун улгаткан тудум сүт ижери дам баар чүвө чорбадыва. Ол чайын ийи инээвистиң бирээзиниң сүдүн Доруг-Дай ижип чайлаан.

РАДИКТИҢ ШҮЛҮҮ

Совхоз төвү суурда башкылап ажылдап турар, Эзир-оол дээр дуңмам оолдуң өөнүң ишти база башкы, кеним Тая дээр уруг бир хүн өөвүске чедип келген. Дүш үезинде бе саап турарымга, ол хөлчөк топтап көрүп турган.

Кулунну Тая эмискиктеп кааш, өггө кээп шай хайындырып олурда, 6 класс дооскан Радик дээр оглум тургаш:

— Авай, дыңнаңарам! Мен силерге тураскаадып шүлүк чогаадып алдым, номчуп берейн — дидир.

Оон ол шүлүүн чугаалап эгеледи.

«Кулун-тырт» дээр чаптанчыг куш
Куду дытта эдип олур.
Хумуң туткан ие киж
Кула бени саап олур.

Хээлиг аржыыл орааттыңан
Келин уруг бүдүү кайгап,
Кунчуу кадай салааларын
Куюмналып көрүп туру.

Хуу-салым, эки-бакты
Кунчуг киж келин кыска
Бирдең бир чок сүмелеп бээр
Бистиң тыва чаңчыл ындыг

Чараш болгаш эки шүлүк-түр деп, мактап каан бис.

КУЛУН ОЪТКА КИРИП ЭГЕЛЭЭН

Июнь айның эгезинде чылгычылар Аныяк-Хөндергей бажының тайгазынче, кула безин ап алгаш көжүп чоруй барганнар. Доруг-Дой кезек када чааскаанзырап, киштеп хөлчөк-ла болган. Ол үеде ийи инээм база төрүпкеннер. Оларның аа сүдүн кулунга эңдере-чаза эмискиктеп турганым түңнелинде кулунум божа ышкаш ак чүве өде берген. Ядараан, хөлүн эрттир кайы-хамаанчөк чүве берип тургаш, кулуннуң иштин аартып алган болдум. Тетрациклин чууруп берип, артыш хайындырып, чигирлеп ижиртиримге, кулуннуң иштин аары намдай берген.

Бир-ле хүн өгдөн ырак эвесте агып чыдар дамырак кара суг бар чүве. Оортан суг узар дээш, ийи демир хумунуң туткан, кылаштаптарымга, кулун ыт ышкаш мени эдерип кылаштап орган чүве. Оон суг узуп алгаш көрүп орарымга ол шыктан үнгөн чымчак көктерни ийи-үш чедир үзе тырт-

кылап чип эгелээн. Оьтка кирип эгелээни ол. Ооң соонда кужурлуг довуракты эңдере чылгап чиир чүве болду.

Шак ынчаар Доруг-Дойну оьтка киир азыраан мен. Оьтка кирген-даа болза, алызындан азырал чүве болгаш ындыг чүве ийикпе, өгден черле ыравас. Сүт ишпээн шаанда амыраар эвес. Эжиктен бажын суп алган диленип турар-ла болгай. Эжик ажык турар болза-ла Доруг-Дой тоор эвес, пашка хайындырып каап сүттү бөзүн оорлап ижип кааптар кулугур боор. Ооң кадында оолдарым оозунга чигир, хлеб чиртип сөредип каанкашар.

«УРУУМ» ДЕП УЛААРААНЫМ

Суур чоранымда Доруг-Дойга ийп-бир хап ишти «Малютканы» ылап-ла садып аар чаңчылдыг апарган мен. Кадайлар ону көргөш:

— Чаш уруглуг апарган кижичи сен бе, уруг эмискиктээр сүттү канчаарың ол?— дижип, кайгап айтырарлар.

— Өскүс чаш кулун азырап турар кижичи мен — дээр мен

— Кулунга ындыг сүт бээрге ажырбас чүве бе?— дижирлери-даа бар.

Ооң мурнунда ындыг эвес кижичи мен, суур барганымда каш-даа хонар. Ам дээрге аалда чаш уруглуг кижичи-биле дөмей, чүү-хөө чүве сада тыртып алгаш, дүрген-не чанарың кичээр апарган мен. Сактырымга-ла, мен чогууда кулун аштап турган ышкаш апаар. Бир катап калган кижиниң авазының өө, кунчуум кадай сугга баарымга ол мени:

— Далашкаш канчаар сен ону, уруум. Аалында улгады берген оолдарың эңдере болгай, өөвүске оода чаңгыс хонуп көр — дээш, салыр оң чок апарган.

Кырган кижиниң сагыш-сеткилин хомудадыр эвес, ооң аайы-биле хонар бооп чөпшээрешкен мен. Кунчуумнун өөрүүрү-даа медээжок. Оглу чок апарган соонда ажыг-шүжүүнге ынчап барды ыйнаан, эрткен чылга чедир бажынын дүгү холчок кара, силии кончуг кадай болгай. Ам дээрге күжүрнүн бажының дүгү ак өшкү, бодунуң кырый бергени медээжок, шала дүлээргей апарган чоржук.

Кежээликтей иелээн соң-биле калган кижини сактып, чу гаалажып, ыглажып оруп-оруп удуй берген бис.

Эртенинде кунчуум кадай шайлап оргаш:

— Ол Доруг-Дой деп чүү ындыг урууң бар апарган чүвөл, уруум. Дүне када дыңнаарымга Доруг-Дой, Доруг-Дой. бээр кел, уруум. Сүттен ижип ал — деп, улаарап чугааланып

чыдар кижн болдуң — деп кайгап, айтырып олур. Ону дыңнааш, аажок каттыраарымга, кунчуум менче аайын тыппаан көрүп олур.

Оон ам Доруг-Дой дугайында төөгүнү чугаалап бээримге: — Шынап-ла чаш уруглуг кижн-биле демей кижн-дир сен, уруум. Ооңну кызып азырап ал. Мал буяны доктаар кижилер ховар боор чүве. Оолдарыңның келир үезинге шымбай чүве кылып турар кижн-дир сен. Ооң-биле ажаанзыраар дээш, ажыг-шүжүгүнү-даа шыдажып эрттирериңге демек чүве-дир. Калган оол дириг чораан болза, ол ооң кырынга турар ийик. Чылгы мал дээнде тынын садар чыгыы кижн болбазыкпа. Ам канчаар, өртемчейниң үүлезин өртеп, баглап алып эвес, өйлөп каан назыны ол турган-дыр ийин. Ажы-төлүңнү түрөтпейн азырап өстүрүп алзыңза, сеңээ оон артык аас-кежи каа турар боор. Кадыг-быжыг бол, уруум — деп, кадай чагып орду.

Оолдарымга аъш-чем аймаа, идик-хөп, Доруг-Дойга «Малюткалар» садып алгаш, хову бригадазының үрезин сөөртүп турар машиназынга олурупкаш, чана берген мен.

ХӨӨКҮЙ ЧИГИР ЧИКСЭЭН-ДИР

Өгге келиримге, Доруг-Дой мени көрүп каан оранып, чанымга кылаштап чедип кээп, тонум чыттагылаар болбазыкпа. Чылгы мал төлү ээзинге база дыка хайыралыг, ынак боор чүве-дир деп ынчан билген мен.

Доруг-Дой мени ээзине бергени ол, суглаарымга безин кады эдерип кылаштап чоруур апарган.

Кежээликтей даштыгаа өшкүлөр саап олурган мен. Өг эжи ажык турган чүве. Оолдарым аргадан ыаштавышаан, өрге какпалары кезип чоруй барганнар. Бир көөрүмге Доруг-Дой өгден үнүп олур.

— Шыята, кончуг кулугур бирээни үүлгеткен-не-дир эвеспе, бо — дээш, өгге кирип келиримге, шынап-ла үүлгедип каан болду. Пашта хайындырып каан сүдүмнү чүү-даа чок кылдыр ишкен. Үлгүүрге кырынга турган саазын хаптыг хоюг ак чигирни оортан дүжүр соккаш, чиирин чиггеш, орун баарында ак чайт кылдыр тө тыртып каан чыдыр.

Бичии оолдарым Салим биле Алим чигир чокта чем чиир эвес, оозу-биле үргүлчү хойтпак хоюдуп ижип оорарлар чүве. Ам-даа олар мөөреп-ле үнерлер-дир эвеспе деп боодадым. Шынында ындыг эвес болду. Олар чедип келгеш, кулунну чап-

тап, ширтек кырында чигир артынчыларын бөле ширбин алгаш, оозун кулунга чедирип берип:

— Хөөкүйнү, чигир чиксээн-дир — джип, эргеледип ордулар.

ААЖЫ-ЧАҢЫ ЧООРТУ КӨСТҮР

Хоювусту кыргааш, чуулдазын эрттирген сөөлүндө өөвүстү Аныяк-Хөндергейде чайлагже көжүрүп каан. Ымыраа-сээк чок, чечек-чимис хөлбеңнээн сериин тайгага келгеш, мал хамаан чок, боттарывыс безин дыштаны берген бис.

Доруг-Дой сүт ижер болгаш өг чанындан ыравас чүве. Ооң кадында бичи оолдарым оозун чуларлап алган, мунуп-даа чоруурлар болгай. Азыранды болгаш ындыг чүве ийикпе, чааш деп чүвези хөлчок.

Чылгычылар аалы бистен ындыг-ла кончуг ырак эвес. Оларның чылгызы өйлеп-өйлеп аал чанынга оъттап кээрге, канчаар эвес бо дээш, кулунну оларның аразынга кадып каарга, баштайгы удаада бодунуң үези кулуннар-биле чыттажып танышкаш, ооң сөөлүндө олар-биле кады дешкиле-жип ойнаар турду. Оон удаткан чок сүт ижер үези чоокшулай бергенде өг чанынга чедип келгеш, былгырып, бажы-биле өггө өгөнгөш туруп аар. Өгдөн суглаар дээш хумуң тудуп алгаш үнүп кээрге, ооң эрин ыяап-ла чыдыргап көөр. Ооң соонда эдерип чоруп каар. Эжик аксынга келгеш, чүнү эккеп бээр болду бо дээнзиг, манаттынып туруп аар болгай. Ынчап барганда аңаа бир-ле чүвени бербес болза, өг чанындан ыравастай бээр кулун боор. Оон чоорту-ла оолдарымның хой кадарып мунар Чоржаң-Доруг деп аядының соондан эдерип кылаштап турар апарган. Ындыг-даа болза биче дүш үезинде дедир-ле өг чанында бо чедип келген турар чүве ийин.

Бир-ле хүн ол сураг-ла барды. Кежээ оолдарым хоюн кирип келген. Доруг-Дой-даа чок.

— Дүште-ле чанып орган чүве эвейикпе, келбеди бе? — деп Вадим биле Артем менден удур айтырар болбазыкпа.

Ол чайын хайыракан чазыйлап турган үе чүве. Сураан дыңнаарывыска ында-мында аалдарның инек, молдургазын бо-ла базып каапкан болур.

Бистиң аалывыска-ла ол амытан өршээлдиг болуп, чүве-даа сураа билдинмес турду. Улуг оолдарым-биле кады Доруг-Дойнуң чоруткан уунче дилеп чоруп каан бис.

Башкы шолбан үнүп келгенде, бир кезек дүк шет аразынга келиривиске кулунувус ында орааштына берген

тур. Чоок кавызының оьдун чүү-даа чок тазартыр чип алган болду.

Өөрүүрүвүс-даа медээжок. Тос ай чоокшулап олурда тайга черниң соогу-даа хөлчок апарган. Дүнески үелерде хар хыраа дүжүп эгелээн. Ынчан кадарган ирттеривистиң семи-рээни-даа аажок. Оларны совхоз улузу күрүнеге дужаар дээш апарганнар. Өвүстү Биче-Кара-Суг деп черде турар кыштаа-выс чоогунче көжүргөш, дөрт чүс ажыг эр хураганнар кадарар кылдыр хүлээдиң берген. Ол үеде Доруг-Доювус шору өзе берген, семирээни-даа хөлчок. Кышкы үелерде сүт чок апарганда ону чоктап, кулун шала кылыктыг ышкаш апаар чорду. Чоогунче баарга ызырар, тевер дээш ужазын кижикже эргилдирип кээр. Оон сула азы сиген каап бээрге анаа апаар. Могаттынчак бичин уруглар ышкаш, элдеп аажылыг болу бээр чоржук.

Кончуг соок дүнелерде кулунувусту хой-биле кады кажаалап турдувус. Ооң кадында кулунну азыраары-биле совхозтап ийи машина көк сула база садып алган мен.

Шак ынчаар чаш чүвени бир чыл иштинде доруктуруп алдым.

КЫЗЫРАК МАЛ ЧУРТУН КАГБАС

Сезен алды чылда Доруг-Доювус кызыл-доруг кызырак апарган. Иезин салгааны ол боор, артында чыраалап каап чоруур, шору мал болу берген.

Улуг оглум Женя шериг чоруп каапкаш, май айда чедип желген. Дээди өөредилге черинче кирер дээш, кирериниң шылгалдаларын тудар эртемнерни өөренип, суурда башкылардан консультациялар ап чоруп турган кижин. Ол чоруурда Доруг-Дойну мунуп аар чүве.

Бир хүн оглум оозун мунуп алгаш суур кире берген. Мен база-ла совхоз машиназынга олурупкаш, мал эмчилеринден эмнер ап аар дээш чорупкан мен. Суур чанында турар кыргылда пунктузунга келиримге, суур улузу шупту хой кыргaan турлар.

Оглумнуң малын көөрүмге, база ында турар. Оон ол пункт иштин бакылай бээримге, оглум ында, он шаа кыстар аразында оларга хой тудуп, хүлүп берип дузалашкан тур. Олары ынаар каттыржыр, баштактанып ырлаар-даа.

Чыраа-Доруг кызырактың
Чылгы-ла өөрү кайда чүвөл?
Чындыр кара Монгушпайның
Шынап чүрээ кымда чүвөл?

Ие кижиги ындыг, ыры дыңнаарга өөрүнчүү кончуг чораан. Аныяктар ырлашпайн канчаар, чалыгы назынында.

Кижээ чараш, чаптанчыг келин-даа тыпты бээри чадавас болгай.

Чорук херээмни бүдүрүп алгаш, чанып келгеним соон дарый үр болбаанда Доруг-Дой эзер чүгени-биле бо маңнап келген. Женя-даа чок. Коргун-даа. Аңаа бичии сула чиртип алгаш, кызыракты мунуп алгаш, келген изи-биле ол-бо дилегзинип чоруп ор мен. Меңээ уткуштур совхоз машиназы чоруп ор. Келзе-ле Женя суглар болду.

— Чүү кончуг мал дээр сен, авай, оьттап алзын дээш бичии када дужай тырткаш, салыпкан кижиги мен. Ол дужаа чештине бээр аразында оьт-даа ызырбайн аалче караш диди. Соондан сүргөш, четпедим — деп бо болбазыкпа. Оон-на харын сагыжым ажаан чоор. Ажы-төлдүг ие кижиги чүнү-даа бодай бээр, хилинчектиг чүве-дир ийин.

База аанакыйың ол күзүн бир мындыг таварылга база болган. Бистиң күзээвистен Моол Арат Республиканың кызыгаары үш-ле километр черде турар чүве болбазыкпа. Бир-ле бүргөг бораңныг хүн моолдарныг муңгаранчыг хөй чылгызы кызыгаар эртип, бистиң чоогувуска келген. Ол-даа канчаары ол чүве ийик, чоңаада малга каттышпас боду ол хөй чылгыныг көрүп кааш, Доруг-Доювус оларныг аразынче маңнап кире берген.

Ол аразында моол чылгычылар чылгызын беле хавырып алгаш чоруй барды, Доруг-Дой олар-биле кады моол чуртунче кире берген.

Хомудаар, муңгараарыыс-даа хөлчок. Даартазында Женя кызыгаар эртер шынзылга кылдырып алгаш, соондан барып дилеп кирген. Баарга Доруг-Дой чылгы аразында чок болган. Моол чылгычылар ындыг мал көрбөөн бис джип каан. Ол-ла болган.

Беш хонганда, кежээликтей апарганда Доруг-Доювус бажында мөңгүн белдирлерлиг чуларлыг бо чедип келген. Өөрэнивисти чүү дээр. Кыс кижиги ужук салбас, кызырак мал чуртун кагбас дээри-ле шын чорду ийин, уруглар.

Чымбаевнаның чугаазы ооң-биле дооступ турда, кедээр чоогадан, аал чанында агып чыдар дамырак кара сугже, бодунга дөмейи аажок бир богбалыг, бир кулунуг кызыл-доруг бе кылаштап бадын орду.

Шынап-ла бо өгнүң оолдарында чылгы малдың буяны доктааган-дыр деп түңнөп кагза частырыг чок ышкаш-тыр. Ооң-биле кады Чымбаевнага кенээттер буяны доктаарының үези база келген-не болгай.

Хомду дайынының 80 чыл оюнга

1992 чылдын августа Хомду дайынының 80 чыл болган ою-биле холбаштыр «Улуг-Хем» сеткүүл-дүн 4-дугаарына үнген Ю. Т. Аранчынын «Шиитпирлиг базым» деп шинчилел ажылының уланчызын парладывыс.

Ю р и й А Р А Н Ч Ы Н

төөгү эртемнериниң доктору

ШИИТПИРЛИГ БАЗЫМ¹

Кыдат бүүзелер үптээн кижилерниң истелге база шииткел докумен-тилериниң уланчызы:

Чаңгы Нарамандыгы сумузунуң Лопсаң кыдат үптээнин дыннааш, Доңгак Най-Лама, Сакпай база танывазым 5 кижи шупту 8 киж Баячыда Бэ Чжень Бату бүүзениң бажыдын үрээш үптедивис дээн. Олар-биле кады **чаңгы Шойжап**, **чаңгы Серээдар** сумуларындан Адыг-Карак, Морзукай олар база чораан. **Чаңгы Нарамандыгы сумузунуң** Намзаңны эриидеп тургаш байысаарга, Доңгак Олай, Ендан, Балчий-Лама, Орду-кай, Бай-Кара Өдекпен, Даның-Лама, Дажы суглар Чаа-Хөлде кыдатты үптээн, Өртээлек, Чиңмит-оол, **чаңгы Айыыжы сумузундан** Айыыжы-оол, Монгуш Куваа, Кыргыз Кечил-оол Чаа-Хөлде Бо Яньбоу бүүзезин үптээн. **База ол-ла Нарамандыгы сумузундан** Ханаң-оол, Карымаа олар үптөлгээ киришкеннер. Чыдыг-Кара-Сугда бүүзени бо айның 7-де үптээн. Кыдат бүүзелерден 14 чылгы мал читкен».

Моон аңгыда 1912 чылдың 2 ай 4-те Буян-Бадыргы чалаң Езутуга, арыскан-чаңгы Манчынга, хүндү Хожулаага 3 ай 15-тен эрттирбейн, эрткен чылдан тудуан лаң үндүрүгнү хавырыңар деп дужааган. 2 ай 13-те Буян-Бадыргының **чаңгы Нарамандыгыга**, хүндү Дакпайга дужааган бижинде 3864 лаң 2 шэн 5 фун үндүрүг дудуанын база ол болза богда

¹ Уланчызы, Эгези № 4 «Улуг-Хем» сеткүүлдө. К., 1992.

кегээнге даншиг (белек) болурун айыткаш, ийи сумудан 781 лаң 7 шэн мөңгүннү 3 ай 10-да эккелицер деп негээн. 3 айның 13-те Буян-Бадырғы: Бээзи кожууннуң «дээрбечилерин» тудар дугайында дужаалды чалаң Езутуга, Манчынга, чаңгы Тожуга, Дамбага берген болгаш Чадаана жүрээзиниң дээди ламазы хуулгаан Чамзы камбыга кыдаттарның беш бүүзелериниң эт-малын хүлээп ап, чепсектиг камгалал тургузарын дужааган.

Кыдат бүүзелерни камгалаар шеригни тус-тус сумулардан хавыра-ры-биле хувааганы: чаңгы Нүрзат — 260, чаңгы Нарамандыгы — 150, чаңгы Чамбал — 115, чаңгы Тожу — 115, чаңгы Түмен-Байыр — 80, чаңгы Шойжап — 80, чаңгы Самбуу — 40, каттышкаш — 1000 кижини шеригге келдирер деп Буян-Бадырғы дужааган.

Херек кырында чыгган, таңма чери биле хүрээге мөөңнээн шериг 600 кижиге болган. Оларның даңзызы:

Чаңгы Нүрзат сумуздан — Хапчы, Сонам, Мижит, Чалбый-оол, Байыр-Саң, Дондук, Дыкай, Дамба, Намдак, Лопсаң, Хүргүлек, Сандак, Мортаажык, Падаккай, Өткөк, Чылбыйган, Лопсаң, Сундуй-оол, Чолдак-Хам, Базыр, Кара-Буга, Баазаң, Каң-оол, Мартаа, Номчулдай, Оруккай, Шүүчик, Допчуң, Кенден, Парыспай, Кара-Хуна, Дүдүпшөй, Баян-оол, Макпажык, Бууржук, Каңчапай, Адавастай, Датпа, Баазаң, Эдеккей, Балдыр, Намдак, Лопсаң, Самба, Саңмай-оол, Кара-Лама, Арган-оол;

Чаңгы Чамбал сумуздан — Буйбал, Ак, Чүлдүм, Дамба, Даваа, Маңзый-Дүктүг-оол, Сенделчик, Хелиң-оол, Ламажык, Найык-оол, Наадың-Хөө, Мидип, Максыр, Өртек-оол, Сандый-оол, Сарай-оол, Агылдыр, Мижик, Сүрүң, Мөңгө, Шижаа, Кокай-оол, Сүрүң, Санаа, Байыраң-оол, Дон-Кулак, Күдүң, Айыр-Санаа, Аргая, Коңзаң, Хүрөн-оол, Буян-оол, Саңжай, Бүрүкей, Сүлдүм, Овунай, Арган-оол, Дамжай, Достак, Дыртый-оол, Күрүдаазын, Миңмиржап, Ордуй-оол, Санчы-Мидип;

Чаңгы Түмен-Байыр сумуздан — Докпай-оол, Дактаң-Кара, Үгүлчек, Тазаранмай, Найдаң-оол (бо кижиге дөзө берген), Хунайбан, Азыранды, Дожукай, хүндү Хүрүл, Бижээчи-Сундуй, дарга Шокар-оол, Ойдуп, Мортуй-оол, Шыырап, Кенден, Омуйган, Иргит-оол, Дамба, дүжүмет Моксур-оол, Дөрбет-оол, Кара-Хуна, Сондук, Намдак, Баян-Саң, Черлик-Кижиге, Намчыгур, Хүрөн-оол, Кара-оол, Коң-Сүрүң;

Чаңгы Самбуу сумуздан — Бүдүт, Билчей, Дегежимей, Назыты, Карашпан, Сандык-оол, Сардам-Лама, Намдак, Мөчөгир, Күдерек, Чадыр, Күргүпшөй, Балдыжык, Кызыл-Бандай дарга, Күдерек, Допуй, Көк-Лама, Кара-Лама, Лопсаң, Лопсаң, Баадамба, Калзаң, Бады-Суур, Бугажык, Соктужук, Калзаң;

Чаңгы Серээдар сумуздан — Хүндү-Лама, Мижит-оол, Согаа, Суңгулак, Сараң-оол, Тун;

Чаңгы Шойжап сумуздан — Тонакай, Базыр-Сүрүң, Седи, дарга Чыргал, Лама, Кыстакай, Чолдак-оол, Сүрүң, Шилик-Кара, Шыдар-оол, Шалдаң-оол, дарга Дондуй, Дембирел, Дондар, Калзаң, Саңчай, Сок;

Чаңгы Дамба сумузундан — дарга Дорунчап, Көкүүде, Бады-Хөө, Дүрбүлек, Сегбе, Бардазын, Даң-оол, Чогуяна, Балчык-оол, Орайлыг, Тү-мен-Байыр, Дикпарый, Машпак, Күженей, Домбаажап, Чеден-оол, Сүрүң, Саааа, Дамдың, Мортуй-оол, Каңмаажап, Хайыралыг, Балчий, Санчат, Байыр-оол, Шалдаң-оол, Шадыпчык, Оюн-оол;

Чаңгы Бады сумузундан — Бүрбүжап, Соксуна, Шырап, Маңмаажап, Чыдыг, Майынды, Күдерек, Сопсукпан;

Чаңгы Тожу сумузундан — Мунзук, Сүрүң-Хемек, Самбуу, Эзир-оол, Моңгалби, Чымбуу, Кертик-Кара, Кундус, Сиктей-оол, Хеден, Хуужик, Янчывай, Арагачы, Сүрүң, Биче-оол, Чулажык, Седен, Кыргасуп, Шой-дар, Чамбың, Сүүр-оол, Силий, Чыпсың, Көк-оол.

Үстүндө адаанывыс шериглер чүгле камгалалга эвес, а шаап хал-даашкынга, чарылгага, доскуулга, шаажылалга база ажыглаттынып турган. 1912 чылдың 2 айның 21-де Моолдун арыскан чалаң Надагдор-жунуң Буян-Бадыргыга бижээни: «Боо-моңгулуг 41 тывалар Бодаган-Хөө-лайга кээп, хаа Инь Ваону база Алак хараалының хаазы Вао Ганьга хөдөлдери-биле тудуп хүлүп, шүүп байысаап, бараанын, 6 аъттарын, база Кадагааты Моолдун төрөзүн чазаар яамыдан берген шынзыдар бижикте-ри база демдектерни, курт чуруун былаап алгаш барганнар-дыр». Бижиктиң харызынга «ук чүүлдү бээзи Сандагдоржунуң хамаатызы Тываның чөөн талазында кожуунуң түлүш, кыргыс, донгак, долаан, тума-т чергелиг каш сумуларының дүржөк кижилери үүлгөткөн болду» деп бижээн.

1912 чылдың 2 айда Бээзи кожуунуң Шагаачы баштаан дүжүмет-тер Чааты хем аксынга чыыш чыггаш, кыдат садыгың чылгызык сывырып келген 42 араттарның херээн үзүп шииткен, Араттарны корт-пактаары-биле Ажы, Коңзулак, Курзук, Черлик-оол, Опай, Иргек, Кон-чуккай, Шыра-Хуурак, Чамбаалай, Мойтуужук, Самдан, Узун-Кулак дээш база өскелерни-даа эттеп-эриидеп, тос чыгаанга кирип дорамчылааннар.

Кыдат бүүзелерже шапкынчылар ыдары-биле база өске-даа далаш даалгалар күүседери-биле 45 аъттарны доктаамал багга тудуп, оларның хөлезини араттардан тыртып ап турган. Кыдат бүүзелерни камгалаары-биле доктаамал быжыглаан шериглер болза: **Бо Яньбоуга** — Монгуш Мыйырык, Сандаңмаа, Чикей, Улуг-Ховалыг Кыстакай, Тонакай; **Вэ Чжен батуга** — Биче-Ховалыг Лопсаң, Чулакай, Лама-оол, Бора-Хөө, Бүр-зүүне, Иргит Манзырыкчы, Ондар Чикай; **Янь Ганьга** — Сат Ширийн-оол; Ондар Көк-Карак, Сапык-Көк, Көгээрөк, Даржап, Лопсаң, Балзаң, Хуурак, Номчуддай, Кидиспей, Кош-Кулак, Доң-оол, Биче-оол, Биче-оол, Базаң, Ордунай, Кара-Хуна, Ооржак Ангарыштай, Дүктүг-оол, Хунапай, Ак-Бөрттүг, Хомушкун Сотпа, Сүрүң, Тыртый-оол, Саая Сүрүң, Бардазын, Иргит Чымбуу, Сүүр-оол, Сотпа, Байыр-оол, Сүрүңмаа, Самбуу, Сандый-оол, Шойдар, Седип, Биче-Ховалыг Баян-оол, Монгуш Самбурту, Саазын-Чурук, Аржы, Чадамба; **Вэ Чжен Батуга** — Монгуш Бугажык, Мөндөле, Согааштай, Данзын-Лама, Хунапай, Данзын, Арыяа, Шойжал, Айыжы,

Намдак, Секпил, Сарыг-ол, Кечиккей, Хомут-оол, Сонам, Биче-оол, Улуг-Ховалыг Селик-Кара, Базаан, Паржай, Арайдол, Арандол, Кыстакай, Доруй, Дөңгүр-Баштыг, Сүрүң, Бады-Сүрүң, Баян, Биче-Ховалыг Борзууна, Парый, Лопсаң, Чулакай, Дамбажык, Лама-оол, Саңжай, Даваа, Бойду-Хөө, Ондар Байырты, Иргит Лопсаң, Бавукай, Эрепей; Түменульдзийге — Монгуш Сүрүн-Хоор, Серен-Наваа, Сегбе, Сундуй-Лама, Кондаа, Дондуп, Долдунай, Дондуп, Самдаң, Дарыма, Хазыга, Санчы-Мидип, Арандол, Харчыпай, Сүрүн-Лама, Көк-оол, Калындивии, Чап-Хөө, Сендей, Барзын-оол, Дойнур, Сундуй, Кара-Монгуш Тайлак, Дүктүг-оол, Калзан, Лопсаң, Ооржак Дөңгүр-оол, Черлигеш, Өкүлчек, Мортуй-оол, Биче-Ооржак Бүрбүжап, Маңмаа, Чыдыг.

Моон аңгыда кожуун таңмазының эргезинге 262 шеригни тускай чыып тургускан. Бо шериглерниң дузазы-биле тура халаан араттарны күш-биле томаартырын оралдашкан. Буян-Бадыргы, Шагалачы, Дамды-Сүрүн, Санаа мээрени сугларның хавырған шеринден 300 хире кижини Санаа мээрениге баштакаш, Овурже айткарган. Феодалдарның кара сагыштыг бодалын Өвүр Торгалыгның араттарына арат Быстаан-оол дыңнадып четкен. Улаан-Байыр, Дозунчук, Чымба суглар 100 ажыг боомондулуг араттарны эвилелдей шаап алгаш, Санаа мээрениң шерин-биле келир оруунга — Торгалыг хемге баш удур кеделге тургускаш, хеп-хенертен адып-боолап халдааш, шаажылакчы шеригни дестирип чорудупкан. Угаан-кут чок девидээшкинге таварышкаш, холга кирип туттурган араттарның чугаалааны болза: «Бистерни шеригге күш-биле хавырдылар, силерге удур албадап чоруттулар, тура халышканнарга удур бисте кандыг-даа хоралыг бодал чок».

1912 чылдың март айда Салчак, Оюн, Түлүш, Кыргыс, Тумат, Монгуш, Бай-Кара сумуларның араттары бөлдүнчүп алгаш, кыдат бүүзелер үптээри-биле Чадаанаже чоктаан. Боларның соон дарый Өвүр талазындан көвей араттар Чадаанаже кордалдыг ашканнар. Ынчалза-даа ол ийи бөлүк кайызы-даа чедимче чок болуп, Буян-Бадыргының шеринге тарадыр сывыртыпканнар. Тура халышкан араттарны тарады сывыртап тура, 70 чаа араттарны тудуп хоругдаан. А Буян-Бадыргының бижини барымдаалаарга, 70 шаа эвес, харын 6 ай 8-те 58 кижини, 6 ай 16-да 33, нитизи-биле 91 кижини ноян шерин туткулап алган. Туттурганнарны кам-хайыра чокка хап-соп, эттеп эриидеп шаанга киргеш, 7 кижини артырып алгаш, ескелерин дөңгүлээш салгылап чоруткулапкан. Ол каржы-дошкун чоруктарны араттар чокка дээр утпаан. 1954 чылда Таңды районнуң «Победа» колхозунуң кежигүнү М. Юмбуу мынча деп чугаалаан: «1912 чылдың чайынында Хемчиктен ачамның балыг-бышкын, кемдээн келгенин эки сактып ор мен. Кыдат садыгжылар-биле демисешкен дээш ону каржы-дошкун эрий-шаажыга таварыштырган. Балдырының аңды кертип манзы-биле ылбрадыр хап каапкаш, оозу ириңнээш, артада куртуй берген болду».

1912 чылдың 7 айның 7-де Буян-Бадыргының амбын ноян Комбур-Доржуга чоруткан бижинде айтыканы: «6 ай 5-те Чаатыга Донгак Хорлуу аалынга 200 хире кижичыгылып, чалаң Шырап, демичи Деликчап баштааш, Чадаана өртээлинге кээп, мурнунда туттурган лээрбечилерни хостааш, хоруп турза-даа элээн каш сергени өлүрүп чээш, эртенинде 30 шаа инек, шары былаап алгаш чорда, сүржүп аткылашкан түңнелинде Чооду Сарыг-оол, Шалык Адыр-Салаа, Оюн Лопсаң, Оюн Кашпык-оол туттурган. Ол кижилерни демирлээш, бижик-чарлыг дамчыттывыс.

Хүрээ-хииттиң ламалары манчы-кыдат тергииделге удур тура халаан араттарны оожургадырын оралдажып, чүзүн-бүрүн сургаалды чорудуп турганнар. Хемчикте ламаларның баштыңы Чамзы хамбының сургаалы болза: «Кыдаттарны үптөп, хей черге оларны дүвүредип, кара туразында аажылап, оларга удур самырал үндүрүп болбас. Ындыг медилиг үүлгедиг эки чүвөгө черле чедирбес. Бир эвес ыңдыг дээрбечилер турар болза, олар Эжен хаанның судундан чайлавастар. Оларның баштарын кезер апаар. Дээрбедээр орукка кирген кижилер эрлик оранынга бодунуң мага-боду база ханы-биле төлээрлер, оларның сүлдө-сүнезини эрлик ораның тамызындан уштунуп, бурган чаяган аас-кежикче дээрлерге өрү үнө албас. Кыдаттарны үптөөн кижилерни каржызы-биле шаажылаар апаар. Моолда кыдаттарны үптөөн дидир деп чугаалар оор-кайгалдарның база дээрбечилерниң тарадып турары хоп-мегедир». Шап мындыг янзылыг сургаалга араттар алыспайн барган.

1912 чылдың 7 ай төнчүзүндө манчы-кыдат эжелелден Тыва колдуунда хосталган. Ыңчалза-даа Буян-Бадыргы ноян бодунуң дүжүметтери база аг-шерии-биле кыдат садыгларны данчаатылары-биле кады күске чедир камгалааш, 83 кижини Россия дамчыштыр чандырыпкан. Хамык-ла кижиниң сагыш-сеткили ам Хомдуну хостаары болу берген. Чүгө дизе Куулар Лопсаңның сестери чөп: «Манчы Төрениң ырма сынчыг базымча дарлалындан арат түмөн дүрген-не адырлып аарын бодай берген. Мону барымдаалааш, Тыва, Моолдан боо-чемзек, шериг чыып эгелээн».

Ол-ла К. Лопсаңның сактышыкынында мындыг херечини оваарып көөрү чугула: «...Бир эртен Буян-Бадыргының чорутканы Даа кожуун шерии деп 50 шаа кижичелди (1912 чылдың 6 ай эгези турган боор — Ю.А.). Оларны Узун-Буттук деп кижиче баштап келген». Бистиң Бээзи кожуунуң 17 сумузу 200 шериг, башкы кожуун оон-даа хей шеригни чыып чорудуп турда, Даа кожуун, ооң нояны Буян-Бадыргы, чүглө ат чодуп, он сумудан 50 борбак шериг чорудуп чыдар, бо-даа анаа эвес херек-тир, Таңды-Тывазында кыдаттарның кол чашпаачы өмээржикчизи Буян-Бадыргы дээрзи билдингир-дир» — деп, Лопсаң чайзаң шугулдап чугаалаан чүве.

Байыр-менди дамчыткан бижик чедирери-биле, Тывада байдалды билип алгаш келири-биле бир дүжүметти аъткарып чорутту. Ол дүжүмет ай дөгүп орда, чедип келгеш, «Буян-Бадыргы ноян улуг кыдат улус-биле бичини ынай моол, тыва улустар канчап чаалажып шыдаарыл, окта

болбаан дайын кыла берип-тир силер, дөмей-ле аштырып каар силер дээр чүве-дир» деп чугаалап келген чүве».

Барыын Моол биле Тываның араттары улуг кыдат улуска удур эвес, а манчы-кыдат дарлалга удур ок-боолуг демиселди үндүрген дээрзин билзе чогуур. Ындыг демиселдиң чедишкенин Кыдат Синьхай революциязы-биле Моолдуң, Тываның араттарының национал-хосталгалыг шимчээшкени катгыжа бергеш магадылаан.

3. Хомду дайыны

Кижиге өөделээр,

Кинчи үстүр.

Улегер сөс.

Нити дайзынга, манчы-кыдат дарлалга, удур кады демисежириниң чугулазын медресе билгеш, Моолдуң мурнакчы кижилери 1912 чылдын баштайгы чартынында тыва араттарны Барыын Моолду хостаар демиселге киржиринче чалаан. Национал-хосталга дээш демиселге киржир дугайында кыйгырыглыг бижиктерни моол эретеннерден, оларның аразында Жалханза-Кудуктудан, тыва ноят-дүжүметтер алгылаан.

Үстүнде эгеде Тывага шериг чыылдазының дугайында делгеренгей чугаалаан бис. Ынчаарга борта оларның санының дугайында уламчылап чугаалажып көрээли. Моол эртемден Д. Гонгор¹ Хомду хоорайны хостаарынга Уранхайдан Лопсаң деп кижиге баштаан 300 эки турачылар киришкен деп айтып турар. Бо болза Баян-Тала чурттуг Куулар Лопсаң чайзанга баштаткан Бээзи кожуунуң 195 шериг-биле Дамбый база Улаан-Байыр баштыңыг 68 кижиге сүзүк шеригин моол төөгүгө айытканы ол болур-дур. Ынчалза-даа Амбын ноянның 200 шеригин, Буян-Бадырғының 50 шеригин, өске-бир сүзүк шериги 50 кижиге каттыштырарга, база бир 300 тыва шериг моол төөгүгө кирбээн ышкаш болуп турар.

Ынчаарга Хомдуну хостаарынга нитиги-биле 3 муң ажыг шериг, ооң иштинде Найысылал хүрээден (Өргээден — Ю. А.) келген 500 шериг, дөрбөт ийи аймактың шериги, Уранхай (Тыва) кожууннарның шериги, Калганың барыын ийи аймааның 4 кезек (600 хире кижиге) шериги, Калганың чөөн ийи аймааның шериглери киришкен.²

Ук шеригни 6 полктарга үскеш, Талын Улаан деп дагның барыын колдуунга Кадын-Баадыр Максаржаптың Найысылал хүрээден эккелгени 500 шеригни, Амыржыдар хииттиң (хүрээ) чөөн талазынга Дөрбеттиң ийи аймааның шеригин, оларның чөөн талазында Цонон-Чулуун чанынга уранхай кожууннарның 300 шеригин, Хомду хемниң делгем шынаазынга

¹ Гонгор Д. Ховдын хураангуй түүх. Улаанбаатар, 1964, ар. 102.

² База ында, ар. 102, 103, 104, 105.

Калганың барыын ийи аймааның 700 ажыг дөрт кезек шерийн, Хомдунуң чөөн талазында Аржааның дагың соңгу эдээ-биле тудуш Улаан-Богачага чөөн ийи аймактың шерийн, Хомду хоорайның мурнуу талазында Алагтолгой деп черге Найысылал хүрээден келген шеригниң бир кезээн тус-тузунда тургускулаан.

Мынчангаш 300 ажыг тыва шеригниң кайда турганы билдинмейн барган. Тыва араттарының сактышкындарындан база моол шинчилелдерден ап көөрге, ук тыва шериглер Кыдаттан шериг келир оруктары — Манхан, Курбунцэнгэр, Буянт деп черлерин камгалажып турган болурдур. Маршал Чойбалсанның номунда бижип турары болза, чамдык уранкай шериглер Ургэн-Ширги деп черге туруш ээлеп турган.¹

Мындыгының төлээзинде бижимел материалдар-биле Тес-Хемниң база Улуг-Хемниң араттарының сактышкындарын шүүштүрүп көргөш, шеригте хавырткан араттарының саны 559 кижини, сүзүк шерийнге чораан экерлериниң саны 116 кижини-дир, оларны кадыптарга, ниитизи-биле Хомду дайынынга Тывадан 675 араттар киришкен дээрзи тодарай бээр.

Барыын Моолду, Хомду хоорайны хостаар дээш демисел анаа-ла бир дайынызрак азы өскө бир чылдагаан-биле өөскүй бербээн. Херектиң жууру чүдөл дизе, 1911 чылдың октябрьда Кыдатка революция үнгөн эсонда, моолдар ноябрь 30-де Өргээге олурган манчы-кыдат амбын Сань Довенден Моолдан ырап, көжүп чанарын негээн.

1911 чылдың декабрь 1-де Богда кегээниң база Даштыкы Моолдуң бүгү хааннарының болгаш нояннарының өмүнээзинден моол улуска дараазында кыйгырыгны үндүргөн: «Бистиң Моол болза бодунуң эге бажында үндезининде тускай күрүне турган, мооң ужурунда бурунгу эргезинге үндезилеттинген, Моол болза чаа чазактыг, бодунуң херектерин ниитирлээрде, өскелерден хамаарышпас эрге-чагыргалыг тускай догун-заан күрүне деп бодун бадыткап тур. Үстүндө чүүлду барымдаалааш, мооң-биле чарлаары болза, бистер, моолдар, моон сонгаар манчы болгаш кыдат дүжүметтерге чагыртпас бис, оларның эрге-чагыргазы узуткаттынар, мооң ужурунда олар чуртунче чанар апаар».²

Өргээде кыдат шериг гарнизону манчы эрге-чагырганы камгалаарындан ойталааш, моол улустуң талазынче кирген. Кандыг-даа демиселдин ажык чогуң көргөш, арат массаларның килеинден корткаш, Сань Довень орус хаанның консулунуң хериминиң артынга чаштына берген. Удаваанда орус шеригниң камгалалы база үделгези-биле Сань Довень Кыдатче чана берген. Улаастайга олурган кыдат чанчын база шак-ла ындыг байгал-биле чуртунче чанган.

Ынчалза-даа Хомду хоорайда маньчжур эрге-чагыргалар, улуг шериг гарнизонунга ооргалангаш, аш-чемниң болгаш ок-чемзектиң улуг курла-

¹ Х. Чойбалсан. Хатан Батор Максаржап. М., 1965, ар. 18.

² Новая история зарубежного Востока. т. II. Изд-во МГУ, 1952, ар. 96—97.

вырларынга идегээш, чаа моол эрге-чагырганы хүлээринден, ооң айтышкындарын күүседиринден ойталаан. Моон аңгыда Хомдуга маньчжур эрге-чагыргалар Синьцзян талазындан улуг шериг дуазын алыр бис деп кордап, Юань Шикайның дужаалы-биле оон үнген шеригниң келирин четтикпейн манап турганнар. Мынчангаш Барын Моолду манчы-кыдат тергиделден хоставаан шаанда, Даштыкы Моол-даа, Тыва-даа национал-хосталгалыг шимчээшкынниң тиилелгелиг туюлунга чеде албас.

Шақ мындыг байдалдарда 3 муң ажыг моол, тыва шериглерниң кезектери Хомду хоорайны бүзээлеп алган. Ук бүзээлел Хомдунуң барыын талазын ая ышкаш азы дугуй чарты ышкаш кевирлиг чартык дээрбек-биле дуй тырткаш, чугула орук белдирин база Боом кежиин эжелеп, хоорайда гарнизонну даштыкы харылзаадан үзе кирип, бүрүн бооп алган. 1912 чылдын 7 ай эгезинде Синьцзянның Алтайында Шара-Сүмэ деп хоорайдан джигнег чедир чепсегленген 500 кыдат шериглерни Хомду гарнизонунга дузалажыры-биле чоруткан. Буянт хемниң бир бичии адыры Шивэрти деп черге дозуп чыткаш, 7 ай 8-те моол, тыва шериг кыдат шериг-биле бир хүннү бадыр тулушкаш, дайзынның дириг күштерин бүрүнү-биле узуткаан болгаш тук, демдектер, 3 муң ажыг лаң мөңгүнү, дыка хөй чүктүг төвелерде боо-чепсекти, бараан-сараанны, аыш-чемни база аът-ынааны олчалап алган. Шара-Сүмэдэн кел чыткан шеригге эмээржири-биле Хомду гарнизонундан уткуй үнген кыдат шеригни Өргөн-Ширэг деп черге турган дөрбөт ийи аймак биле уранхай кожуннарнын шериглери ийи таладан кызып келгеш үлде берипкен деп моол төөгүдө айыткан. Моол төөгүдө бижээни-биле К. Лопсаңның сактыышкыны дүжүп турар. Ынчалза-даа карыжып турар чүвези болза К. Лопсаң шериглерниң санын чок-ла болза 2 катап улгатыр, чок-ла болза 2 катап эвээ-жедир айтып турар. Чижээ, Хомдуга мөөңнээн моол, тыва шеригниң санын моол төөгүдө 3 муң ажыг дээн, а К. Лопсаң 6 муң деп чугаалаан. Шара-Сүмэдэн 500 кыдат шериг келген, а сактыышкында 200 деп турар. Ынчаарга К. Лопсаңның Хомду дайынынга Тывадан 700 ажыг кижик киришкен деп чугаалааны черле чөптүг.

Хомду хоорайның бүзээлелин организаастаан моол полководчулар Максаржав биле Дамдинсүрэнниң бодалы-биле алырга, бүзээлел үезинде кыдат гарнизонга амыр-дыш бербейн могадып, бар курлавырларын сымгадып кошкадыры болур.

Шара-Сүмэдэн келген кыдат шеригни баскан соонда, моол, тыва шериг Хомду шивээзин так дуй бүзээлеп алган. Бүзээлел үезинде дайзынның таңныылдарын, хайгыылчыларын узуткап, хүн-бүрүдө 400 хире аъттарны хунаап ап, дүнеки үелерде хөй боо салып, дайзынның талазындан харыылап, от ажыдып, ок-чемзээн хораттырып, шивээниң херимин чаза тепсип, хөй черге кижик амытанга хора-когарал халдатпазы-биле тускай төлөөлөр дамчыштыр дүжүп бээрин негеп, хөй арганы үндүрүп келген. Мындыг байдал-биле Хомдунуң шивээзин ай чыгы бүзээлел келгениниң түңнелинде дайзынның күжү дыка кошкаан болгаш моол.

тыва шериглер дескилежи, дайынчы белеткели дыңзып келген төлээде, Хомдуну шуут хөмө таварып ээлээр деп шийтпирлээн. Хомду хоорайны хостаар дээш тулчуушкунну 1912 чылдың 8 айның 6-да эгелээр дээн.

Тулчуушкун эгелээр мурнунда, чамдык чаңчыл, сагылга, езулалдарны сагып эрттиргенин тыва араттар моол номнарда бижээни дег сактып чугаалааннар. К. Лопсаңның чугаалааны: «Сес ай эгезинде Улуг-Хүрэдэн (моолдап: Найысылал хүрээ — Ю. А.) Чагаанза-Кегээн (Жалханза-хутутта Дамдинбазар — Ю. А.) деп Моолдуң бир улуг кижизи келген. Ол кижини пар айның пар хүнүнүн пар шакта Хомду же чаза булгап кирер деп чарлык болган соонда, шериг-даа дүвүрөп белеткени берди. Чагаанза-кегээн бүгү ок чөмөктүн дээжизин ап алгаш, Хомду артында даг бажынга үнгөн, ында огувусту дээштиг болзун дээш тарина сирип, кыдат шеригниң огу айылы чок кылдыр ном-хүрүм номчуп, саң салып турар деп чугаа шериглерге дынналган.

Мынчангаш 1912 чылдың 8 айның 6-да караңгы даң бажында Чагаанза-кегээнниң боозунуң даажы хөмө таварышкынны эгелээрин медээледди. Янзы-бүрү боолар дизирткейнип чоруй, шериг шивээзиниң адаа, үстү-даа кызыл от, чээли кодазын долгандыр-даа кызыл от, боо даажы чажыраар, кулак уюдунчуг апаарды. Кыдат шеригде үгер боолар, дүрген аттынар боолар бүлгүртүп-ле турар. Баштай дугуржурда шивээже моолдар мурнай кирер болган, ынчалза-даа изиглежи берген өйдө тываларны мурнай кирип көрүдөр деп ээрежи берген. Баштай хөмө таварып дээн моол шериглер буруй бээрге, чүвениң ужу-бакы билдинместеп, байдал ондактыг болу берди. Ам канчаар, чуду-каразынга кирип, шивээ чанынче үңгөп келдивис. Эреңгей Лопсаңның дужаалы-биле 20 шаа эрес-кашпагай тыва эрлер кыдат хөп кеткеш, кыдат чөпсөк туткаш, шивээниң хаалгазын барып ажыдыпканнар. Кыдаттар оларны боттарының хаалга кадарчылары деп бодааннар. Ынчаарга бистиң эштеривис хөнертен боолай бээрде, кыдаттар хөрим иштинче дезипти. Бис-даа «чалаа, чалаа, лай, чалаа!» деп алгырышпышаан чаза булгап кирдивис. Бистиң соовустан чахар шериглер, оларны эдерип өскө моол шериг сөктүп кирген чүвө. Тулчуушкун чээли кодазынга чедип чорда, Хөвөй амбын дүжүп берген чүвө».

Бүгү шеригниң башкарыкчылары Максаржав, Дамдинсүрэн суглар хөмө таварып кирер черни, шагын айтып дооскан соонда, Хомдунуң соңгу талазында даг бажынга Жалханза хутухта баштаан хөй ламалар ном номнап, хүрүм кылып турганнар болгаш хөй аймак-сөөктүг Барыин Моолдуң шериглерин тулчуушкунче сорук кирип «Бум эрдэнэ» деп маадырлык тоолду сураглык тоолчу Парчэн дошпулуурлап ырлавышаан, хөй-аъттыг ыдып берген деп Д. Гонгор бодунуң номунда бижээн. Моон аңгыда төөгүчү Д. Гонгорнуң тайылбыры: «1912 чылдың 8 айның 5-тиң дүнесинде Максаржав, Дамдинсүрэн сугларның командалааны-биле моол шериг кызыгаарның арат чонунуң демчилгези-биле хоорайның дөрт чү-

гүнден сүргенчиг ураалап, үер суу дег, таварып кирерде, кыдат шеригниң сүр күжү кезек када бастынза-даа, дошкун удурланышкынны ол кылган.

Моол шериглерни чуртун араттары болгаң манчы сайыттарга база улуг садыгжыларга моол арат түмен-биле бир дөмей дарладып човап чораан кыдат хамаатылар изин-биле деткип ужурашкан төлээде, хоорайның садыг кезинге дендин хан төгүүшкүн болбаза-даа, манчы-кыдат гарнизон биле улуг бүүзелер ээлери саң кодазы дээш карак кызыл демисежип кээрге, хол-биле сегиржишкин бүдүн хүнү хүнзедир даңны атсы уламчылаан. Максаржап, Дамдинсүрэн суглар Талын Улаан уул биле Алаг Толгой деп черлерде турган резерв шериглерни келдирткеш, тулчуушкунну улам шудургу чоруда бээрге, 8 айның 6-да хүндүскү хүн сонгаар хелбейип орар өйде манчы-кыдат шериглер саң кодазының хериминиң дөрт азында ак туктар азып, кижилер болган баатарыңга ак пөстөр ораап алгаш дүжүп бергенин медегледи.

Кайы-кайызы-даа чажыт Максаржап биле Дамдинсүрэн ийи баштаан моол шеригден 28 маадыр эр саң кодазының 4,5 м бедик, кырында ийи төрге каржып эртип турар оруктуг кылын камгалал херимни ааткылып биле ужугуп үнгөш, ындынче дүжүп баткаш киргеннер болгаш шериг биле кады тура калышкан араттар кыдат мөлчүкчү садыгжыларның бүүзелерин бузуп үрегдеп, оларның өрө-шире даңзыларын өртедип каапкан. Мынчангаш 1912 чылдың 8 ай 7-де Хомду хоорай кырынга Моолдун тускай догуннаанының сүлдөзи алдын соенбо тук киискин үнгөн болгаш манчы-кыдат дүжүмөттерниң, шериглерниң баштары халаа берген, чепсезен дужаап, дүжүп бергеннер».¹

Хомдунун гарнизонундан 600 кижилер туттурган, 500 кижилер чидиг сегиржишкиннер үезинде өлүрткөн. Хосталга дээш демисешкен моол, тыва шериглерден база хөй кижилер балыглаткан, дидимнерниң өлүмү-биле тигилелгениң карылгазы болу бергеннер-даа бар болган. Оларның аразында тыва улустун чоргаар оолдары база-ла бар. Баштайгы 500 кыдат-биле Шиверти деп черге 1912 чылдың 7 ай 8-те дайылдажып турда, Тыва хамаатылары «Енданның солагай будун, шериг Ужар-оолдун дөнмээн, шериг Хопуйнун чаактарын боо огу өдүп, дооза аар балыглатты» деп мээрөң санаа, чалаң Дандыгай ийиниң медеглел бижиинде билдирткен. Үстүндө адаанывыс Куулар Лопсаң мынчаар чугаалаан: «Хомдуну хостар дээш дайынга ниитизи-биле 19 тыва кижилер хораан, 20 ажыг кижилер балыглаттырган. Хомдуну хөмө таварырыңга дидим соруккур шийтир-лэг болганы дээш тыва шеригге онзалап байыр чедирбишаан, Богда-кегээниң өмүнээзинден тускай тук тывыскаан болгаш шериг тергиликчизи Лопсаң чайзаңга «Зорихто тэргүүн тайчж» деп хүндүлүг ат берип, тос карактыг одагалыг (!) херелдиг кызыл диңзе кадаан. Хөндөргөй чурттуг Донгак Эрен-Дондук, Донгак Бойдаа оларга чагырыкчы эргениң диңзе-

¹ Д. Гонгор. Айыткан ном. ар. 105—106.

лерин, Ондар Сундуй-оолга хаа диңзе, менээ база-ла диңзе хайырлаг шаңнаан. Ол шагда орден-хавыяа деп чүве турган эвес, үстүндө диңзелер ыңдыг хавыяа болуп турганы ол ыйнаан».

К. Лопсаңның тыва кижиге маадыр хавыяа тывыскан деп турары чөштүг, ынчалза-даа ук хавыяаны тайылбырлааны арай чигзинчиг. Чүл диге шак-ла ыңдыг шаңналды четтирген моол шериг Дорждэрэм деп кижиге маадыр аттың ылганыр демдээ кылдыр үшкү чергениң чиңзени шаңнаан болуп турар. Ынчаарга маршал Х. Чойбалсанның «Артын хатанбаатар Максаржав» (Араттың национал маадыры Максаржав) деп еомунда (Воениздат, Москва, 1965, ар. 22—23) мынчаар бижээн: «Алтайда Шара-Сүмэ районунга дайзынның улуг отрядын чылча шавар душта көргүскөн эрес дидим болган маадырлыг чоруктары дээш Дамдинсүрэнге уксаа салгаар түшээ-гүн деп дужаалды хайырлавышаан, Маңдай-Баадырның адын тывыскан, а Максаржапка уксаа салгаар түшээ-гүн деп дужаалды эдиледип, Кадын-Баадыр деп ат-биле ону шаңнаан. Хомдуга дайзынны ашкан тиилелге дээш Дамдинсүрэнге уксаа салгаар «Засаг төрейин Бэйли» дээр үш дугаар чергениң ноян дужаалды тывыскан болгаш ийи кожааланчак карактыг тогус одага-биле шаңнаан, а Максаржавка уксаа салгаар кожуун бээзиси деп дужаалды тывыскаш, ийи кожааланчак карактарлыг тогус одага-биле шаңнаан. Дайылдажышкыңарның дыка көвей киржикчилеринге маадыр аттарны тывысышаан, хүрэн, кызыл база ногаан чиңзелер-биле шаңнаан.

Кадын-Баадыр Максаржап-биле кады Хомдунуң шивээзиниң херимин хунаап алырынга киришкен анаа дайынчы Дорждэрэмге Маадыр атты болгаш улуг чиңзени шаңнап тывыскан». Моон алгаш көөрге, Хомду дайынынга шылгараан полководчуларга ноян дужаалды, кожааланчак ийи карактыг тогус одагалыг чиңзени тыпысып, маадыр ат берип турган болза, анаа дайынчыларга база кудуку дужаалдыгларга маадыр ат-биле кады одага чок хүрэн, азы кызыл, азы ногаан чиңзелер тыпысып турган боор-дур. Бир эвес Хомду дайынындан тыва маадыр арта-ла тос карактыг тогус одагалыг чиңзелиг чанып келген болза, чаа ноян бар апарганын уежилер сактып чугаалажы берген тургай эртик. Х. Чойбалсан болза Лопсаңга «Зоригт Батор» деп ат сывыскан деп бижээн.

Адактың сөөлүндө тук дугайы. Ол база-ла онза бедик хавыяа-дыр. Ындыг туктуң боду-даа, бижимел чурумалы-даа биске четпээн, ис чок чыгыы читкен. Ынчалза-даа аас-кежик бооп, олчалыг болдум. 1965 чылдың март 29-та Өвүр районунуң Чаа-Суурдан 1917 чылда төрүттүнгөн Кыргыз Ойдуң оглу Сарыг-Хаа бодунуң ачазы 1891 чылда төрүттүнгөн, Хомду дайынынга киришкен Кыргыз Андыкай оглу Ойдуңтуң (Лопсаң) тыва туктар дугайында тайылбырын чоруткан болду. Ында мындыг бижимел чурумалдарны сактып кылган: «Сүзүк шериниң тугунуң хевирин: а) туктуң бажы — демир чыда; б) туктуң мойнунда хола адаанда төкпөк кызыл хыл чалаа; в) туктуң узуну 1,5 м. хире, калбаа метр чыгыгы».

г) туктуң бижии болгаш сүлдезиниң адаанда кызыл песте ак удазын-биле хээлеп бижээн, оон арткан кезээ кара.

Т а й ы л б ы р :

1. Бээзи кожуун шериниң тугу шулу сарыг.
2. Даа кожууннуң тугу шулу кызыл.
3. Амбын кожууннуң тугу карала.
4. Дамбыйның сүзүк шериниң тугу база карала.

Бо туктарның дугайында бижимел чурумалды сөзү-биле кады сактып чугаалап берген кижии — сүзүк шериниң дайынчызы чораан 1891 чылда төрүттүнген Лопсаң Ойдуң Андыкаевич Өвүр районнуң Чаа-Суурда чурттап олурар».

1911—1912 чылдардагы национал-хосталгалыг шимчээшкинниң иштинде Хомду хоорайны хостаар дээш демисел эң чидиг болуп өрткөн. Кыдат төөгүчү Чэн-цзунцзунуң дараазында сестери чөптүг: «Даштыкы Моолдуң тускай догуннаар эрге дээш демиселинге Хомдуну хостааны аар балыгны, кадыг аарыгны халдаткан. Мурнунда турган хэвэй сайыттарның яамызы оттан өрттөнгөш, чүү-даа артпаан болгаш чээли садынының бүүзелериниң хөй кезин өрттөн хул-ыйбаланып калган».¹ Мынчангаш Моолдуң барыын талазында хөй аймак, сөөк улустарның Хомду хоорайны хостааны 1911—1912 чылдардагы национал-хосталгалыг шимчээшкинниң эң улуг тиилелгези болур. Манчы-кыдат тергиделге удур ол дайынга тыва арааттарның идепкейлиг киришкени тыва улустуң хосталгаже карак кызыл чүткүлүн, бот башкартынар эргени чаалап алырынче соруктуун онза тодаргай көргүскөн.

Тыва улустуң национал хосталга дээш демиселин соора тайылбырлаар чоруктар, үндезин чок черге ооң ужур-дузазын кудуладыксаар көөннер ам-даа бар. Барыын Моолга бир эң улуу болуп турган Мокинниң садыг фирмазынга даамал-данчааты чораан, соонда барып көскү эртеден болу берген А. В. Бурдуков Хомдуну хостаар душта аңаа садыгжылап турган. Ооң бижээни болза: «Баиттер, дөрбеттер, калгаларның соондан ызырты Таңды-Уула ындындан урянхайлар көстүп келгөш, Хомду же шуужу берген. Олар шуптузу национал чүткүл-биле эвес, хымда болгаш байлак олча тывар сорулга-биле сорук киргеннер ийик. Кыдат бүүзелерин чылча шапка соонда, оларның чилбизи хайны берген. Чүге дизе Хомдуга үптөөн олча черле бай дээрзи билдингир».²

Бо мындыг янзылыг янзы-бүрү будулгаазынның бадыткаашкыннарны Тываның арааттарының национал-хосталгалыг шимчээшкини бүрүнү-биле ойтур шаап турар болгаш Хомдуну хостаарынга киришкен чорук тыва-моол харылзааларның төөгүзүндө онза чайынанчак арыннарның бирээзи болур-дур.

¹ Д. Гонгор. Адаан номда, ар. 106.

² А. В. Бурдуков. В старой и новой Монголии. М., 1969, ар. 77.

1965 чылда төөгү материалдары чыып Увс аймактың Улаан-Кумга, Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумузунга, Ховд аймактың Буянт, Манхан сумуларынга, Ховд хоорайда Хомду шивээзиниң бузундуларының чанынга, Толбо-Нуурга — каяа-даа чорааш, моол өнүктөрнүн, сонуургалдыг деткимчези-биле көй чүвени билип алган мен. Шыны-даа кээрге, ындыг ырак чер дүвүнде дег черже төнмөс-батпас ховулар кежилдир кым-на хензиг бок-сак үп дээш бар чыдар боор, мындыг ырак орукту эрткеш, хан төгүүшкүннүг чаа-чажаңны ажып үнген дозур-дозур карактарлыг, достак-достак чаактарлыг, аптара дег хөрөктерлиг экер эрес тыва эрлерни Төрөөн чуртка ынакшыл, хосталгаже чүткүл бээр эккелген-дир дээрзин кижиги чайгаар-ла бодай бээр. Хосталганың кадыг-берге оруу-биле кыдат, моол, тыва улустарның каттышкан демиселиниң буянын медеп билген кижилер эрткен. Хомдуга тиелелге Алдан маадырларның күзелин болгаш соругдалын хандырган. Тыва улустуң чаа-чаа салгалдары национал хосталга дээш демиселдин маадырлыг төөгүзүн камныг кадагалаар, бо ажылда сииредип кириген экерлерни кажан-даа утпас.

Эртем-практиктиг конференция

1942 чылдың ноябрь 22—24 хүнеринде болуп эрткен Чогаалчылар-ның республика конференциязынга ТАР-ның Чогаалчылар эвилелини тургускан. Ол төөгүлүг болуушкуннуң 50 чыл ою-биле холбаштыр тыва литератураның төөгүзүн шинчилээриниң айтырыгларынга хамаарышкан эртем-практиктиг конференцияны Тываның Дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту, Чогаалчылар эвилели организаптап эрттирген.

1992 чылдың ноябрь 18-те Тыва Республиканың Чазааның хуралдаар залынга чогаалчылар, эртемденнер, башкылар, журналистер чыгып келген. Эртем-практиктиг конференцияны ТДЛТЭШИ-ниң директору, төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчын допчу эге сөс-биле ажиткан. Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министри, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы А. А. Даржай «Тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруктары», ТДЛТЭШИ-ниң чогаал секторунуң эргелекчизи, филология эртемнериниң кандидады З. Б. Самдан «Тыва литератураны шинчилээриниң методологтуг айтырыглары», Кызылдын Күрүнениң башкы институтунуң доцентизи, филология эртемнериниң кандидады Д. С. Куулар «Тыва литератураның төөгүзүнүң үе-чадалары», Россияның Эртемнер Академиязының Сибирь салбырының филология институтунуң эртем ажылдакчызы, филология эртемнериниң кандидады Л. П. Якимова «Амгы үеде литература хөгжүлдезиниң чамдык айтырыглары» деп кол илеткелдерни кылган.

Чогаалчылар Ю. Ш. Кюнзегеш «Тыва чогаалдың баштайгы базымнары», К. К. Кудажы «Тыва чогаал дайын чылдарында», О. Ө. Сувакпит, Е. Д. Танова «Тыва уруглар чогаалы», Э. Л. Донгак «Белек» — баштайгы тыва тоожу», Ч. Ч. Куулар «Амгы шүлүк чогаалының уран чедишкени», институттуң эртем ажылдакчылары У. А. Донгак «Амгы тыва шүлүк чогаалының тургузуу», У. П. Өпей-оол «Тыва чогаалдың стилинде онзагай чүүлдер», филология эртемнериниң кандидады М. М. Татаринцева «Тыва критиканың сайзыралы», А. М. Горький аттыг Литература институтунуң студентизи В. Ч. Монгуш «Тыва чогаал болгаш очулга»,

библиотека ажылдакчылары М. С. Маадыр «Тыва чечен чогаал номнарының үндүрүлгези», Э. М. Монгуш «Тыва литература даңзылаашкынының байдалы», башкылар Ч. М. Чүлдүм, Н. Ө. Оюн «Тыва чогаалды школага башкылаарының айтырыглары» деп эдеринчи илеткелдерни кылган.

Москвада аспирантурада өөренип турар Л. С. Мижиттиң «Ожук даштары», А. С. Донгактың «Эрги моол бижимел чогаалдарның тыва литературага салдары» деп илеткелдерин конференцияның киржикчилеринге таныштырган.

Ноябрь 19. Конференцияга дыңнаан илеткелдер талазы-биле филология эртемнериниң кандидады Д. С. Куулар, башкылар эртемнериниң кандидады Р. Р. Бегзи, тыва литератураның баштайгы допчу очеригиниң редактору С. С. Сонам, чогаалчылар Б. Б. Чюдюк, А. Ч. Ондар, С. Б. Молдурга, Э. Л. Донгак, К. К. Кудажы, К. Д. Натпий-оол, А. Д. Арапчор, С. С. Сүрүң-оол, С. В. Козлова, В. Ч. Монгуш, Тываның ном үндүрер чериниң кол редактору Н. Ш. Куулар, «Сылдысчыгаш» солуннуң редактору А. С. Шоюн болгаш өскелер-даа боттарының санал-оналын берип, үре-түңнелдиг чугаалажышкыннарның сайгарылгазын кылган. Россияның Эртемнер Академиязының Сибирь салбырының Дыл институтунуң директору, РЭА-ның корреспондент-кежигүну, чогаал шинчилекчизи А. В. Соктоев конференцияга киржип делгеренгей чүве чугаалаан.

Конференцияга тыва литератураны шинчилээриниң чугула айтырыгларының талазы-биле тускай сүмелерни хүлээп алган.

Конференцияның материалдарын парлалгага белеткеп турар.

Байырлал хурал

Тываның В. Ш. Көк-оол аттыг Хүндүлелдиң Демдээ орденниг хөгжүм-шии театрынга чогаалчылар, артистер, композиторлар болгаш эртем-практиктиг конференцияның киржикчилери, хоорайның

чону чыгылып келген. Ол хүн, ноябрь 19-та Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижи-кович Ооржактың Тываның чогаалчыларынга чедирген байырын солуннарга парлаан:

Эргим өднүктөр!

Силерниң чогаадыкчы эвилелиңерниң чартык чүс чыл ою-биле холбаштыр республиканың бүгү чогаалчыларынга чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип тур мен.

Тываның Чогаалчылар эвилели узун болгаш нарын орукту эртип келген. Идеологтуг каржы албадалдың чылдарында безин бистиң чогаалчыларывыстың хей нуруузу амыдыралдың ханызынче сиңнигип кирби-

сзаан, чоннуң угаан-бодалын, амыдыралын болгаш күзел-соруун боттарынын чогаалдарына көргүзүп келгени өөрүнчүг-дүр. Чоннуң угаан-бодалынын дагын сайзыраарына, чаагай болгаш чөптүг чоруктуң бадыккатынарына олар кайгамчык улуг салышкынын киирген болгаш кирип-даа турар.

Бодунуң чогаалдарына бистиң чогаалчыларывыс чоннуң мергез угаан-сарылына, ооң чаагай чаңчылдарына болгаш чаңчыккан байдалдарына даянганы номчукчуларнын хүндүткелин болгаш ынакшылыг чогаалчыларга хамаарыштыр күштелдирип, Тываның баштайгы чогаалчы эвилелиниң организас талазы-биле быжыгышкынынын, сан болгаш шынар талазы-биле соксаал чок өзүлдезиниң үндезини болуп турар.

Бистиң хөй салгалдарывыс Силерниң эң дээрe чогаалдарыңардан кижизидилгени алган. Тыва литература болза бистиң национал культуравыстың болгаш уран чүүлүвүстүң тудуш кезеэ болуп турар. Уран чүүлдүң өске хевирлери-биле бир демей, ооң хөгжүлдеси Чазактың кичээгейиниң төвүнге моон соңгаар-даа доктаамал турар апаар.

Россия Федерациязынын, Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезиниң болгаш даштыкы чурттарнын янзы-бүрү девискээрлериниң литературалары-биле Тываның Чогаалчылар эвилелиниң харылзаазы доктаамал калбарып, улустар аразына чаагай харылзааларны тургузарына, литератураларнын бот-боттарын байлакшыдарына идигни берип турар.

Быжыг кадыкшылды, өг-бүлениң аас-кежиниң, тайбыңны болгаш чогаалчы сорук киришкени бо алдарлыг хүнде Силерге күзеп тур мен, хүндүлүг чогаалчылар!

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1992 чылдың ноябрь 19.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганындан бээр 50 чыл оюн холбаштыр Республиканың чогаалчыларынын хуралын ажыткаш, «Чогаалчывыстың арны чүгле бистен хамааржыр» деп илеткелди А. А. Даржай кылган.

— 1942 чылдың ноябрь 22—24 хүннеринде Тыва Арат Республиканың Чазаның хуралдаар залына тыва чогаалчыларнын тургузукчу Бирги конференциязы болуп эрткен. Аңаа амгы тыва чогаалдың үндезилекчилери... чылгаш, Тываның Чогаалчылар эвилелин тургускан — деп, А. А. Даржай бодунуң

илеткелин эгелээн.— Ол үеде тыва чогаалдың шилиндек чогаалдары Сергей Пюрбюнуң «Чечек» деп шүлүглели, Степан Сарыг-оолдуң чечен шүлүктери, «Белек» деп тоожузу, Салчак Токаның «Каргыга чорааным», «Үүр даргазына үш чыл болдум» деп чогаалдары, Виктор Көк-оолдуң өлүм чок драмазы «Хайыраан бот» чоннуң ынак сүзүглээр чогаалдары апарган.

Илеткелчи ТАР-ның Чогаалчылар эвилелин үндезилээниниң төөгүзүн допчулап чугаалааш, тыва чечен чогаалды хевирлеп тургузарына боттарынын үлүг-хуузун киирген

Салчак Тамба, Куулар Тамбы-Сүрүн, Иргит Бадыраа, Салчак Самба-Лүндүп болгаш өскелерниң-даа чогаадкчы ажил-чорудулгазын иденкейлиг чорудуп турганын дем-деглээн.

Тургузукчу конференция ыччан Чазак ордузунга эрткенин айты-каш, илеткелчи бодунуң бодалын мынчаар уламчылаан:

— Дүүн-бөгүн бистер тыва чечен чогаалдың айтырыгларынга турас-кааткан эртем-практиктиг конфе-ренцияны база бот-догуннаан Тыва Республиканың Чазааның ордузун-га, бистиң республиканың күрүне айтырыгларын чугаалажып шиит-пирлээр улуг залынга эрттирдвис. Ында база-ла улуг ужур-утка бар-дыр. Республиканың удуртулгазы уран чүүлче, чечен чогаалче ээ көрнүп турарының бир чижек-барымдаазы ол деп санап болур-дур. Эптиг үени ажыглап алгаш, мында чыылган чоннуң мурнундан, чо-гаалчы эш-өөрүмнүң өмүнээзинден бистиң эртемденнеривиске, конфе-ренцияның аалчылары болуп арга-сүмезин берген Новосибирскиден келген эртемденнер — Россияның Эртемнер Академиязының коррес-пондент-кежигүнү Александр Бад маевич Соктоевке, профессор Люд-мила Павловна Якимовага, респуб-ликаның школаларындан келгилээн тыва дыл болгаш чогаал башкыла-рынга өөрүп четтиргенивисти чү-ректиң ханызындан илередип, мө-гөштерин чөпшээрер көрүкөр.

1942 болгаш 1992 чылдарның кадыг-дошкун, аар-берге байдалда-рынга доктаагаш, илеткелчи ам «...чон ийиниң аразында келген, амыдыралдың деңнели каш катап

кудулаан, өртектер чүгүрүү чырык-тың дүргени дег, сымылады бедип...» турарын демдеглээн.

Ол хүн доозулган эртем-практик-тиг конференцияга тыва национал чечен чогаалдың эрткен оруун шү-гүмчүлекчи езу-биле сайгарып көр-генин, ыччалза-даа социалистиг реализмниң методу-биле ажылдап келген чогаалчыларның төөгү бол-гаш чон мурнунга «арны кызар кандыг-даа барымдаа чогуң...» ба-дыткаанын илеткелчи шыйып дем-деглээн:

— Төөгүнү бөгүнгүнүң байдал-дарынга, үзел-бодалдарынга дүүш-түр кайы хамаан чок эде кылыры болдунмас. Партийжи күчүлелдин болгаш аңгы демиселиниң идеяла-рының кадыг кыскажының адаанга турган-даа болза, бистиң чогаалчы-ларывыс тыва чоннуң чоргааралы, ооң сагыш-сеткил культуразының эртинге байлаа болур кайгамчык чогаалдарны бижип тургускан. Сте-пан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Сал-чак Тока, Олег Саган-оол, Виктор Көк-оол, Монгуш Идам-Сүрүн, Бай-кара Хөвөңмей, Леонид Чадамба олар тыва чоннуң уран чечен төөгү-зүн тургускан, Салим Сүрүн-оол, Монгуш Кенин-Лопсаң, Юрий Кю-зегеш, Кызыл-Эник Кудажы, Антон Калзан, Алексей Арапчор чогаал-дары-биле ук төөгүнү улам байы-дып, аныяк чогаалчы эш-өөрү — Эдуард Доңгак, Антон Үержаа, Куулар Черлиг-оол, Монгуш Өлчей-оол, Николай Куулар, Владимир Серен-оол, Артык Ховалыг, Сайлык-маа Комбу, Николай Ооржак бол-гаш өскелерни-даа эдертип алгаш, бо хүнде чонунга уран сөзү-биле,

салым-чаяаны-биле бараан болбушаан.

Критиктер А. К. Калзан, М. А. Хадаханэ, Д. С. Кууларның болгаш бистиң баштайгы чогаалчыларывыстың улуг башкызы Александр Адольфович Пальмбахтың тыва чогаалдың хөгжүлдезинге, ооң теория-биле быжыгарынга ачы-хавыяазын илеткелчи онзалап демдеглээн.

Чечен чогаалга идепкөйлиги ажылдап келген Н. Сердобов, М. Пахомов, А. Емельянов, М. Рамазанова, С. Козлова, В. Тимофеев олар республиканың хей национал чонунуң уран чүүлүн байлакшыдарынга киржип, үлүг-хуузун кииргенин А. А. Даржай айыткан.

Тыва чогаалчыларның эске литератураларның төлээлекчилери-биле харылзааларын чугаалап тура, ам акы-дуңма улустарның чогаалчылары-биле ужуражышышкыннар ховартаан, экономиктиг харылзааларның үстүп, буступ чазылганы-биле бир дөмей, ол харылзаалар суларап, харын-даа үстүп эгелээн.

— Ам херек өскерилген — өңүктөр-биле аравыс ыраан, ол-даа канчаар, калбак чон-биле харылзаавыс үстүп тур, районнар, кода-суму кезип, номчукчулар-биле ужуражып, чогаал хүннери эрттирер аравыс чок апарды.

Чогаалчыларның ажыл-ижи барык-ла үнезин чидирип бар чыдарын, олар бөгүн эң-не куду шадыңныг кижилерниң ажыл төлевиринден оранчок куду гонорар төлевир и ап турарын А. А. Даржай сагындыргаш, Чогаалчылар эвилелинге эрге-чагыргалар дыргак ка-

разы дег дузазы чок болган деп база шыдавас дээрзин айыткан:

— «Улуг-хем» альманахты 6 каттап үнер сеткүүл кылдыр эде тургускаш, ону акшаландырган... 1942 чылда ТАР Чазааның чаагай буяныг үлегерин эдерип, Тыва Республика бодунуң чонунуң чечен чогаалын, ооң ажылын башкарып турар Чогаалчылар эвилелин бодунуң колдуунуң адаанга кызып ап, ачы-буянын кезээ шагда көргүзөр ужурлуг... Бистиң удуртулгавыс бистерже кичээңгейни ам-даа күштелдирер, улгаттырар болза, бистиң хей-аъдывыс улам кирер. Ол чоккала, бистер, чогаалчылар кончуг хей-аъттыг улус бис, чонувуска сеткиливистиң ыдыын, арын тудуп, чогаалдарывысты сөңнөп, аңаа бараан болуп келген бис, бараан болуп чоруур-даа бис. Өөрүшкү, муңгаралда кажан-даа чонувустан хоорук чорбаан бис. Тыва чон чок бооп мөңгө чоруур, тыва чогаал база мөңгө!— деп сестер-биле А. А. Даржай илеткелин дооскан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Тыва Республиканың Дээди Сөвединиң Даргазы К. А. Бичелдей олар хуралдың ажылынга киржип, Тываның чогаалчыларынга сеткилдин ханызындан изиг байыр чедирген. Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилели, солуннар, телерадио редакциялары, Тываның ном үндүрер чери, культура, хей-ниити болгаш эске-даа деткикчи организациялар чогаалчыларга суй белектерни болгаш акша шаңналдарын тывыскан.

Куулар Мунзукович АРАКЧАА

Хоочун чогаалчы болгаш журналист Куулар Мунзукович Аракчаа үр үеде аар аарып келгеш, бо чылдың февраль 13-те мөчээни тыва чогаалга улуг чидириг болган.

К. М. Аракчаа 1922 чылдың июль 15-те Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чыргакыга яды арат өг-бүлеге төрүттүнген. Эр бооп углаткыже чедир ада-иезиниң малын малдап, аңнап-динчеп өскөн. Тыва бижик чогааттына бээрге, ону өөренип алгаш, улуг-биче кижилерни бижикке өөредип, төрөөн черинге арывз үүрү даргалап чораан. Ооң соонда ТАРЭ Өвүр кожкомунга ажилдаан.

Куулар Мунзукович бодунуң бүгү медреселдиг ажил-амыдыралын тыва парлалга-биле сырый холбаштырган. 1946 чылда «Тываның авыяктары» солунга корреспондентилеп эгелээн. Тываның ном үндүрер чериниң көдээ ажил-агый килдизиниң редакторунга, «Шың» солунга корреспондентилеп, килдис эргелекчилеп чораан.

К. М. Аракчаа — тыва чогаалга экология айтырынын эң баштай

көдүрүп, ол сөс тыва дылга туржук, орус дылга безин неперевезэн турда, бойдас камгалалының дугайында чогаалдарны бижээн чогаалчыларның бирээзи. «Кажар сын», «Медээчи куш», «Алдын чуурга», «Сыынак», «Кара-Ашактың кускуну», «Сыынның-Дөдүгүлек» деп чечен чугаалар номнарын, «Элбек сүт дээш», «Хову каргыраазы» болгаш оон-даа өске хей санныг очерктерни номнарга болгаш солуннарга парлаткан. Ол болза Тываның кайгамчык чаагай бойдузун камгалаарынче угланган, авыяк салгалга өөредиглиг чогаалдар болур.

К. М. Аракчаа парлалгага үр чылдарда үрө-түнчелдиг ажилдааны дээш «Куш-ажылчы шылгарал дээш», ленинчи юбилей болгаш «Куш-ажылдың хоочуну» медалдар болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Хүндүлөп бижин-биле шаңнаткан.

Салым-чаяанныг чогаалчының болгаш шудургу журналистин чырыткылыг турсакаалы бистин чүрөктеривинке кезээде артып калыр.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери.
«Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакция коллективи.

XIV ДАЛАЙ-ЛАМА ТЫВАДА

<i>Владимир Кара-Сал.</i> Ыдыктыг улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама дугайында сөс	3
<i>Он дөргү Далай-Лама.</i> Тибеттиң Богда шажынының номнады	11

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГҮЛҮЛДӨР

<i>Монгуш Өлчөй-оол.</i> Кожаларым эки чон-дур. Сеткил-хөөнге шаажылад. Аартыктажы бердивис бе?	25
<i>Куулар Черлиг-оол.</i> Сакпак адаан саргыдып кээр	29
<i>Николай Ооржак.</i> Дээрбе. Херээженге хары. Прелюдия. Эскерген мен	31
<i>Антон Үержаа.</i> Салымга йөрөөл. Соңгада чырык. Дус караа. Частып кээп-тир	35
<i>Николай Куулар.</i> Кадын. Дүнеки шүлүк. Шүлүкчүнүң күзели. Бештээн одуруглар	37
<i>Монгуш Осуроол.</i> Тываны кым ээлээрил?	40
<i>Алексей Бегзин-оол.</i> «Тодуг чорда...», «Тайып ушпаан...», «Чалчып келдин...», «Вачым өйнүң...», Бужартаан ат	43
<i>Чкалов Мандыынчы.</i> Кижиге багы болбас бис бе. Чедип алган чүвем-не ол. «Ыржым дүне...» Чырык болзун. Төрээн черим, огулдуң өршээ	46
<i>Виче-оол Дюндүп.</i> Кырганнар чугаазы	49
<i>Саая Бюрбе.</i> Кударал ыры. Чагыг	49
<i>Амыр Хоюгбан.</i> Бодум	51

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Михаил Дюнгаар.</i> Чалбак-Мыйыс. Каракта чаштар	53
<i>Тулуш Карыма.</i> Уржуктар	69
<i>Чотпуң-оол оглу Чочагар.</i> Сандан ыяштың беш будуктары	93
<i>Ооржак Белек-оол.</i> Сылдыс	103

ЧАА АТТАР

<i>Сылдыс Донгак.</i> «Ээзинге эргеленип...», «Бачым иштен...», «Чиир-тим бодал...», «Караланың узун оруу...», «Томаанның дээш...», «Удуп каар мен...», «Успа желүм...», «Хөөремик, хөглүг-даа бол...», «Аравысты...»	116
<i>Артем Күжүгет.</i> Базындырган хөөкүйгө болчуп чору. «Күстүң бир-ле...», «Шагда бижээн чагааларың...», «Өрээлде бис ийи аңгы...», «Тоолзуг бай чайлаавыстың...»	118

САЙЗАНАК

<i>Бавуужап Ондар.</i> Тевениң бодалы	121
<i>Чооду Кара-Күске.</i> Кургаг сүт. Харам. Кеземче	122
<i>Кечил-оол Экер-оол.</i> Сиген кезикчилери	123
<i>Чаагай-оол Монгуш.</i> Койгунчугаш. Аът. Кат. Дииспей	124
<i>Сергей Шалы.</i> Бичии уруг чүнү көргөн? Өгбөкөрдөн дамчып келген. Ындыг але?	125
<i>Дадар-оол Ооржак.</i> Өскүс кулун.	125

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫНДАН

<i>Юрий Аранчын.</i> Шиитпирлиг базым	140
---	-----

ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ 50 ЧЫЛ ОЮ

Эртем-практиктиг конференция	153
Байырлыг хурал	154
Куулар Мунзукович АРАКЧАА	158

Литературно-художественное издание

УЛУГ-ХЕМ. № 1 (5/83)

На тувинском языке

Редакторы выпуска *К. К. Кудажы, Ю. Ш. Кюнзегеш.* Фото на обложке *А. А. Шанаа, О. Д. Охемчика.* Обложка художника *М. Ч. Чыргала.* Художественный редактор *М. Ч. Чооду.* Технический редактор *А. А. Чернова.* Корректор *Д. Х. Күнзегеш.* Сдано в набор 10.01.93. Подписано к печати 24.03.93. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага типографская № 2. Гарнитура школьная. Печать высокая. Физ. печ. л. 10. Усл. печ. л. 9,3. Усл. кр.-оттисков 9,65 Уч.-изд. л. 9,12. Тираж 10000 экз. С-33. Заказ 242. Редакция журнала «Улуг-Хем», 667000, Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Мининформпечати Республики Тува, 667000, Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

35p